

TOHIR MALIK

84/50/6

M22

16+

Charxpalak
Q I S S A

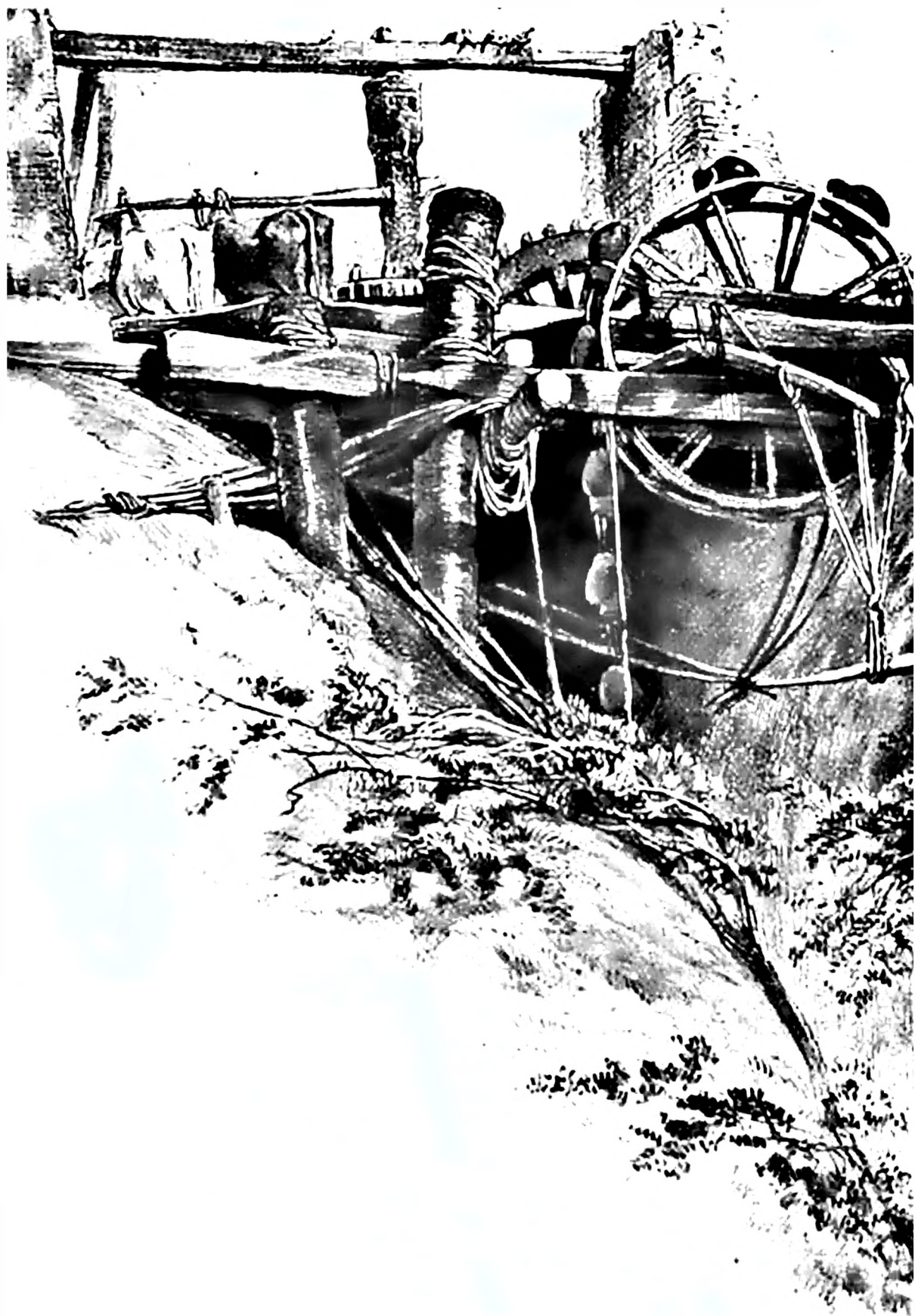
**Kitob shu yerda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart**

ilgarigi berilmalar miqdori _____

--	--

*Qosh qoraymasdin darakla, to'nni top,
Kunduzingni behuda etma xarob...
Tavbani jabduqla, ot sol to'g'ridin,
Yet quvib, to'ningni olgin o'g'ridin.*

Jaloliddin Rumiy

Tohir MALIK

Charxpalak

Q I S S A

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent – 2018

UO‘K: 821.512.133-31

KBK 84 (5 O‘)6

M 22

M 22 **Malik, Tohir.**

Charxpalak. [Matn]: qissa / T. Malik – T.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – 240 b.

ISBN 978-9943-07-657-0

Taniqli yozuvchi Tohir Malikning «Charxpalak» qissasida mustabid davr yakkahokimligi bilan bog‘liq voqealar va taqdirlar qalamga olingan. Ilm va adolatga intilgan insonning fojiali qismati mahorat bilan tasvirlangan. Shuningdek, ishq-muhabbat va shaxsiy hayot manzaralari yurakka yaqin odatlarda aks ettirilgan. Ayniqsa, bu ko‘chada adashgan Latofatning boshdan kechirganlari ibratli lavhalarda badiiy inkishof etilgan. Asarda mustabid tuzum davrida qishloq xo‘jaligi sohasida yo‘l qo‘yilgan ko‘plab g‘ayriqonuniy, jinoiy xatti-harakatlar va ularni fosh etishda yosh tergovchi Nozimaning faoliyati detektiv janrning barcha talablariga mos ravishda ustalik bilan yoritib berilgan.

Ushbu asar ham ardoqli yozuvchimizning boshqa asarlari kabi kitob javoningizdan munosib o‘rin egallaydi, deb o‘ylaymiz.

UO‘K: 821.512.133-31

KBK 84 (5 O‘)6

ISBN 978-9943-07-657-0

© T. Malik, 2018.

© «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti, 2018.

– Nima bo‘lsa ham aralashib, to‘g‘rilab berasiz. Ilojini topib, bugun yo ertaga ertalab tergovchi bilan uchrashasiz. Jiyanbo-yev degan odam ekan, tanirsiz? Og‘ziga sig‘ganini so‘rasin. Ish to‘g‘ri bo‘lib ketsa, sizni ham xursand qilamiz.

Bu gapdan Muxtor og‘rinib, bir qimirlab oldi. Nozima-ning vujudida birdan portlagan g‘azab tomog‘iga tiqildi. Agar unga to‘g‘ridan to‘g‘ri, «sen poraxo‘rsan», deyilsa, garchi bu tuhmat bo‘lsa-da, unchalik alam qilmasdi. Nozimaning boshqa narsadan xo‘rliги keldi: u jinoyatning izini pul bilan yopmoqchi bo‘lgan odamlarga toqat qilolmasdi. U hali maktabda o‘qib yur-gan kezlarida, tergovchi bo‘lish xayoliga ham kelmagan paytda, ikki akasi, tog‘ni ursa talqon qiladigan yoshdagi ikki norg‘ul yigit o‘ynab-kulib ziyofatga ketib, ertasiga... jasadlarigina qay-tib kelgan edi. Qotillarni o‘sha kuniyoq qo‘lga olishdi. Bir dasturxon atrofida o‘tirib, yeb-ichib, bir gap bahonasida janjal qo‘zg‘algan-u, ish odam o‘ldirish bilan tugagan. Qotillar ayon, guvohlar ayon, ammo tergov, sud jarayoni uzoq cho‘zilgan edi. Oraga pul aralashib, jazoni yengillatish yo‘li qidirilayotganini Nozima, faqat Nozima emas, hamma sezib turardi. Biroq ular-ga qarshi biror ish qilishga otasi yo‘l bermasdi. «Bular otilgani bilan o‘g‘illarim qaytib kelarmidi, qo‘yaveringlar, fatvosini topishsa, ozod qilaverishsin». Shu bilan hamma dardini ichiga yutgan, biroq o‘shandan beri Nozimaning ko‘nglida pora ber-moqchi bo‘lganlarga nisbatan beayov bir nafrat uyg‘ongan edi.

Baxtsiz hodisa yoxud

«Arzimas ish»

Yig‘ilganlar tarqalishdi.

Boshliq huzuriga kirganida kapitan Ravshan Odilov xotir-jam edi. O‘tgan oy davomida uning rayoni nisbatan osoyishta bo‘ldi. Mast holda suvga cho‘kib o‘lish tasodifiy, baxtsiz hodisa

hisoblanadi. Shunday ekan, dam olishdan qaytgan boshlig'ini u «ChP» siz qarshiladi, deyish mumkin. Bugungi yig'ilishdan hech bo'lmasa og'zaki tashakkur eshitaman, deb umid qilgan edi. Ammo kutilmaganda ish chappasiga ketdi. Polkovnik Sul-tonov qo'shni rayonlarda ro'y bergan qotillig-u o'g'irlik tafsi-lotlariga, jinoyat qidiruv bo'limlarining faoliyatlariga qancha-lik e'tibor bergan bo'lsa, agronomning suvga cho'kib o'lgani haqidagi o'sha «Ish» bilan ham shunchalik qiziqdi. Aslida, agronomning o'limi hech bir jinoiy ishga bog'liq emas. Bosh-liqqa aytishmasa ham bo'lardi. Polkovnik odatda bunaqangi baxtsiz hodisalarning ikir-chikirlarini sinchiklab surishtirmas edi. Qolaversa, agronomning o'limi shu kungacha biron kimsa-da bo'lsin, gumon uyg'otmadi. Polkovnikning bir necha varaqli «Ish»ni qayta-qayta o'qib chiqishi uning ko'ngliga g'ulg'ula soldi. Xonadan mashqi pasayib chiqdi.

Polkovnik Sul-tonov oblastda so'nggi oy davomida sodir bo'lgan qotillik va bir o'g'irlik ildizining ochilishini shaxsan o'zi kuzatmoq niyatida «Ish»larni olib qolgandi. Kapitan Odi-lov to'g'ri payqagan edi, o'n uchinchi sovxoz bosh agronomi-ning o'limi haqidagi axborot chindan ham polkovnikda shubha uyg'otdi.

Sul-tonov agronom yigit bilan yigirma kun muqaddam Bol-tiq dengizi sohilida uchrashgan edi. Kurortga kelgan kunining ertasigayoq sohilda o'tirgan bir yigit uning e'tiborini tort-di. Kimdir cho'milib, kimdir to'p o'ynab, yayrab yurgan bir paytda... o'ttiz yoshlardagi bu yigit hech kimga qo'shilmadi. Yoniga ikki shisha pivoni qo'yib olib, ufqqa tikilganicha o'yga cho'mib o'tirardi. Goho turib, u yoq-bu yoqqa yurardi. Bo'yi uzunligidan qaddini bukibroq yurishga o'rganib qolgan bu yigit suvga yaqinlashishni o'ylamas ham edi. Sul-tonov oqshomda, yemakxonada uni yana uchratdi. Yigitning xayoli nima bilandir band edi. Chala-chulpa ovqatlandi-yu, tashqariga chiqib ketdi.

Sohildagi kunduzgi besaranjomlik tingan, saxiy odamlar-ning marhamatiga o'rgangan oqchorloqlar non ushoqlari ilin-jida qirg'oq bo'ylab uchishadi. Yumshoq qumga erkanib bosh

qo'yayotgan zaif to'liqlardan ikki qadam berida qo'llarini orqaga qilib turgan yigit ko'zlarini bir nuqtadan uzmaydi.

Yigitning nigohi qadalgan manzara sayrga chiqqan Sul-tonovning diqqatini tortdi: qirg'oqdan o'n qadamcha narida bir oqchorloq mushtday keladigan non atrofida xotirjam suzib, goh-goh cho'qilab qo'yadi. Bir gala oqchorloq esa, o'ljaga sherik bo'lish ilinjida charx urib aylanadi. Ammo pastroq va shiddatliroq uchayotgan oqchorloq esa ularni nonga yaqin yo'latmaydi. Bunday himoyadan mamnun qush esa, nasibasini tezroq yeyishga oshiqmaydi. Burda non atrofida mag'rur suzadi...

Sultonov tomosha nima bilan tugashiga qiziqib, anchagina turib qoldi. Qushlarning harakati shu qadar diqqatini tortdiki, yonida «odamovi» yigit turganini ham unutib, unga so'z qotganini o'zi ham sezmay qoldi.

– Bu modasi bo'lsa kerak, – dedi u, non atrofida suzib yurgan oqchorloqqa ishora qilib.

– Xo'rozi juda fidoyi ekan, o'zi aqalli bir marta ham cho'qilamadi, – dedi yigit hamsuhbatiga qaramay.

– Ha, «qallig'i»ning roziligini olmagandir-da, shuning uchun jonini jabborga berayotgandir.

– Riyokorlik qushlarda ham bor, deysizmi?

Sultonov «odamovi» yigitning bu savolidan gangib qoldi. Gapni chuvalashtirmay: «Aytdim-qo'ydim-da», dedi. Yigit ham bu javobdan qoniqib, uni boshqa savolga tutmadi. Yigit shu savoli bilan yuragida bir dard borligini oshkor qilib qo'ygani uchun ham, Sultonovda u bilan suhbatlashish istagi tug'ildi. Uning yuziga zimdan tikildi. Yosh bo'lishiga qaramay manglayiga ajin oralabdi. Lablari qalin. Ko'zining osti salqigan. «Ko'p icharkan», deb o'yladi Sultonov.

– Hali sizni sohilda ko'ruvdim. Yoningizga pivoni qo'yvolib, huzur qilib o'tirgan ekansiz, – dedi Sultonov.

Yigit shu gapdan keyin unga o'girildi.

– Pivoni yaxshi ko'raman. Ayniqsa, bu yerniki xushta'm ekan.

– Sizning o'ringizda bo'lsam, bu yerda ichmas edim. Suvdan chiqmagan bo'lardim.

Yigit «nachora», degandek yelkasini qisib, kulimsiradi.

– Suzishni bilmayman.

– Suv tizzangizdan ham kelmaydi.

– Baribir, qo‘rqaman. Nazarimda, o‘pqonga tushib ketadigandayman.

Sultonov yigitning gapidan bildiki, u odamovi emas. Ammo nimadir uni odamlardan chetga tortadi. O‘sha «nimadir» Sultonov uchun qorong‘i edi.

– Men sizni taniyman, – dedi yigit unga tik qarab. Shundagina Sultonov uning ko‘zlarida beg‘uborlik, samimiylik borligini sezdi. – O‘n uchinchi sovxozda agronomman, – dedi u so‘zini davom ettirib. – Sizni bir-ikki majlisda ko‘rganman.

– Tanigan bo‘lsangiz...

– Bir «ayb»im bor – kattalardan uzoqroq yurgim keladi. Sababini o‘zim ham bilmayman. Tortinchoqroq bo‘lsam kerak.

– Tortinchoqlik yigitga husn sanalmaydi, uka, – dedi Sultonov. – Aksincha...

– Ilib ketdi! – dedi yigit uning gapini bo‘lib. – Qarang! Ilib ketdi!

Oqchorloqlarning dovyurakrog‘i shartta pastga sho‘ng‘ibdi-yu, nonni ilibdi-ketibdi. Sultonov gap bilan bo‘lib, buni ko‘rmay qoldi. Boyagina kerilib suzib yurgan qush endi qanotlarini suvga urib alam bilan chag‘illardi.

– Kuyovto‘ra qalliqsiz qoladigan bo‘ldi, – dedi Sultonov kulib.

– Balki sho‘rlik erming sho‘riga sho‘rva to‘kilgandir, – dedi yigit.

Oqchorloqlar galasi patday to‘zg‘idi. Sultonov qo‘llarini orqasiga qilib, sekin yurdi. Yigit unga ergashdi.

– Odamlarga qo‘shilmay yurib, zerikmaysizmi? – deb so‘radi Sultonov.

– Yo‘q, atayin yolg‘iz yuribman. Xayolimni tindiryapman.

– Tushunmadim?

– Sovxozga kelgunimcha ilmiy ish bilan shug‘ullanardim.

– Demak, sovxozda nazariyani amalda sinab ko‘rmoqchisiz?

– Shunaqa desa ham bo‘ladi. Bu yerda... odamlardan xoliroq yurmoqchi edim. Siz meni yovvoyi deb o‘ylagandirsiz?

– Ha. Rejangizni buzib qo‘yibman-da, uzr.

– Rejam buzilmadi. O‘n kunda ancha tiniqib oldim. Ertaga ketaman. Bu yerda yigirma to‘rt kun yurishga toqatim yetmaydi. Moskvaga borishim kerak. Fazogirlar bilan bamaslahat pishadigan gap bor.

– O‘h–ho‘!.. Paxta masalasimi, yo?..

– Paxta masalasi. Fazogirlarga paxtamiz xizmat qiladi, paxtaga ham arzimas xizmat qilib bering, deb so‘ramoqchiman.

– Tanishingiz bormi?

– Yo‘q.

– Unda boshqa yo‘l bilan, ehtimol, Akademiya orqali so‘rash kerakdir?

– Odatda, shunaqa qilishadi. Ammo bu juda uzun yo‘l. Masalaning marraga yetib borishiga ko‘zim yetmaydi.

– Bir oblastdan bo‘lsak ham sizni bilmas ekanman, – Sul-tonov sigaret olib unga uzatdi. – Marhamat, cheking.

– Rahmat, chekmayman. Tashlaganimga o‘ttiz ikki yil bo‘ldi.

– Yaxshi qilibsiz, – Sul-tonov beixtiyor shunday dedi-yu, keyin yigitning hazilini anglab kulib yubordi. Yoshingizni bilib oldim. Ismingiz?...

– Komil.

* * *

«Komil Sadirov. 1950-yilda tug‘ilgan. Millati o‘zbek. Uylangan. Farzandsiz. 1982-yil 22-avgustda suvga cho‘kib o‘lgan. Baxtsiz hodisa».

O‘sha – suvga tushishga, cho‘milishga yuragi betlamay yurgan yigit... kanalda cho‘kib o‘lgan. Guvohlarning shohidlik berishicha, joniga qasd qilgan. Guvohlardan biri – To‘xtamish Omonturdiyev – sovxoz direktori...

Polkovnik Sul-tonov agronom yigitning o‘lganini eshitib, achindi. Avvaliga unda hech bir shubha uyg‘onmagandi. «Ish»ni shunchaki varaqlay turib, bir hujjatga ko‘zi tushdi-yu...

«Spravka Berildi ushbu spravka Komil Sadirovga shul haqdakim, u 1982-yilning 22-avgustida haqiqatdan ham suv-

ga cho'kib o'lgan. Vrach...» (Familiyasini ekspert aniqlab bermasa, Sultonov o'qiy olmadi.)

Bunaqa hujjatni kaltafahm vrachgina berishi, nodon tergovchi esa, dalil sifatida uni «Ish»ga tikishi mumkin. «Ish» qo'l uchida o'rganilgan-u, shosha-pisha yozilgan. Sultonov bundan ham darg'azab bo'ldi, ham shubhalandi.

Sultonov guvohlarning ma'lumotlariga ko'z yugurtirdi.

Sovxoz direktori To'xtamish Omonturdiyev:

«Komil Sadirov bilan institutda birga o'qiganmiz. Ilmga berilgan bola edi. Ammo hech omadi yurishmadi. Suyanadigan tog'i bo'lmaganidan keyin quruq ilmi bilan ishni qoyil qilolmadi. Amalga oshmaydigan xomxayolidan nariga o'tmadi. Shaharda siqilib yurardi. Rahmim kelib, sovxozga chaqirtirdim. Ishi yurishmaganidan siqilib, ko'p ichadigan bo'lib qolgan ekan. Erta-yu kech ichgani-ichgan. Do'stligimiz hurmatini qilib, indamadim. Sharoit yaratib bersam ham nolirdi. Jonimdan to'ydim, derdi. Oilaviy ahvoli ham chatoq edi. Xotini chiroyli bo'lgani bilan orada farzand yo'q edi. Keyinchalik bir qiz bilan ko'z urishtirib yurgan ekan, chamamda, don olishib qo'ygan. Xullas, jonidan to'yishiga sabab ko'p yig'ilib qolgan. Oxirgi marta yigirma ikkinchi avgustda ertalab ko'rganman. O'shanda ham kayfi taraqqi edi...»

Biolaboratoriya xodimi Latofat Hamidova:

«Komil aka ko'p ichardi. Menga tegajaklik qilardi. Yangamga aytib beraman, desam ham qo'ymasdi. Mast bo'lib olib, yangamdan nolirdi, «o'zimni o'zim o'ldiraman», derdi. Yigirma ikkinchida ertalab ham mast edi...»

Boshqa hech kim guvohlik bermagan.

Sultonov bularni o'qib, Komilning gaplarini esladi... Paxtaning yangi navini yaratmoqchi edi... «Yo'q, shunday umid bilan yashayotgan odam o'zini o'zi o'ldirolmaydi. Qizga tegajaklik qilishi ham shubhali. Kurortda, bitta imoga ilhaq ayollar turgan joyda, uyidan, xotinidan uzoq yerda bu yo'lga yurmagan odam... Yo'q, bir gap borga o'xshaydi. Tekshirib ko'rish kerak». Sultonov shu qarorga kelib «Ish»ni olib qolgan, shu bilan

rayon ichki ishlar bo'limi boshlig'i ko'ngliga g'ulg'ula solib qo'ygan edi.

Hamma chiqib ketgach, Sultonov tergov bo'limining boshlig'i-mayor G'ani Bo'tayevni chaqirdi.

– Odilovning mas'uliyatsizligini aytganimda, hali yosh, o'zini tutib oladi, deb meni ishontiruvdingiz?

– Hali ham shu fikrdaman, o'rtoq polkovnik.

– Ishonch bilan ish bitmaydi. Balki boshqa sohada o'zini tutib olar, deb kutish mumkindir. Lekin bizda bunday ish yuritib bo'lmaydi. Biz odamlarning taqdirini hal qilamiz. – Sultonov shunday deb agronomning o'limi tafsiloti bitilgan «Ish»ni bo'lim boshlig'iga uzatdi. – Bu voqeadan xabaringiz bormi?

– Ha. Baxtsiz hodisa, – dedi Bo'tayev, papkani ochmay.

– Spravkani o'qing-chi.

Bo'lim boshlig'i papkani ochib, spravkani o'qigach, kulimsiradi.

– Vrachning savodi sal chatoqroq ekanmi?

– Vrach-ku savodsiz ekan, tergovchiga nima deysiz? Uning ko'zi qayoqda edi?

Bo'lim boshlig'i indamadi.

– Bu ishni qayta ko'rib chiqish kerak. O'zimizdan biror kishiga topshiring.

– Qosimovaga bersak-chi?

Sultonov bo'lim boshlig'ining ko'k ko'zlariga qarab, uning muddaosini fahmladi. O'tgan yili universitetni bitirib kelgan Qosimovaga bo'lim boshlig'i ro'yxushlik bermaydi. Mayda-chuyda ishlarni topshirib, bezdirmoqchi bo'ladi. Nazarida, tergovchilik erkaklarning ishi, ayollar oyoq ostida o'ralashib xalaqit beradilar, xolos. Mayor Bo'tayev manavi ishni nazari-ga ilmayapti. Uning fikricha, Qosimova yugurib-yelib, oxir bir kun rayon tergovchisi xulosasini tasdiqlashga majbur bo'ladi. So'ng... uni boshqa osonroq, mas'uliyatsizroq bo'limga o'tkazishga bahona topiladi.

Bo'lim boshlig'ining niyati shunday edi. Sultonov buni aynan tushundi.

– Juda yaxshi! – dedi u. – Ayollar sermulohaza bo‘lishadi. Birovlarning taqdiriga befarq qarashmaydi. Qosimovaga ayting, shu bugunoq ishga kirishsin.

Bo‘tayev ma‘qul, degandek bosh irg‘adi-da, o‘rnidan tur-di. Sultonovning qaroridan mamnun ekanini ko‘zidagi nur fosh etib qo‘ydi.

– Ammo bir shartim bor: Qosimovaga bundan keyin boshqa ish topshirmayman, – dedi u hujjatlar tikilgan papkani olaturib.

– Siz haddingizdan oshyapsiz! – Sultonov shunday deb o‘rnidan turib ketdi. G‘azabini yashirmagan holda unga tik bordi: – Bu yer bozor emas sizga! Savdolashishingizga yo‘l qo‘ymayman! Qosimovani qo‘llash o‘rniga, yordamingizni ayaganingizni bilsam... mendan xafa bo‘lib yurmang.

Sultonov, gap tamom, deganday orqasiga burildi. Bo‘lim boshlig‘i qovun tushirib qo‘yganini sezib, indamay chiqib ketdi.

Oradan yarim soat o‘tmay, kotiba eshikni qiya ochib: «Qosimova kirmoqchi, qabul qilasizmi?» – deb so‘radi.

Sultonov bunday bo‘lishini bilardi. Hadeb mayda-chuyda ish topshirilaverilishi juvonning hamiyatiga tekkan. Sultonov uning iste‘dodi qay darajada ekanini hali bilmas edi. Amaliy ishda suyagi qotmagan, ammo universitetning ijobiy tavsiyasi bilan kelgan bu juvon bilan bir-ikki gaplashdi. Uning aqlli, og‘ir tabiatli ekanini shu suhbatlar davomida ilg‘ab oldi. Qosimova, qanchalik mulohazali bo‘lmasin, tajribasizligiga borib, cho‘kib o‘lish haqidagi «Ish»ni mensimasligini Sultonov sezgan edi. Shuning uchun o‘ylagani ro‘yo bo‘lganidan g‘ijindi.

– Ichkariga kirib, eshikni yoping, – dedi u kotibaga. Kotiba, qirq besh yoshlardagi go‘shtdor ayol, eshik tabaqasini yopib, lorsillaganicha xona o‘rtasiga kelgach, uni so‘roqqa tutdi: – Nimaga kirmoqchi ekan, sezmandingizmi?

– Kim bilsin, sa-al xafaroq ko‘rinadi.

Sultonov trubkani ko‘tarib, Bo‘tayevni chaqirdi-da, masala-ni oydinlashtirgach, diqqati oshib, peshonasini silab qoldi.

– Chiqib ayting, qabul qilolmayman, – dedi u kotibaga qaramay. Kotiba eshikka yetmay, uni to‘xtatdi: – Bunday deng:

ertagayoq Nurli rayonida ish boshlasin. Uni rayonga borib kelganidan keyin qabul qilaman. Hisobot bilan kirishga tayyorlan-sin.

Kotiba chiqib ketgach, Sultonov bir nafas eshikdan ko'zini uzmay turdi. Nazarida, Qosimova buyruqqa itoat etmay, hozir kirib keladiganday edi.

To'ydan uch kun oldin

Nozima Qosimova buyruqni eshitdi-yu, Sultonovning mud-daosini angladi. Demak, bu ish Bo'tayev emas, balki shaxsan Sultonov nazoratida ekan. Qabulxonaga kelganidan pushaymon bo'lib iziga qaytdi.

Ertalabdan beri Nozimaning dili xufton, yegan-ichgani tatimaydi. Qaynonasi «Ishdan bo'shab, bolangizga qarang, bog'chada ozib ketyapti», deb ko'nglini yana xira qilgan edi.

Nozima bu gapdan so'ng, ezgin bir kayfiyatda ishga kelgan edi. Bo'lim boshlig'i chaqirib, «Baxtsiz hodisa tufayli cho'kib o'lgan» odamning «Ish»ini topshirgach, dastlab o'zini tutolmay qoldi. Xo'rliqi keldi. Ana shu xo'rlik zo'ri Sultonovning qabulxonasiga yetaklagan edi. Ishni hatto varaqlab ko'rmanidan afsuslanib, orqasiga qaytdi. Xonasiga kirib, anchagacha harakatsiz o'tirdi. «Tasodifan cho'kib o'lgan odam... – deb o'yladi u, – polkovnik nimadan gumonsirayapti? Nima sir bor ekan bunda? Yoki meni yana sinash uchun topshirishdimi bu ishni?» Nozima shu savollarga bandi edi.

... Nozima rayonga borib kelishi lozimligi, shu sabab uyga kechroq qaytishi mumkinligini aytib, eriga qaradi. Muxtor o'qiyotgan kitobidan ko'zini olmadi. Nigohi bir nuqtada qotgan, demak, o'qimay, o'ylayapti. Xotinning gaplarini eshitgan. Ammo tuzukroq javob topolmayapti. Avvalgidek: «Ishingni o'zgartir», desa, gap chuvalashadi. «Va'dangiz qanaqa edi?» – «Va'da berganimda orada bola yo'q edi». – «Kasbimni bilardingiz-ku?!» – «Kasbingni emas, ishingni o'zgartir, deyapman». – «Men ham sizga shunday desam yoqarmidi?» – «Qo'limdan boshqa

ish kelsa-ku, maktabdan jon deb ketardim-a». – «Ana, ko‘rdingizmi?...» Shunga o‘xshash gaplarning adog‘i bo‘lmasligi mumkin. «Menga ishonib mustaqil ish topshirishdi. Boshliqning o‘zi nazorat qilar ekan. Agar uddalasang, ishim yurishib ketadi. Eplolmasam, mayli, siz aytgancha bo‘la qolar...»

Muxtor xotining ishi o‘ngidan kelishini istasa-da, ko‘nglining bir chekkasida, eplolmay, kasbini o‘zgartira qolsaydi, degan ilinji ham yo‘q emas edi. U noroziligini shu zaylda unsiz bayon etdi. Nozimaga shuning o‘zi kifoya. Ertalab erining ko‘ziga qaramay xayrlashdi: «Ketyapman». – «Kech qolma», – shu bilan gap tamom. Ostona xatlayotganida yuragi g‘alati bo‘lib ketdi. To‘rt yil turmush qurib bugun birinchi marta shunday sovuq xayrlashishdi. Yaqin-yaqingacha Muxtor ishga otlanayotganda Nozima, Nozima otlanayotganda Muxtor bir bahona bilan ichkariga kirar, tuni bilan bir-biriga to‘ymagan vujudlar yana chirmashar, Muxtor Nozimaning ko‘zlaridan beozor o‘pib qo‘yardi. Endi... nimalar bo‘lyapti? Kasbini o‘zgartirsa, basmi? Eri istaganidek ketma-ket yana ikki farzand tug‘ib bersa, avvalgiday suyumli bo‘lib qoladimi?

Rayon ichki ishlar bo‘limida uni kutib turishgan ekan. Odilovning xonasida qirraburun, jingalak sochlari moshguruch bo‘lib qolgan o‘ttiz besh yoshlardagi chayir bir kishi o‘tirardi. Xonada bemalol sigaret tutatishiga qaraganda boshliqqa haddi sig‘adiganga o‘xshaydi.

Kapitan Nozima bilan mensimayroq ko‘rishib, qirraburun kishini tanishtirdi:

– O‘rtoq Omonturdiyev – o‘n uchinchi sovxoz direktori. Ishga aloqador bo‘lganlari uchun chaqirtirdik.

– Rahmat, o‘rtoq kapitan. Bundan buyon o‘rtoqlarni bamaslahat chaqirsak, huda-behudaga ovora qilmasak.

Nozimaning «ishga tumshug‘ingizni tiqmay turing», demog‘chi bo‘lganini Odilov sezdi. U To‘xtamish Omonturdiyevga tagdor qarash qildi. «Dimog‘i baland-ku...» deb o‘yladi Odilov. Omonturdiyev ham sergak tortdi. Kecha oqshomda agronomning o‘limi tafsilotlari bilan boshqarmadagilar qiziqayotganini

eshitib, ichidan qirindi o'tgan edi. Ertalab «Ish»ni «kavlash-tirish» mutlaqo tajribasiz juvonga topshirilganini aniqlagach: «Ha, bu shunchaki bir gap ekan-da», deb qo'ygandi. «Mutlaqo tajribasiz juvon»ning osmondan kelishidan bildiki, bu shunchaki bir gapga o'xshamaydi. Shuni fahmladi-yu, tergovchi kirganda o'rnidan turib so'rashmaganidan afsuslandi. Bu juvonni hovlidayoq ko'rgan edi, peshvoz chiqib kutib olsa, birov uni mansabidan olib tashlarmidi? Organning odamlari oldida havolanishni kim qo'yibdi unga! E, nodon, kelib-kelib shu zaifaga kekkayadimi? Kimsan, To'xtamishbek, ayollarning ko'nglini olishga ustaligi bilan faxrlanmasmidi? Qaysi shayton uni yo'ldan ozdirdi?

Ajab! Nimaga muncha hovliqiyapti? Nimadan qo'rquyapti? Komilni suvga itarib yubormagan bo'lsa. Agronom o'zini suvga tashlagan. O'zi cho'kkan. Uning nima aybi bor? Lato-fatga qo'shilib guvohlik berganimi? Bunaqa guvohlik berish jinoyat emasdir?

To'xtamish Omonturdiyevning yuzida daf'atan paydo bo'lgan sarosima buluti bir nafasdayoq yo'qoldi. Oniy sarosimasidan o'zining g'ashi kelib, tirtiq engagini qashib qo'ydi. Yo'q, sarosimalikdan g'ashi keldi, desak, to'g'ri bo'lmas. U: «Nimadan qo'rqaman!» deb o'ziga dalda berayotgani bilan yuragidagi hadikdan qutulolmagan edi. U agronomning o'limi sababini bilardi. Hech kim o'likni tiriltirolmagani kabi, birovning bu sirni ochishga qurbi yetmasligiga amin bo'lsada, nima uchundir ko'ngil g'ashligidan qutulolmagan edi. Bu hadikning yana bir boshqa sababi ham bor: Komil o'limidan bir kun avval aytgan gaplarni o'zi bilan olib ketmay, bularga xabar qilishga ulgurgan bo'lsa-chi? To'xtamish agronomning o'limi sababining ochilishidan ko'ra, ko'proq mana shundan cho'chirdi.

Nozima gapining bularga og'ir botganini sezdi. Lekin sir boy bermay, sovxoz direktoriga zimdan qarab oldi. «Ko'rinishidan kalondimoqqa o'xshaydi. Katta boshini kichik qilib meni kutib o'tirishiga sabab nima?»

Bir lahzalik taraddud, ajablanish va sarosima barham topib, uchovlari bo‘lajak jiddiy suhbat uchun fikrlarini jamlab olishdi.

– O‘rtoq Qosimovaga malol kelmasa, sovxozga borsak. Yo‘l yurib kelganlar. Bir piyolagina choy ichsak... – Omonturdiyev shunday deb jilmayishga harakat qildi.

– Sovxozga, albatta, boramiz. Choyni keyinroq ichamiz. O‘rtoq kapitanga bir-ikki savolim bor edi. Malol kelmasa, qabulxonada biroz kutib tursangiz.

Boshiga to‘qmoq urilganday Omonturdiyevning ko‘zlaridan olov sachrab ketdi. U Odilovga yalt etib qaradi. Ammo o‘zini qo‘lga oldi, o‘midan turib, zalvarli qadam tashlaganicha xonadan chiqdi.

– O‘rtoq leytenant, odob doirasidan chiqmasligingizni talab qilaman. Bu odam yosh bola emas, rayonning ko‘zga ko‘ringan rahbarlaridan.

– O‘rtoq kapitan, – dedi Nozima, pichingga piching ohangida javob berib, – odob doirasidan chiqmaslikka harakat qilaman. U kishi siz uchun «ko‘zga ko‘ringan» rahbarlardan biridir. Men uchun esa, oddiy guvoh. Siz bilan guvoh ishtirokida gaplashishni istamadim. Bunga haqqim bordir?

Odilov barmoqlarida o‘ynab turgan qalamni jahl bilan stol ustiga tashladi. «Ha, bor», deb to‘ng‘illadi-da, joyiga o‘tirdi. Nozima bir necha sahifadan iborat «Ish»ni portfeldan olib, ochdi. Guvohlarning bayoni, antiqa spravka, qariyb yod bo‘lib qolganiga qaramay, varaqlab qo‘ydi. Ularning savol-javobi sovuq ohangda, qisqa va lo‘nda bo‘ldi.

– Nima uchun jasad tekshirilmadi? – deb so‘radi Nozima qog‘ozlardan ko‘z uzmay.

– Tekshirilgan. Vrachning xulosasi bor-ku? – dedi Odilov, uning qo‘lidagi «Ish»ga imo qilib. Nozima miyig‘ida kulib, bosh chayqab qo‘ydi.

– Guvohlar «marhum ertalab mast edi», deyishyapti. Bu tekshirilmabdi-ku? Jasadda shikastlangan joy bormi-yo‘qmi, bu ham noma‘lum.

- O‘zbeklarning odatini bilasiz-ku, murdaga yopishib olishadi.
- Buni-ku bilaman, ammo... tartib, qonun-qoidani ham bi-

laman.

- Gapirish oson... – Odilov shunday deb, teskari qarab oldi.
- Sovxoz direktori bilan agronomning aloqalari yaxshi

bo‘lganmi?

– Agronomni shu direktor odam qilib yurgan edi. Institutda birga o‘qishgan ekan. Ilmiy ishni uddalolmay haydalib, xor bo‘lib yurgan ekan. Araqxo‘rga kimning toqati bor. O‘rtoq Omonturdiyev insof qilib uni qanotiga oldi, amal berdi, uy berdi. Hatto kurortga ham yubordi. U yoqda ikki hafta ham turmabdi. Ichgan bo‘lsa, haydashgan-da...

- Qaysi kurortda?
- Bilmayman.
- Haydalgani aniqmi, yo?..
- Nima, siz meni so‘roq qilyapsizmi?

Nozima «haydalgan» degan so‘zni doira ichiga olib, qo‘shaloq «shox» chiqardi-da, biri qarshisiga «institutdan», ikkinchisiga «kurortdan» deb yozib qo‘ydi.

- Omonturdiyev bilan qayerda gaplashsam bo‘ladi?
- Shu yerda gaplashavering.
- Yolg‘iz gaplashmoqchiman.
- Yaxshi, – Odilov qovoq uyib o‘rmidan turdi.
- Latofat Hamidova bilan ham gaplashishim kerak.
- Hamidova shu yerda. – Odilov shunday deb eshikni ochdi-da, sovxoz direktorini muloyimlik bilan ichkariga taklif qildi.

Nozima sovxoz direktori bilan uzoq gaplasha olmadi. Asosiy savollarga o‘tgan chogda Odilov kirib keldi. Suhbatga halal bergani uchun uzr so‘rashni xayoliga ham keltirmay to‘rsayganicha borib joyiga o‘tirdi.

– O‘rtoq leytenant, guvoh Hamidova bilan sakkizinchi xonada gaplashasiz, – dedi buyruq ohangida.

Uning bu qilig‘idan Nozima hang-mang bo‘lib qoldi. G‘azabini yashirmay shart o‘rmidan turdi. Qog‘ozlarni betartib ravishda papkaga joyladi. Omonturdiyevning...

yana ko‘rishib, suhbatlashamiz», – dedi-da, eshikka yo‘naldi. Ikki-uch qadam yurmay Odilov to‘xtatdi.

– O‘rtoq leytenant, sizga bir maslahat: bu ishda faqat universitet bilimiga suyansangiz xato qilasiz. Hayot boshqa, bilim boshqa.

– Rahmat, o‘rtoq kapitan, e‘tiboringiz uchun, o‘sha bilimlar asosida hayot tajribasi yotadi. Shu bilim kaltabin vrachning ahmoqona spravkasiga ishonib ish yuritishga yo‘l qo‘ymaydi.

Nozima bu gapni aytishga aytdi-yu, shu zahoti tilini tishladi. Bularga ilmoqni ko‘rsatib qo‘ymadimi? Chakki qildi. Bu gapni aytmasligi kerak edi. Oblast boshqarmasida ba‘zan Odilov haqida noxush gaplar oralab qolardi. Shuni bilaturib, unga o‘chakishgani yaxshi bo‘lmadi. Tajribasizligi tufayli qo‘qildi. Yana qo‘qilmasligi uchun aytadigan har bir so‘zni avval ming o‘ylab olishi shart.

Leytenantning gapi chindan ham ularni sarosimaga soldi. Bir-birlariga qarab olishdi. Odilovni Nozimaning dag‘al muomalasi emas, so‘nggi gapi dovdiratib qo‘ydi. Nozima bundan foydalanib (o‘zining afsusini sirtga chiqarmadi), iziga qaytdi.

– O‘rtoq kapitan, voqea sodir bo‘lgan joyni ko‘rishim kerak. Umuman, sizni hadeb bezovta qilmasligim uchun, shu ish bilan shug‘ullangan tergovchini menga hamroh qilishingizni so‘rayman.

– Tergovchi Nusratov ham sizni sakkizinchi xonada kutib o‘tiribdi.

Nozima rahmat aytib, chiqib ketdi.

Kun peshindan oqqandan so‘ng Nozima bugungi ishini tugatishga oshiqdi. Erining tund qiyofasi ko‘z oldiga kelaverdi. Shuning uchun Latofat bilan ham, Nusratov bilan ham gapni qisqa qildi. Agronom cho‘kkan kanalni birrov borib ko‘rdi-yu, iziga qaytdi. Sadirov qayerda cho‘kkan, murdani qayerdan chiqarib olishgan – hech kim bilmaydi.

Omonturdiyev bilan Hamidova agronomni ertalab ko‘rishgan ekan. Kechqurun o‘libdi, degan xabarni eshitishibdi. Bo‘lgan gap shu...

Sunbula tuqqan, suvlar tinigan palla. Biroq kunning tafti qirqilmagan. Uyidan chiqar mahalida ko'ngliga oralagan noxushlik kapitan Odilov bilan gapi qovushmagach, yanada gazak olib, uni ishdan sovutay dedi. Peshinda choy ham ichmadi. Tamaddi ham qilmadi. Ana endi, oftobda qizib turgan avtobusga chiqib, o'tirgach, ochiqish, toliqish azobini sezdi. Lohaslandi. Havo yetishmaganday bo'ldi. Avtobusda odam ko'p emasdi. Mudrab o'tirgan ikki qariya, kitobga muk tushgan, yoshi o'tin-qiragan kishi va bir semiz ayol... Ikki kishilik o'rindiqni egallab olgan bu ayol muzqaymoq yerdi. Nozimaning ham ko'ngli sus ketdi. Ammo ayolning yuzidan oqayotgan terga ko'zi tushib, behuzur bo'ldi. Sumkasidan ro'molchasini chiqarib, yelpindi. Sal orom topdi. Qariyalardan biri toqatsizlanib, ko'zini ochdi-da, atrofga alangladi. Yelkasiga tashlab olgan oq belbog' bilan bo'ynini artib, uf tortdi.

– Bu qiztaloq xaptobusini qizdirib, non yopmoqchimi, yuradiganga o'xshamaydi-ku?

Sherigi, uyqu durustgina elitgan ekanmi, ko'zini arang ochdi.

– Vaqti bo'lmagandir-da, – dedi lanjlik bilan, so'ng yana ko'zlarini yumdi.

Birinchi qariya belbog'i bilan yelpingan bo'ldi, yuragi hapqirib ketdi shekilli, o'rmidan turib, pastga tushdi. Keyin dispatcher o'tiradigan uychaga qarab, ovozi boricha: «Hoy, shopur bola!» deb qichqirdi.

– Koshki eshitsa... – dedi semiz ayol, muzqaymoq qog'ozidagi yuqni hafsala bilan yalayturib. Kitob o'qiyotgan kishi qariyaga bir qarab olib, indamadi. Qariya yana bir baqirdi, javob bo'lmagach, uycha tomon yurdi. Dam o'tmay, beo'xshov qorin qo'ygan yigitchani boshlab qaytdi.

– E tog'a, hali picha vaqt bor, yurib ketsam, xo'jayinlar so'kadi, – dedi yigitcha joyiga o'tirgach.

– Enangni haqi ham qolmadi, haydayver, – dedi qariya.

Yigitcha, biroz ikkilanib turgach, avtobusni yurgizdi. Ichkariga shabada yugurgilab, Nozima sal nafas rostlab oldi.

Avtobus uch-to'rt silkingach, ikkinchi qariyaning uyqusi qochdi. Hamrohiga norozi qiyofada qaradi:

– Sigiring doyasiz qolyaptimi, hovliqishingni qara.

– Kunlar g‘animat. Erta-indin direktoring ko‘z ochirmay qo‘yadi. Osmondan tushganmisan, fe‘lini bilmaysanmi?

Nozima ko‘z oldiga To‘xtamish Omonturdiyev keldi.

U Omonturdiyevni bir ko‘rishdayoq yoqtirmay qoldi. Engagi chandiqli direktorning kibr-u havo bilan ko‘z suzib qarashidan: «Men – ildizi mustahkam chinorman, uncha-muncha bolta payimni kesolmaydi, sen ham ko‘p chiranma-yu, yaxshisi, soyamdan bahramand bo‘la qol», degan ma‘noni uqdi. Xonada ikkalasi qolishgach, uning nigohidagi kiborlik o‘rni ishrattalablik egalladi. Nozima shunaqa erkaklarni jinidan battar yomon ko‘rardi. Qizlarga ko‘zini lo‘q qilib, bezrayib tikiluvchi erkak ayol zoti faqat bir narsa uchun – ko‘ngilxushlik, ko‘ngil dardini bosish uchun yaratilgan, deb hisoblaydi. Bunday toifa shahvat kafaniga o‘ralib dunyodagi bor ezgulikdan yiroqlashadi. Shunday erkaklarni ko‘rganida Nozimada faqat nafrat emas, balki achinish hissi ham uyg‘onadi. Avvalo, shunday erkakning ruhan majruh ekaniga, so‘ng bu ishrattalab qarashlarga darrov bandi bo‘lib qoluvchi ayollar qismatiga achinadi.

Nozima, yo‘lda ketaturib, yuzma-yuz bo‘lgan suhbatni miridan-sirigacha esladi. Bunday savol-javobdan natija kutishning o‘zi bema‘nilik. Guvohlar avvalgi ko‘rsatmalarini tasdiqlashdi, xolos. Agar ular chindanam voqeaning shohidi bo‘lishsa-yu, chalg‘itish niyatida gapni shunday chuvalashtirishsa, bunday savol-javob bilan ish bitmaydi. Ularning ichidagini tashiga chiqaruvchi «ilgak» kerak. Qanday bo‘lmasin, Nozima shuni topishi lozim. Bugun gapdan ilinishmadi. Javobga tayyorlanganliklari ko‘rinib turdi.

«Komil Sadirovni nima sababdan sovxozga olib keldingiz?»

«Men do‘stimning taqdiriga befarq qaray olmasdim».

«Sadirov ko‘p icharkan, ishiga bu ta‘sir qilmasmidi?»

«Sovxozga u aytarli foyda bermas edi. Umuman, balki bilarsiz, hozir agronomga muhtojlik qolmagan. Chigit ekilsin, deb buyruq keladi, ekamiz, sug‘orilsin deyishadi, sug‘oramiz.

Mana, erta-indin, terilsin, deb qolishadi, terimni yalpisiga boshlab yuboramiz. Hech kim agronomning gapi bilan ish qilmaydi».

«Unda nima uchun Sadirovni sovxozga olib keldingiz?»

«Ilmiy ish qilayotgandi. Shaharda eplay olmadi. O'zini o'nqlab olsin, devdim.»

«Ilmiy ishi bilan tanishmidingiz?»

«Bilardim. Umri qisqa g'o'za yaratmoqchi edi».

«Umri qisqa?»

«Ha. Shunaqa xomxayol edi».

«Latofat Hamidova bilan munosabatlari qanaqa edi?»

«Buni qizning o'zidan so'raysiz».

«Siz bilmaysizmi?»

«Har holda yigitchilik-da, Hamidova deganimiz ham ko'zga yaqin qiz. Ishqi tushgan bo'lsa tushgandir».

«Sadirovning oilasi qanaqa edi?»

«Xotinimi? Yaxshi juvon. Biz birga o'qiganmiz».

...Yaxshi juvon... Birga o'qiganmiz...

Qiziq, qanaqa juvon ekan?

Nozima marhumning xotini bilan ko'risholmadi. Lekin shu ayol haqida gap ochilganda Omonturdiyev sal o'zgardi.

...Yaxshi juvon... Birga o'qiganmiz...

Nozima Latofatning sarosimada ekanini ko'zlaridan payqadi. Qoramag'izdan kelgan bu qiz sira unga tik qaray olmadi. Shahlo ko'zlarini javdiratib, hali devordagi jadvallarga, hali deraza osha hovliga qaraydi. Xuddi ish tikayotgan kabi barmoqlari tinch turmaydi. Hali yigirmaning qoralamagan bu qizning to'lishibroq qolgani, yuziga bilinar-bilinmas dog' oralagani ham Nozimada shubha uyg'otdi: «Guvohlikda aytilgan «shilqimlik» me'yoridan oshmaganmikin? Sadirov ko'p icharkan. Mastlikda balki... Keyin nomus kuchlilik qilib...»

Nozima Latofat bilan ham yolg'iz gaplashdi.

«Sadirov qanaqa odam edi?»

«Kamil akam... yaxshi edilar».

«Munosabatinglar yaxshi edimi?»

«Ha».

«Shilqimlik qilardi, debsiz. Shu rostmi?»

«...»

«Shilqimlik deganda nimani nazarda tutgansiz? Qo'lingizdan ushlaganmi?»

«...»

«Quchoqlaganmi, o'pganmi?»

«Jon opa, jon opajon, meni qiynamang. Men... men turmushga chiqyapman. Uch kundan keyin to'y. Odamlar gap qiladi. Endi meni chaqirmanglar. Hammasini yozib berganman. Jon opajon...»

Latofat yig'lamadi. O'zini tutdi. Faryod bosib kelayotgan damda o'zini tutish qanchalik azob ekanini Nozima yaxshi biladi. Shuning uchun savol-javobni bas qildi. Nusratov bilan ko'p gaplashmadi. Universitetda sirtdan o'qiyotgan bu yigit faqat bajaruvchi rolini ijro etgani kunday ravshan edi. «Ishni nimaga palapartish olib borgansiz? Kim aytgan? Kimlar o'rtaga tushgan?» degan savollar javobsiz qolishi aniq edi, shuning uchun «erta-indin yana kelaman», deb gapni kalta qildi.

Turmushga chiqyapman... uch kundan keyin to'y...

O'zini qayerga qo'yishni bilmay sarosimada o'tirgan qizning qiyofasi ko'z o'ngidan ketmay qoldi.

«Nimadan xavotirda? Odamlar gap qiladi, deydi. Nimani gap qiladi? Xo'sh, militsiyaga chaqirilibdi, guvohlik beribdi, nima bo'пти? Yo'q, u boshqa narsadan cho'chiyapti. Uch kundan keyin to'y... Agar Sadirov chindan ham chegaradan chiqqan bo'lsa, masala oydinlashadi. Nimaga? Kuyov bilmay qolsa yoki bilmaganga olsa-chi? Qizning to'yi avvalroq shu kunga belgilanganmidi yo Sadirovning o'limidan keyin tezlashdimi, shuni aniqlash kerak...»

Shaharga kiraverishda qariyalar, yana yuz metrdan keyin semiz xotin tushib qoldi. Avtostansiyada odam ko'p edi. Bo'shagan savat, chelak, tog'ora, qog'oz qutilar ko'targan ayollar, yigitlar, eshik ochilishi bilan o'zlarini ichkariga urdilar. Sal bo'lmasa oqim Nozimani yana joyiga olib borib o'tqazib

qo'yayozdi. U hayhaylab, turtinib-surtinib tushib oldi. Kela-kelguncha kitobdan bosh ko'tarmagan kishi esa, ichkarida qolib ketdi.

Hovliga kirdi-yu oshxonada sabzi to'g'rayotgan erini ko'rib Nozimaning ko'ngli yorishdi.

Odamga nima kerak?

Kapitan Odilovning xonaga bostirib kirishidan Omonturdiyev ham norozi bo'ldi. Tergovchining ters muomalasi hali sal hamiyatiga tekkaniga qaramay, uning qaddi-qomati, ayniqsa anordek bo'rtib turgan ko'kragi, to'liq boldiri... nazaridan chetda qolmagan edi. Xonada ikkalasi qolishgach, tergovchiga oshkora suq bilan tikildi. Savollarga esa, qisqa-qisqa javob qaytardi. Omonturdiyev shu kunga qadar tergovga ishi tushmagan bo'lsa-da, savollarning jo'nligidan bildiki, bu juvon hali g'o'r. Bunaqa ofatijonlarga restoranlarda oyoqlarini chalishtirib, etaklarini salgina ko'tarib o'tirishlar, erkakning biqinidan asta chimchilab: «Rostdan bo'ydoqmisiz, yo aldayapsizmi?» – «Keyin tashlab ketmaysizmi?» degan nozli savollar yarashadi. E, Omonturdiyev xotinlarning makrlarini ko'raverib ko'zlari pishib ketgan.

Mana, ro'parasida o'tirgan huriliqo ham uni savolga tutyapti. Begunoh ekanligini biladi, ammo baribir savol-javob qilishi kerak. Rasmiyati shunaqa. Komilning o'limi sababini ikki dunyoda aniqlay olmaydi. Guvoh yo'q. Yagona shohid – Latofat. Uning og'zi mahkam. Gullasa, o'ziga qiyin. Bir umr badnom bo'ladi. Erga tegib olgandan keyin qiymalab chopsang ham g'ing demaydi.

Tergovchining savollari tugagach, Omonturdiyev uni bir «o'ramoqchi» edi. Eri, bolasi bo'lsa kerak. Shunga qaramay, komandirovkalarda yuribdi. Bunaqalarni ildirish oson. Kiftini keltirib maqtasa bas: «Ko'zlaringiz chiroyli ekan, munday tikilmang, yuragim to'xtab qolyapti», «Voy, bu yerda unaqa gaplarni ayt mang, birov eshitsa noqulay bo'ladi». «Eshitsa eshitar, rosti, judayam chiroyli ekansiz. Yengi kalta ko'ylak

sizga yarasharkan. Faqat bir narsa yetishmay turibdi: tilla zanjir! Tug'ilgan kuningiz qachon edi? Keyingi haftagami? Qayerda uchrashamiz? Bo'ldi. Bu yog'idan xotirjam bo'ling. Xo'jayin qayerda ishlaydilar? Boshlig'i uni keyingi haftada komandirovkaga yuboryapti, eshitmadingizmi? Komandirovkali ish emas, deysizmi? Be, komandirovkasi yo'q joyning o'zi yo'q. Xohlasangiz, bir oyga, yo'q, ikki oyga Moskvaga, malaka oshirishga ketadi. Bundan oson ish yo'q. Xullas...» Bunaqa gaplarga xotinkishi ekan-ku, tosh ham erib ketadi. Osmondan kelayotgan bu xonimcha uzala tushganini o'zi ham sezmay qoladi.

Endi avrayman deb turganda bu galvars kirib turibdi. E, xomkalla! O'zicha menga yordam bermoqchi. Bu qilig'idan keyin tergovchi hadiksirab qolmaydimi? Bularning tili bir, bo'lgan voqeani yashiryapti, deb o'ylamaydimi? Omonturdiyevning ensasi qotib, kapitanning «choylashaylik» degan taklifiga ham qaramadi. Ayniqsa, tergovchining spravka haqidagi gapidan joni halqumiga keldi. «Shuni ham eplab rasmiylashtirmabsiz-da?» – dedi g'ijinib. «Spravkani siz berdingiz-ku?» – dedi kapitan yelka qisib. «Men yo'l-yo'rig'ini qaydan bilay, ko'z bormi o'zi sizda?» Omonturdiyev aslida «kalla bormi, o'zi sizda?» demoqchi edi, kapitanni xor qilmay deb, tilini tiydi. Dahlizda turgan Nusratovga: «Latofatga ayt, to'g'ri raykomga borsin», dedi-yu, tashqariga chiqdi.

Raykomda qiladigan ishi yo'q edi. Ammo qiz bilan uchra-shishga bu atrofda boshqa qulay joy yo'q. Baxtiga, raykomdagi-lar tushlikka chiqishgan ekan. Ichkari issiq bo'lgani uchun tol soyasidagi so'riga borib o'tirdi. Latofat uzoq kuttirmadi. Omonturdiyev uning yurishiga qarab, sarosimada ekanini sezdi.

– Ha, nima bo'ldi? – deb so'radi dag'al ovozda.

– ...

– So'roq qildimi?

– Agronom bilan munosabatlaring qanaqa edi, deb so'radi.

– Xo'sh?

– Indamadim.

– Nega?

– Bilmadim...

– Menga qara, esingni yig‘ib ol. Bekinmachoq o‘ynayotgani yo‘q sen bilan. Meni qo‘yaver, sen o‘zingni o‘yla.

Latofat titroq barmoqlari bilan yuzini to‘sib, yig‘lab yubordi.

– Uningni o‘chir. O‘zingni bosib ol. Do‘xtirga bordingmi?

Yig‘isini to‘xtatish uchun labini tishlab turgan Latofat bosh irg‘ab, «ha» ishorasini qildi.

– To‘g‘ri bo‘ldimi?

Latofat yana bosh irg‘adi.

– Pulini oldimi?

– Ha.

– Ana ko‘rdingmi, vahima qilib yuribsan. Bitmaydigan ish yo‘q bu dunyoda. Chimildiqqa onasi o‘pmagan qizday bo‘lib kirasan. Bo‘pti, sen boraver. Birga turganimizni ko‘rishmagani ma‘qul. To‘ydan keyin yo‘l-po‘lda ko‘rishib qolsak ham salomingni beru indamay o‘tib ketaver. Tergovchi yana keladi. Esingni yig‘ib ol. So‘rasa, shaharda birga... bo‘lganlaringni yashirmay aytaver.

Omonturdiyev o‘rnidan turib, raykom binosi tomon yurdi. Latofat uning ortidan qarab qoldi. Keyin, yana portlay deyayotgan yig‘isini ichiga yutib, boshini ham qilganicha, orqasiga o‘girildi. Omonturdiyev raykom binosiga kirgan zahoti o‘girilib, tashqariga qaradi. Bitta-bitta bosib ketayotgan, xo‘rsiniqdan kifti silkinib-silkinib qo‘yayotgan qizga tikilib, «shuni deb bir balo bo‘lmasam edi», deb qo‘ydi.

Uzoq yillardan beri qilmagan ishini qildi: o‘zini la‘natladi.

Inson umri bo‘yi xatolarga ham yo‘l qo‘yadi. Ba‘zan nojoiz gapni aytib qo‘yib, tilini tishlaydi; ba‘zan do‘stini dushman, dushmani esa, do‘st deb bilib, qorong‘i ko‘chalarda tentiraydi; ba‘zan suyub ruju qo‘ygan narsasi oqibati zahar bo‘lib chiqadi; ba‘zan nurli cho‘qqiga olib boradi, deb o‘ylagan yo‘ldan yurib jarga qulaydi. Ana o‘shanda yuz attang, deydi, ming attang, deydi – koshki edi bu attanglardan foyda chiqsa...

To‘xtamish Omonturdiyev qorong‘i ko‘chalarda ko‘p tentiramagan. Shundanmi, afsus-nadomatlari yo‘q darajada. U ta-

biatan ehtiyotkor edi, mo'ljalni boshqalarga nisbatan uzunroq olardi. «Sen qoyaga suyanib, jon saqlashni orzu qilma. O'zing qoya bo'l, odamlar panoh izlab senga intilsin». Otasining bu o'giti uning uchun aqidaga aylanib, bosgan har bir qadamini yoritib keldi.

Sinfdozlari ichida u hammadan baquvvat edi. Bolalar undan hayiqib turishardi. Tuzukroq o'qiydiganlar ham uning xizmatini qilishga majbur... Esidan chiqmaydi: oltinchi sinfda o'qib yurganida uylariga mehmon keldi. To'g'rirog'i, u odam kolxozga ish bilan kelib, yotoq bo'lmagani sababli ularnikiga qo'ngan ekan.

– Mana bizning toychoq, oltinchida o'qiyapti, – degan edi otasi faxr bilan.

– O', azamat yigit bo'libdi. O'qishlar zo'rmi?

– Zo'r.

– E, malades. Rais bo'lsang kerak?

– Qanaqa rais? – degan edi To'xtamish ajablanib.

– E, omon bo'li! Bizning o'g'il o'trad sovetining raisi. Gavdangga qarab senam shunaqamisan, debman...

Mehmonning gapini eshitdi-yu, xo'rliigi keldi. Bu qanaqasi: zo'rman, deb kerilib yuraveribdi-ku, o'trad sovetiga rais bo'lishni o'ylamabdi. Shu tobgacha hech kim unga bu savolni bermabdi! Sinfdozlari Ozodchani saylaymiz, desa, u ham qo'shilib qo'l ko'taraveribdi. To'xtamishning kallasi bolaligida ham tez va aniq ishlardi. Masalani o'sha ondayoq hal qildi. Ko'chaga chiqib Murod mug'ambirni topdi.

– Ozodchadan kaltak yebsan-ku? – dedi To'xtamish dabdurustdan.

– Menmi? Qachon? – dedi Murod mug'ambir dovdirab.

– Kaltak yemadingmi?

– Vey, jinnimisan? Kim o'shandan kaltak yeydi? Qizlarni ham chertolmaydi-ku?!

– Undan qo'rqmaysanmi?

– Qo'rqmayman.

– Mendan-chi? – To'xtamish uning yoqasidan oldi.

– Senga nima qildim, qo‘yvor, nimaga urasan? – dedi Mu-rod yig‘lamsirab.

– Shallaqilik qilma, hali urganim yo‘q. Lekin rosa kaltak yeydigan bo‘lib yuribsan.

– Nimaga?

– Men Ozodchadan zo‘rmanmi?

– Zo‘rsan.

– Ozodcha ahmoqmi yo menmi?

– Nimagaydi?

– Ayt.

– Ozodcha bo‘lsa kerak.

– Nimaga unda Ozodchani saylading?

– Nimaga saylabman?

– Mug‘ambirlik qilma, o‘tradi sovetiga nima uchun Ozodcha rais bo‘lishi kerak?!

– Bo‘lmasa... – To‘xtamish hali uning yoqasini bo‘shatmagan edi. – Unda o‘zing bo‘la qol. – Shu gapdan keyin yoqasi bo‘shadi.

– Yo‘lini top.

– Yo‘li... Sanjar akamga ayt.

– Ahmoqsan. Shuning uchun ham seni saylashmagan.

– Ko‘zim uchib turgani yo‘q. Har kuni majlisga qolish kerak.

– Seni saylashdi-yu, sen noz qildingmi? Bo‘pti, kallani ishlat. Yo‘lini qilish kerak... – Yo‘lini qidirishning hojati yo‘q edi, To‘xtamishning o‘zi topib qo‘ygandi. – Ertaga Ozodchani yonida paxta terasan. Etagidagi paxtasiga kesak, tosh, ko‘rak aralashtirib tashla. G‘ing desa...

– Tumshug‘iga solaman.

– Yo‘q, qo‘rqit. Paxtasini ovqat mahali olib chiqsin. Hammadan keyin chiqqaring. Sen: «Ozodcha g‘irromlik qilyapti, ish-yoqmas, ko‘zbo‘yamachi, raislikka noloyiq», deb g‘alva chiqqarasan. Bolalarga tayinlab qo‘y. Baqrayib turishmasin.

– E, zo‘rsan, To‘xta, kallang zo‘r!

– Meni saylasalaring, hammangni kinoga olib tushaman.

Mana bunisi Murod mug'ambir uchun yangilik bo'ldi. Odatda To'xtamish kinoga pul sarflamas edi. Boshqalarning hisobidan tushardi.

– Aldamayapsanmi?

– Ikki martadan olib tushaman.

Xullas, To'xtamish aytgandek bo'ldi. Uni o'sha kuni o'trad sovetiga vaqtinchalik rais qilib saylashdi. Paxta terimi tugagach, bu masalani qayta ko'rmoqchi bo'lishdi. To'xtamishning baxtiga terim cho'zilib, o'qish Yangi yil arafasida boshlandi. «Qayta ko'rish» masalasi hammaning yodidan ko'tarildi. U o'trad sovetiga rais bo'lib qolaverdi.

«O'zing qoya bo'l...» – deb otasi o'shanda aytgan edi.

Murod mug'ambir o'sha kuni To'xtamishning nomzodini aytganda, bolalar bo'lajak raisga hadiksirab qarab qo'yishdi-yu, indashmadi. To'xtamishning tanballigi, hali uning, hali buning tergan paxtasi hisobiga kun ko'rishi ayon bo'lsa-da, uni «eng ilg'or terimchi» sifatida raislikka saylashdi. Saylashdi-yu, baloqa qolishdi: avval unga bir kilodan teradiganlar endi ikki, ikkidandan teradiganlar uchdan teradigan bo'lishdi. Har holda, o'trad soveti raisining obro'si – butun o'tradning obro'si-da!

Oradan uch yil o'tgach, butun sinf komsomol tashkiloti kotibining obro'si uchun paxta teradigan bo'ldi. Uning uchun dars tayyorlash, yo biror ish qilish sinfda bahs yoki norozilik uyg'otmaydigan odat tusiga kirgan edi. Birov nolimas, shikoyat qilishdan esa, cho'chirdi. Yillar esa, shu zaylda o'tib, bolalar maktabni bitirishdi-yu, To'xtamishdan qutulishdi.

To'xtamish dadasi bilan shaharga tushib, imtihon topshirib yurgandayoq institutning ichki tartib-qoidalarini surishtirib bildi. Birinchi sentyabr kuni esa maktabda olgan Faxriy yorliqlari-yu, komsomol tashkilotining kotibi bo'lganligini tasdiqlovchi hujjatlarini ko'tarib avval dekanga, keyin komsomol komitetiga kirdi. «Jamoat ishlari jonu tani ekani»ni, har qanday topshiriqqa tayyorligini bildirdi. Bir haftadan keyin u kurs starestasi qilib «saylandi». Keyin paxta yig'im-terimidan chetda qolmaylik, deb tashabbus ko'tarib chiqdi-yu, faol jamoatchi si-

fatida ko'pning nazariga tushdi. Terim payti etak bog'lamadi – umrida she'r o'qimagan, qo'shiq aytmagan yigit agitbrigadaga a'zo bo'lib oldi...

To'xtamish Omonturdiyev qayerga qadam qo'yishni oldindan chamalardi. «Hayot – botqoq, oyoq bosadigan joyni puxta tanlamasang, cho'kib nobud bo'lasan». Bu uning aqidasi. Shuning uchun qilgan ishlaridan ko'p afsus chekmas edi. Eng katta nadomati to'rtinchi kursda bo'lgan. Endi, Komilning o'limidan so'ng, attang, deb turibdi. To'rtinchi kursda-ku, suvdan quruq chiqqan edi. Bu safar-chi?

Latofat ko'zdan yiroqlashgach, To'xtamish Omonturdiyev raykom binosidan chiqdi. Yarmi soyada, yarmi oftobda qolgan mashinasi tomon yurdi. Shofyor mashina eshiklarini ochib qo'yib, orqa o'rindiqda uyquni urayotgan edi. Turtib uyg'otdi:

- Soyaga qo'ysang bo'lmaydimi?
- Soyada edi.
- Uyquga to'yasanmi, o'zing. Bo'l tez.

Shofyor direktorning fe'li buzuqligini bilib, to'ng'illashiga e'tibor bermay, mashinani yurgizdi.

Omonturdiyev yuzini shamolga tutib, o'yga toldi:

«Asli Komilni chaqirishga ko'nglim chopmagan edi. Nimagayam olib keldim? Hatto, yalindim-a! Hammasi bitta qanjiqni deb bo'ldi. «Latofatxon, oy Latofatxon...» Shuni o'qishga kiritaman, demaganimda, Komilga yaqinlashmas ham edim. Chiroyli bo'lgani bilan turgan-bitgani nahs ekan buning. Shunga o'ralashganimdan beri g'alva-ya... Lekin ofatijonlikka ofatijon... Endi bir umr traktorchiga yem bo'lib yuradi. Qovunning yaxshisini it yeydi, deganlari shu-da. Mavluda ham Komilga yem bo'ldi-ku... Shunday qiz-a!...»

To'xtamish Mavludani yaxshi ko'rardi. Ammo Mavluda uni kuydirgandan kuydirdi. To'rtinchi kursdagi o'sha voqeadan keyin esa, «beting qursin», deb To'xtamishga qaramay qo'ydi. Keyin Komilga tegib oldi.

To'xtamishning armoni ham shu. Shunday hurliqoni qo'ldan chiqardi...

Eh, Mavluda ham shirin qovun ko'yiga tushdi.

Orqasidan shuncha yurib muddaosiga yetolmagani uchunmi, To'xtamish Mavludani ko'p o'ylardi. U buni chin muhabbat deb bilardi.

Komilni sovxozga taklif qilganda Mavludani o'ylamadimi? O'ylash ham gapmi?! Lekin To'xtamish uchun hech kutilmaganda Mavluda rayon markazidagi maktabga ishga kirdi. Mavluda eriga qo'shilib sovxozga kelgani bilan tuzoqqa ilinmasligini shu yo'l bilan bildirdi. To'xtamish aynan shunga hayron bo'ldi. Fatvosini topolsa, nozu firoqsiz qo'yniga kiradi-ya. Lekin sovxozdan, ya'ni To'xtamish Omonturdiyevdan yiroqroqda yurishining boisi nima? To'xtamishni ko'rarga ko'zi yo'q ekan, sovxozga bormayman, desa, tamom. Komil g'ing deya olmasdi. Komil unga er emas, qul edi-ku! Nahot, to'rtinchi kursdagi o'sha voqeani hanuz unutmagan?

To'xtamish yuz o'yladi, ming o'yladi, ammo Mavludaning xatti-harakatiga tushuna olmadi. Nafsilamrni aytganda, tushunishi mumkin emas edi. Buning uchun farosatga qo'shimcha ravishda oddiy insoniy tuyg'ular kerak edi. To'g'ri, u Mavludani hol-joniga qo'ymay yurdi. Muhabbat ham izhor etdi. Ammo tavallolari yerda changga qorishib ketdi. Axir ont ichgan odamidan topmagan vafoni Komilda ko'rgan ekan, Mavluda nechun unga sadoqatli bo'lmasin? Ayolni ermak emas, ilohiy mavjudotday ko'rib ardoqlagan tanmahramini nechun oniy lazzatlariga almashtirsin?! Yo'q, Mavluda To'xtamishning soyaday ergashib yurganini unutmagani bilan, Komilga xiyonat qila olmas edi. Odamga bu dunyoda ko'p narsa jumboq bo'lib qolaveradi. Mavludaning tuyg'ulari uning uchun shunday jumboq edi.

Komilni sovxozga chaqirishdan maqsadi faqatgina Mavludaga yetishish, nafsini qondirib yurish emas ekan, nimaga taklif qildi? Olim bo'lmoqchi edimi? Ha, lekin Komilsiz ham dissertatsiya yoqlashi mumkinmidi? Ha. Dissertatsiya uchun nima kerak? O'sha ilm dargohlari atrofida oylikka ko'z tikib yashaydigan chalamullalar bor. «Besh-o'n tangaga» bir yil-

dayoq dissertatsiya degan narsani taxt qilib berishadi. Uni o'qimayotgan hamdu sano aytuvchini topish qiyin ekanmi?

To'xtamish Omonturdiyevning shunaqa yo'li ham bor edi. Biroq buni tanlamadi. Oddiygina kandidat – direktor bo'lishining unga qizig'i yo'q. Unga yangilik, kashfiyot kerak edi. Chalamullalarning dissertatsiyasi ertami-kechmi fosh qilib qo'yishi mumkin, dalada «manaman» deb turgan yangilik esa, kandidatlik diplomini o'zi chaqirib oladi. Komilni shuning uchun chorladi. Shuning uchun pul sarf qildi. Charxpalaklarigacha yasatirib berdi.

Hozir shularni eslab To'xtamish Omonturdiyevning ichi kuydi.
– Boqqa hayda, – dedi shofyorga.

«Hammasi tugadi, – deb o'yladi u. – Qayerdadir xato qildim. Qayerda? Komilga ishonmasligim, uni sovxoz ishlariga aralashmasligim kerak edi. Kasofatni siylamoqchidim, chorig'i bilan to'rga chiqib ketdi. O'sha «boyvachcha» o'qituvchisini ko'riboq fahmlashim zarur edi. Buni qarang-a, ustiga tuzukroq kiyim olishga qurbi yetmaydi-yu, menday odamning yegan-ichganiga pul to'laydi. Bunaqa o'qituvchida ta'lim olgan bola odam bo'lmaydi. Buni o'shandayoq tushunib yetishim kerak edi».

Kaftdek dalaning o'rtasi do'nglik, sovxozning mehmon kutadigan bog'i shu yerda edi. Atrof yonaman deydi. Bu yerdan esa, shabada arimaydi. Mashina shu do'nglikdagi shiypon yoniga kelib to'xtadi.

– Oshxonaga bor, – dedi To'xtamish shofyoriga. Keyin ichkariga qarab baqirdi: – Murod!

Javob bo'lmadi.

– Mug'ambir, o'lganmisan?

Uyqusi o'chmagan Murod mug'ambir qornini osiltirib, lapanglab chiqib keldi.

– Uxlamasang, o'lib qolasan-da, a? Qani, nimang bor?

– Hammasi tayyor. Nimadan boshlay?

– Anor suvidan ber.

– Achchiqroq-da.

– Zahar bo'lmaydimi? Olib kel tez-tez.

Murod semiz bo'lgani bilan chaqqon edi. Birpasda dasturxon bezadi. To'xtamish piyolani to'ldirib aroq quyib ichdi. Ketidan anor suvini sipqardi. Badani bir rohatlandi. Ertalabdan beri ta'bini xira qilayotgan g'ashlik tarqaldi.

– Murod, – dedi To'xtamish kerishib, – odamga nima kerak?

– Yo zar, yo zo'r.

– E, ahmoq. Odamga kalla kerak, kalla, – u shunday deb ko'rsatkich barmog'i bilan boshiga nuqib qo'ydi.

O'g'il bola gap

(1980-yilning erta kuzidagi voqea)

Bu uchrashuv tasodifan bo'ldi, deyilsa, «baxtli» degan sifat berilishi kerak. Muallimi atay qidirib kelgan ekan, Komil unga bir umr qulluq qilsa arziydi. Agar muallimi shaharda, deylik, ko'chadami, oshxonadami, sayrgohdami ro'para kelib qolganda, «baxtli tasodifiy uchrashuv» deyish mumkin edi. Uning shahardan yigirma besh chaqirim narida, Komil tajriba o'tkazadigan dalada paydo bo'lishi «tasodif» chegarasiga kirmas. Garchi muallifning o'zi buni tasodifga yo'ygan bo'lsa-da, Komil u atay izlab kelganini fahmladi.

Maktabda fizikadan dars bergan Mahkam akaning kiyinishi odatdagiday odmi edi. Shimiga dazmol tegmagan, pidjagining yoqasi shoyigulning ochilayotgan bargiga o'xshab buralib qolgan. To'g'ri, uning bu yurishiga qishloqda hech kim ahamiyat bermaydi. Komil ham vaqtida e'tibor qilmagan, ammo shaharga ham shu ahvolda tushib kelaverishidan jindak g'ijindi. «Nimaga keldi ekan, shaharga tushgan bo'lsa, joyning ilojini qilolmay, meni qidirgandir-da», degan xayolga ham bordi. Biroq, dam o'tmay, g'ijingani uchun ham, noto'g'ri xayolga borgani uchun ham o'zini o'zi koyidi.

– Shaharingda choy-poy ichadigan tuzukroq joy yo'q, yur, avval bir choylashaylik, – dedi muallim.

Dalaning katta yo'lga tutash yerida – baland teraklar ostida choyxona bor edi. O'sha yerda gurunglashishdi.

– Paxtaning yangi navini topmoqchi eding, topdingmi?

Komil kulimsiradi. Qisiq ko‘zlari yumilib ketayozdi.

– Gapingiz qiziq bo‘ldi-yu, yangi nav ko‘chada yotgan tangami, qidirib topsam?

Mahkam aka bu gapdan og‘rindi. Choydan ho‘plab, tomoq qirdi.

– Endi qishloqchasiga so‘radik-da, olimlarning ta‘biri bilan aytay bo‘lmasa, ixtiro qildingmi?

Komilning yuragiga bir nima sanchilganday bo‘ldi. Muallimni ranjitganini sezdi. UZR so‘rashi kerak edi, ammo so‘ramadi. Buni o‘ziga or deb bildi (hali bu uchun ham o‘zini la‘natlaydi).

– Topmadim, – dedi go‘yo pichingni payqamagan bo‘lib. – Qiyin kechayapti. Ko‘pchilik bosh qotiryapti. Bir men emas.

– G‘o‘za bargini o‘zi to‘kishi kerak ekanmi?

– Uydagilar aytishdimi?

– Bo‘lmasa kimdan eshitaman? Dadang bilan kunda, kunora choylashamiz. Og‘zidan tushmaysan. Niyatlaring butun qishloqqa ma‘lum. Yaxshi niyat – yarim mol, deyishadi.

– E, bu bir gap, Mahkam aka. Bu ishda niyat yarim mol emas, sariq chaqaga ham arzimay qoladi. Tugunni topdim, yechdim, deb o‘ylayman. Isbotini bir yil kutaman. Natija yo‘q.

– Vaqtida barg to‘kmayaptimi?

– To‘kadi, lekin men mo‘ljallagan paytdan ancha kech to‘kyapti. Ko‘saklar qovjirab qolyapti. Men noto‘g‘ri yo‘ldan boryapman, shekilli.

– Domlalarining nima deydi?

– Nima deyishardi... Farazlarim to‘g‘ri. Mana, qarang: o‘simliklarning har biri o‘z umri bilan yashaydi. Biri bahorda, boshqasi yozda, yana biri kuzda, biri kech kuzda gullab, meva tugadi, shu bilan xazon bo‘ladi. Nimaga shunday? Hammasining umri genetik kod asosida boradi. Genetik kodni bilasizmi?

– Qani, gapiraver-chi.

– Ularning ko‘karishidan tortib gullashi, meva tugishi, urug‘ to‘kishi, qurishi tabiat tomonidan programmalashtirilgan.

G'ozga ham umrini yashab bo'lganidan keyin bargini to'kadi. Biz buni kutolmaymiz. Dori sepamiz. Yon-atrofni zaharlaymiz. Chigitni zaharlaymiz. Xullas, g'ozani emas, o'zimizni zaharlaganimizni bilmaymiz. Tabiat – yechish qiyin bo'lgan jumboq. Qarang, chinor sekin o'sadi, lekin uzoq yashaydi. Terak tez o'sadi, lekin tez xazon bo'ladi. Men g'ozaning umrini qisqartirishni o'ylagan edim. Tezrooq o'ssin. Ammo avgustga borib umrini yashab bo'lsin, degan niyatim niyatligicha qolib ketyapti.

– Umrini qanday qisqartirmoqchi eding?

– Har xil kasalga chalintirib ko'rdim.

– Kasalga chalingan g'ozga yaxshi paxta beradi, deb o'yladingmi?

Komil yana g'ijindi. Bu odam nimaga aql o'rgatadi? Ovloqdagi bir maktabda fizikani arang eplashtirib yurgan bo'lsa, seleksiya nima, genetika nima, hujayralar injeneriyasi nima – bu gaplar tushiga kirmagan bo'lsa? Endi bir boshdan tushuntirish kerakmi?

– Mening qayerdanligimni bilasanmi?

Komil yalt etib muallimiga qaradi: bu savol qiziq bo'ldi-ku?

– Chigitkuydi degan joyni eshitganmisan?

Bunaqa nom Komilning qulog'iga chalinmagan edi.

– Sizlar Mirzacho'lga Farg'onadan kelgansizlar. Unda kichkina bola eding, eslayolmasang kerak.

– Eslayman.

– Cho'lga bizlar tog'dan tushganmiz. Yoppasiga ko'chganmiz. O'zimizning joylar bog' edi. Cho'lga kelib obod qildig-u, qishlog'imiz sonidan chiqdi. Ke, qo'y, bu dardimni ochmay. Gap boshqa yoqda. Qishlog'imiz yuqorisida Chigitkuydi degan joy bor. Yalanglikka yaqinlashishdan hamma qo'rqardi. Jinlar makoni degan tushuncha bola-baqradan tortib, oqsoqollargacha singib ketgan edi. Buvamdan shu joy haqida g'alati gap eshitganman. Burun zamonda bir odam o'sha yerda ikkita charxpalak yasab, chigit ekkan ekan. Charxpalak tikkasiga emas, yotiq hoida aylanarkan. Mulla-pullalar o'sha odamni jodugarlikda ayblab, toshbo'ron qilib, chigitlarini kuydirib tashlashgan ekan.

Bobomning aytishicha, u odam Rossiyada bo'lgan, donolar suhbatini olgan. O'shalardan biri unga, odamzod yulduzlarga ucha oladi, degan ekan.

– Kim ekan?

– Bashoratiga qaraganda Siolkovskiy shekilli?

– Siolkovskiyning chigitga nima aloqasi bor?

– Endi buyog'ini eshit: Siolkovskiy bilan suhbatlashgani chin bo'lsa, yerning aylanishi, tortish kuchi haqida ma'lumot olgan. Demak, vaznsizlik holati haqida ham bashorat qilingan, xo'-o'sh... yer o'z o'qi atrofida yigirma to'rt soatda bir aylana-dimi? Bir emas, ikki marta aylansa-chi? Tortish kuchi qirqilib, biz ham uchib yurmaymizmi? Vaznsizlik holatida hujayralarning rivojlanishi tezlashmaydimi? Umr qisqarmaydimi? Mana gap nimada! U charxpalak vositasida sun'iy vaznsizlik holati yaratmoqchi bo'lmaganmi?

– Bu rivoyat-ku?

– Men ham shunday deb yurardim. Axiyri, Chigitkuydiga chiqdim. Charxpalakning «izi»ni topdim. Katta soyning yoqasida ekan. U odam anoyi bo'lmagan, fizikani yaxshi bilgan. Tushunyapsanmi, fizikani! Yog'ochdan shesternalar ishlagan. Xo'kiz aylantiradigan jo'ngina charxpalak emas, harakat tishli g'ildiraklar orqali uzatiluvchi murakkab moslama yaratgan, hazilakam gapmi bu?

Komil muallimga hayrat bilan tikilib qoldi: o'ngimi bu yo tushimi? Ro'parasida o'tirgan odam darsiga erinchoqlik bilan kirib, lanjlik bilan savol-javob qiluvchi fizika muallimimi? Siolkovskiy, chigit, vaznsizlik holati, hujayralarning rivojlanishi... Nimalar deyayotganini biladimi o'zi? Axir, olimman, deb ko'kragiga mushtlab beryapti-ku! To'xta... To'xta... xulosasi chiqarishga shoshilma. Faraz qiziqarli. Ammo ilmiy nuqtai nazardan taroziga solib ko'rish kerak. Shoshilma, o'yla... o'yla... Muallim aslida shuni aytgani kelgan. Atay izlab kelgan. Meni hijolatga solib, «qarzdor» qilib qo'ymaslik uchun «tasodifan ko'rib qoldim», deyapti. Qiziq, shuncha yil qo'lida o'qib, bir qishloqda yashab, fe'lini bilmagan ekanman. Yo boshqa dardi

ham bormi? Hademay institutlarga qabul boshlanadi. To'xtamishga o'xshab... Aytmoqchi, To'xtamish kutadi-ku?

Komil soatiga qaradi.

– Shoshyapsanmi?

– Bir kursdoshim kutmoqchi edi. – Uchrashuv restoranda bo'lishi kerak edi. Muallimni aytsammi, aytnasammi, deb ikkilandi. Oxiri aytdi: – Siz ham birga bo'lsangiz...

Muallim tarang qilib o'tirmadi.

– Kechki poyezdda qaytmoqchiman. Ungacha biroz subhatlaringni ola qolay.

To'xtamish devorlari oq, zinalari qizg'ish marmar bilan qoplangan restoran oldida ularni kutib oldi. Muallimni ko'rib ensasi qotdi. Qo'l uchini berib so'rashgan bo'ldi. Komil ularni tanishtirdi. Muallim kalondimog' sovxoz direktorini ko'riboq iziga qaytmoqchi edi, Komilning hurmatini qilib, ichkari kirdi. U restoranni birinchi ko'rayotgani yo'q. Vaqtida oshnalari bilan Toshkentga xo'b kelgan, restoranlarda xo'b kayfchog'lik qilgan. Yoningda xushta'b jo'ralar bo'lsa, restoranning shovqini ham yoqarkan. Bo'lmasa, bosh og'rig'i qo'zg'arkan. Muallim direktorning chala-yarim gaplaridan fahmladiki, bir dardi bor. Komilni bejiz restoranga taklif qilmagan. Sovxozga borib ishlashga ko'ndirmoqchi. Dardi bor uning... Bunaqalar odam qad-rini juda past baholaydi. Restoranga olib kirdim, deydi. Aroq... ovqat... Qarabsizki, yegan og'iz uyaladi. Axir, odam deganning qorni bir so'mga to'yadi, yana bir so'm, boringki, ikki so'm sarf qilsa kayf ham bo'ladi. Uch so'm deb birovga tobe bo'lib o'tirish! «Arzimas» iltimosini rad eta olmaslik! Pastkashlik, borib turgan pastkashlik bu...

Muzika shang'illaydi. Direktor Komilning kiftiga qo'l tashlaganicha gap uqtiradi.

Ofitsiant kelib, bir nima deb shipshigach, direktorning ko'zi olma-kesak terdi. O'midan turdi. Bir qiz bilan o'yinga tushdi. Keyin shim kiygan ikki do'ndiqni boshlab keldi. Ofitsiantni chaqirib, yana ichimlik buyurdi. Muallim endi o'zining tamomila ortiqcha ekanligini sezib, sekin o'midan turdi.

Komil buni ko'rdi-yu, shamollab kelmoqchidir, degan o'yga borib indamadi. Keyin yonidagi qizlar bilan andarmon bo'lib uni esidan chiqaribdi. Qizlar mayizday bo'lishgach, To'xtamish Komilga ko'z qisib qo'ydi.

– Mana bu nima? – dedi u vazadagi olmalarga imo qilib. So'ng qanotlarini yozdi-da, qizlarning yelkasidan quchdi. – Olma, a? Endi hammamiz bir tishlamdan yeymiz. – Shunday deb bitta olmani to'rtga bo'ldi-da, ulushini og'ziga soldi. Boshqalar unga qo'shildi. – Endi nima bo'ladi? – Qizlar yelka qisib hirlinglashdi. – Odam Ato bilan Momo Havoga nima deyilgan? Olmadan yema, deyilgan. Olmani yeb qo'yishgandan keyin nima bo'ldi? Xo'sh, qani ketdikmi?!

«Balo bu, balo!» – dedi Komil uning uddaburonligiga qoyil qolib.

To'xtamish ofitsiantni imlab chaqirdi.

– Qani, oyimcha, hisob-kitob qilib yuboring-chi, – u shunday deb kissasidan bir nechta elliktalik chiqardi.

– To'lashdi-ku, – dedi ofitsiant, – keyingi konyakning haqini bersangiz bo'ldi.

– A? Kim to'ladi? – To'xtamish savol nazari bilan Komilga qaradi.

– Mana bu yerda o'tirgan boboy.

Komilning kayfi birdan tarqadi.

– O'zi qani?!

– Ketdi.

– Qayoqqa?

– Ketdi... ko'chaga chiqib ketdi. Ancha bo'ldi.

To'xtamish bitta elliktalikni g'ijimlab ofitsiantning kaftiga tashladi-da, qizlarning qo'ltig'idan olgancha eshikka yo'naldi. U muallimning nima uchun bunday qilganini o'ylab o'tirmadi. Komil esa... garang, nima qilishini bilmay qolgandi. Ko'chaga chiqib, qadamini tezlatdi.

– Komil, mashina to'xtat, bugun bir sabanto'y qilaylik!

Komil eshitmadi. Duch kelgan mashinaga qo'l ko'tarib, to'xtatdi-da, vokzalga jo'nadi.

Muallimning poyezdi ketib qolgan edi.

U vokzalda anchagacha qolib ketdi.

«Mahkam aka meni deb kelgan. Charxpalak uning uchun kutilmagan yangilik edi. Shu yangilikni ichiga sig‘dirolmay meni izlagan. Boshim osmonga yetishini kutgan. Men nima qildim? Qayerga olib bordim? Dunyoda bitta to‘ng‘iz bo‘lsa – o‘sha menman. Ikkita bo‘lsa, ikkinchisi... ikkinchisi ham o‘ziman. Charxpalak... charxpalak... Qiziq g‘oya...»

Komilning fikri yarq etib yorishib ketdi.

Komil xayolga berilib, ko‘chaning o‘rtasiga tushib borayotgan ekan, yonidan o‘tgan mashina signal berib, hushiga keltirdi. Yo‘l chetiga chiqdi-da, chirog‘ini bir yoqib, bir o‘chirib kelayotgan mashinaga qo‘l ko‘tardi.

Shaharning yangi mavzesida To‘xtamishning ikki xonali uyi bor edi. Kimning nomiga, nima uchun olganini Komil bilmaydi, qiziqib ham ko‘rmagan. Ammo uch marta shu uyda pivoxo‘rlik qilishdi. Komil hozir To‘xtamishni shu uydan topishiga amin edi.

Komil yanglishmadi.

– E, inson, qayoqlarda yuribsan. Axir bular o‘ldirib qo‘yay dedi-ku meni, kir tezroq. – To‘xtamish uni bilagidan ushlab, ichkariga tortdi. – Ana, tanla bittasini.

– Ularingni jo‘natvor. Bilasan-ku meni... Gap bor. Gaplashib olishimiz kerak.

– Do‘stning amri vojib. Bularni uchirib yuborsak ham bo‘ladi. – To‘xtamish shunday deb qo‘shni xonaga kirib ketdi. – Qani, qushchalar, qanot qoqadigan paytlaring keldi.

Ichkaridan nozli ovoz eshitildi. Komil g‘ijinib, balkonga chiqdi. Hademay g‘o‘ng‘ir-g‘o‘ng‘ir tindi-yu eshikning qarsillagani, so‘ng qulfning shirqillagani quloqqa chalindi.

– Qorasini o‘chirdim, – dedi Omonturdiyev. – Ichasanmi?

– Yo‘q, ko‘ngil tortmayapti. Menga qara, sovxozingga astoydil chaqiryapsanmi?

– «Mi»sini olib tashla.

– Odatimni bilasan. Mana bunaqa ishlaringga toqatim yo‘q.

– Xotirjam bo‘l. Bunaqa ishlar sensiz bo‘ladi.

- Bir paytlar oramiz buzilgan edi, esingdami?
- Esimdamas, eslashni ham xohlamayman. Gapni kalta qil, shartingni ayt. Yo‘q, aytma, hammasiga roziman. Borsang bo‘ldi.
- Unda, sen ayt shartingni.
- Shartingni? – To‘xtamish kuldi. – Qanaqa shart?
- Bekorga chaqirmayotgandirsan?
- O‘g‘il bola gapni aytaymi? Hisobli do‘st ayrilmas, dey-dilar. Birinchidan, yonimda aqlli, ishonchli odamlar bo‘lishi kerak. Busiz sovxozni eplab bo‘lmaydi. Ikkinchidan, ilm qilmoqchiman. Institutda, o‘zing bilasan, jamoat ishlariga ko‘mib tashlashuvdi. Endi sovxoz... Yordamingsiz eplolmayman.
- Chindan ham o‘g‘il bola gap qilding. Qo‘limdan kelgan yordamimni ayasam, nomardman. Ertaga qishloqqa jo‘nayman. Haligi o‘qituvchim bilan maslahatlashishim kerak.
- To‘xtamish o‘midan turib qo‘shni xonaga kirdi-da, pul olib chiqdi.
- Ma, yo‘l harajating.
- Kerakmas.
- O‘, boyvachcha, sovxoz komandirovka qilyapti. Biletla-ringni topshirasan, hali, – To‘xtamish shunday deb iljaydi. Komil pichingni tushunmay, to‘g‘ri gapday qabul qildi. – Mana bunisini o‘qituvchingga berib qo‘y. Menga boyvachchalik qilmasin.
- Kerakmas, baribir olmaydi.
- Unda sovg‘a-povg‘a ol. Pulini restoranga to‘layman, deb olib kelmagandir. Bola-chaqasi bordir?
- Komil pulni olib, To‘xtamishning «yotib qol», deb zo‘r-lashiga qaramay, chiqib ketdi.
- Ketarkansan, nima qilarding qushchalarni hurkitib, – dedi To‘xtamish, uning orqasidan eshikni yopar ekan.

Gumonlar

Nozima axborot berayotib, kechagi gaplarning allaqachon yetib kelganini bo‘lim boshlig‘i avzoyidan sezdi.

– Odilov kichkina odam emas, uni guvohlar oldida obro‘yini to‘kibsiz? – dedi mayor Bo‘tayev ensasi qotayotganini yashirmay.

Nozima unga yer ostidan qaradi-yu, u-bu desa gap chuvalashib ketishini o‘ylab, indamadi. Bundan boshliqning zahri tohsa-toshdiki, kamaymadi. U Nozimaning gap qaytarishini, izoh berishini kutgan edi. Shunday bo‘lgan taqdirda aytadigan gaplarini tayyorlab, chaqadigan nishlarini charxlab qo‘ygandi. Afsus, zahari ichida qoldi. Yumshoqlik bilan «nasihat» qilishga majbur bo‘ldi.

Boshliqning «tarbiyaviy daqiqasi» tugagach, Nozima unga bir varaq qog‘oz uzatdi:

– Nima bu?

– Latviyaga yuboriladigan xatning mazmuni. Guvohlarning aytishicha, Sadirov ichkilikbozligi uchun kurortdan haydalgan.

– Xo‘sh, nima bo‘pti?

– Shuni aniqlash kerak.

– Sadirov Boltiq dengiziga cho‘kibdimi?

– Baribir aniqlashimiz kerak.

– Shart emas, – Bo‘tayevo shunday deb qog‘ozni stoli ustiga tashladi. – Boshqa ishlarni qila turing. Bu masalani o‘ylab ko‘ramiz.

– Hozir Sadirov ishlagan institutga bormoqchi edim.

– Sadirov qayerda o‘lgan o‘zi?

– O‘rtoq mayor, men Sadirovning shaxsini aniqlamaguncha bir xulosaga kelolmayman.

– Bilganingizni qiling, – boshliq shunday deb qo‘l siltadi.

Institut direktori, sochlari siyraklashib qolgan, qarashlari muloyim kishi Nozimani iliq kutib oldi.

– Xo‘sh, nima gunoh qilibmiz? – dedi u Nozimaning qarshisiga o‘tirar ekan.

– Gunohingiz yo‘q. Shunchaki bir kishini surishtirib keldim.

– Kimni? Militsiya «bir odamni» surishtirdimi, demak, gap bor.

– Sadirovni?

– Komilmi? E-e, ancha ovora bo‘libsiz-ku. Avval telefon qilib so‘rasangiz, bekorga urinmas edingiz. Sadirov bizdan ketgan, o‘tgan yili... Ha, direktorlikka yangi tayinlangan kunlarim edi. Meni xafa qilib ketdi.

– Nimaga?

– Axir katta niyatlar bilan ish boshlayotganingda qobiliyatli, yosh olim qutlash, yordamlashish o‘rniga ariza ko‘tarib kirsam, albatta, xafa bo‘lasan-da, kishi.

– Uni oldindan bilardingizmi?

– Studentligidan bilaman. Miyasi butun bola edi. Uning kursida ucharroq bir yigit bo‘lardi. Ismi esimda yo‘q. Aytishlaricha, o‘sha Sadirovning boshini aylantiribdi.

– Omonturdiyevmi?

– Uni ham bilasizmi? Demak, masala jiddiyga o‘xshaydi. Biron mashmashaga aralashib qoldimi? Komil jinoyat qilmaydi, lekin aralashib qolishi mumkin.

– Yo‘q, unaqa emas. Faqat... u kanalga cho‘kib o‘libdi. Shuning tafsilotini aniqlashim kerak.

– Cho‘kib o‘libdi? Shunday yigit-a! – direktor boshini sarak-sarak qilib, o‘rnidan turib ketdi. – Eh, o‘jar bola-ya! Ketma, dedim. Hatto yalindim! Dunyoning teskariligini qarang: ustoz shogirdga yalinsa. Yuzingda ko‘zing bormi, demay ketvordi. Mana, oqibat. Yaxshi bir olimni yo‘qotdik. Kim aybdor? Biz, biz! Uni ushlab qololmagan institut... – Direktor deraza oldiga borib uf tortdi. Keyin orqasiga keskin o‘girildi. – Nima bo‘pti o‘zi, aniqladingizmi?

– Aniqlayapmiz. Ba‘zi narsalarni so‘rab olishim kerak.

– Marhamat.

– Sadirov icharmidi?

Direktor o‘ylanib qoldi.

– Xabarim yo‘q, singlim. Men uni faqat qobiliyatli, yo‘q, o‘ta qobiliyatli olim deb hisoblardim. Yurish-turishi, oilasi bilan qiziqmagan ekanman.

– Bu yerdan ketishiga, ehtimol, oilaviy ahvoli sabab bo‘lgandir?

– Bilmayman, singlim, bilmayman. Shunga ahamiyat bermagan ekanman. Afsus, ming afsus. Endi bunday qilaylik: Sadirovning ilmiy iqtidori bo‘yicha savolingiz bo‘lsa, marhamat, men javob beray. Fe‘l-atvori bilan qiziqsangiz, ilmiy rahbari

bilan gaplashganingiz ma'qul edi. Afsuski, u hozir xorijda. Aytmoqchi, Sadirovning do'stiga uchrasha qoling. Mashinangiz bormi? – Nozima aybdor odamday yelka qisdi. – Hechqisi yo'q. Mening mashinamga o'tiring-da, tajriba dalasiga borib keling. O'sha yerda Yahyo degan yigit bor. Sadirov ikkalasi qadrdon oshna edi...

Tajriba dalasiga borgach, shofyor mashinadan tushdi-da, borib Yahyoni ergashtirib keldi. Yahyo, yuzlari oftobda qoraygan, ko'zlari botiq, past bo'yli, ozg'ingina yigit ekan. Nozima-ning ish joyini eshitgach, u hayron bo'lib turib qoldi. Shuning uchun Nozima darrov muddaoga o'tdi:

– Komil Sadirov yaqin do'stingiz ekan, bu yerdan ketgani-dan keyin ham u bilan uchrashganmisiz?

– Ha.

– Oxirgi marta qachon ko'rgan edingiz?

– Yaqinda... Yigirmanchi avgustda. O'g'limning tug'ilgan kuni edi. Xotini bilan keldi.

– O'shanda nima haqda gaplashdinglar?

– Tinchlikmi o'zi? Nega Komilni surishtirib qoldingiz?

– Avval siz savolimga javob bering. Iltimos, o'sha kungi gaplarni eslay olasizmi?

– Uncha-bunchaga unutiladigan gap bo'lmadi, o'sha kuni. Komil o'n to'qqizinchida ertalab Moskvadan uchib kelgan edi.

– Moskvadan?

– Ha. Kurortga ketgan edi, dam olish o'rniga Moskvaga o'tibdi. Kosmonavtlar bilan uchrashibdi. Og'zi qulog'ida edi. Kosmonavtlar yordam beramiz, deyishibdi.

– Qanaqa yordam?

– Komil bir yangilik ustida ishlayotuvdi. Mana shu dalada Komil ikkimiz tajriba o'tkazardik. Umri qisqa g'o'za navini yaratmoqchi edik. Komil birdan boshqa usulga o'tib ketdi. Kosmonavtlarga borib, avtomatik stansiyada besh-o'n tup g'o'za o'stirib, hosilini olib beringlar, degan ekan. Kosmonavtlar tegishli boshliqlar orqali masalani ijobiy hal qilib beramiz, deyishibdi. Komilning fikricha, vaznsizlik holatida g'o'za bosh-

qacha rivojlanarkan. Shu fikrini tekshirmoqchi bo'lgan. Buning hech jinoyatli joyi yo'q.

– Biz Sadirovni ayblamoqchi emasmiz.

– Unda nimaga so'roq qilyapsiz?

– Yigirma ikkinchi avgust kuni do'stingiz suvga cho'kib...

Yahyo og'zini ochganicha baqrayib qoldi. Ko'zlari ich-ichiga yanayam botib ketganday bo'ldi.

– Nima dedingiz? Yo'g'-e... adashmayapsizmi?

– Suvga cho'kkan.

– Bo'lmagan gap! Bo'lishi mumkin emas. U suvdan qo'r-qardi. Suzishni bilmasdi-ku, axir. O'zi... qayerda cho'kibdi?

– Kanalga, o'sha sovxozdagi kanalga cho'kkan.

– Yo'-o'q, kichikroq anhorga tushishi mumkindir-u, katta kanalga yo'-o'q! Bo'lishi mumkin emas!

Bu Nozima uchun kutilmagan yangilik edi. Yahyoning gap-larini batafsilroq yozib oldi.

– Yigirmanchida uchrashganlaringda ichgandirsizlar?

– Ha, ichdik. Musallas ichdik. Bir shisha, ikkinchi shishadan yuz grammcha. U kam ichardi.

– Pivo-chi?

– Pivoni yaxshi ko'rardi.

– Uchrashganlaringda hech nolirmidi?

– Esimda yo'q.

– Yetti yil ishlab tuzuk natija chiqara olmabdi. Shunda ham nolimasmidi?

– Men ham yuribman-ku? Bizda ish tez bitmaydi.

– Farzandi yo'qligidan ham nolimasmidi?

– Ichidan ezilardi. O'g'limni erkalaganda sezardim.

– Shu masalada... u kimni ayblardi?

– Hech kimni. Lekin ayb xotinida bo'lsa kerak. Bir kuni «boshqaga uylana qolmaysanmi?» deganimda, yoqamdan bo'g'ib olgan. Mavludani juda yaxshi ko'rardi.

– Boshqa ayollar bilan yurmasmidi?

– Xayoliga ham keltirmasdi. Aytyapman-ku, bir og'iz gapimga bo'g'ib tashlay dedi.

– Mavluda-chi? Uni yaxshi ko‘rarmidi?

– Ha. Judayam inoq yashashardi.

Yahyo Nozima uzatgan qog‘ozga imzo chekib, noxush bir kayfiyatda xayrlashdi-da, paxtazor ichiga kirib ketdi. U og‘ir-og‘ir qadam bosar, go‘yo oyog‘iga botmon-botmon tosh osilgan edi. Yahyo do‘stining o‘lganini eshitib, cho‘kdi-qoldi. Axir, shu dalada Komilning izlari qolgan, ko‘katlarga, daraxtlarga ovozi singgan... Endi g‘o‘zalar orasidan dam kuyinib, dam suyunib qarab turganday bo‘laveradi.

Kasalga chalingan har tup g‘o‘za uchun kuyinadigan, qurigan bir shoxi uchun butun vujudi zirqiraydigan odam endi yo‘q. Qurigan g‘o‘za nima ekan, eksang, o‘rniga chiqaveradi. Uning o‘rniga esa... boshqa Komil dunyoga kelmaydi endi...

Hayot poyezdga o‘xshaydi. Birov chiqadi, birov tushib qoladi. Ma‘lum bir bekatlar orasida kim bilandir tanishasan, do‘st tutinasan. Ko‘nglingga o‘tirishib qolsa, yana uchrashishga ahdlashib, xayr-xo‘shlashasan. Hayot poyezdidan esa, kimki tushib qolsa, u bilan qayta ko‘rishmaysan. Komil bevaqt tushib qoldi... Barvaqt, hech kutilmaganda tushdi. Quvnab turib, hali uzoq yurajagini aytib turib, poyezd to‘xtamayoq tushib qoldi. Poyezd esa, Yahyoni olib, yelib ketyapti...

Yahyo yelkasiga shu dardlarni olib paxtazorga tobora singib borardi. Uning kichkina gavdasini g‘o‘zalar borgan sari o‘rab olardi.

Nozima undan ko‘z uzmay qarab turdi: Yahyo dalaning o‘rtasiga bordi. Keyin birdan ko‘rinmay qoldi – o‘tirib oldi shekilli... Shig‘il hosil to‘kkan g‘o‘zalar, bu keng dala uning dardini sig‘dira olarmikin?..

Nozima bu ishning murakkabligini shu suhbatlardan keyin aniq his etdi. To‘xtamish Omonturdiyev va Latofat Hamidovaga bo‘lgan gumoni yanada ortdi. Komil Sadirov mast holda cho‘milayotib cho‘kkan yoki joniga qasd qilgan, degan xulosa mavhum bo‘lib qoldi. Bu da‘vosini isbot etish uchun eksgumat-siyaga ruxsat olish lozim. Uning o‘sha kuni mast bo‘lmaganini ekspert tasdiqlasagina, kalavaning uchini topadi. Ana undan keyin eng qiyin jarayon – tugunlarni birma-bir yechish boshlanadi.

Xo'sh, Sadirov mast holda suvga tushmagan ekan, joniga ham qasd qilmagan bo'lsin, unda o'zi bir umr qo'rqqani – suvga tushishiga sabab nima? Omonturdiyev bilan Hamidova nima uchun chalg'itmoqchi bo'lishyapti? Hamidova nimadan cho'chiyapti? Nima uchun yigirma ikkinchi avgustda Sadirovni faqat shu ikkovi ko'rgan?

Nozima qaytguniga qadar shu o'ylar iskanjasida bo'ldi. Sadirovning institutdan ketishi direktor uchun kutilmagan voqea. Direktorning gapiga qaraganda, Sadirovni Omonturdiyev yo'ldan urgan. Qiziq, Omonturdiyev bilan Sadirov munosabati qanday ekan? Birga o'qishgan, oradan yetti yil o'tgach, Omonturdiyev Sadirovni sovxoziga – ishga taklif qilgan. O'limidan keyin esa, salbiy fikr bildiryapti?

Shu zaylda yondaftarchadagi so'roq belgilari ko'payib qoldi. Nozima institutga kelib, Sadirov haqida faqat ijobiy gaplar eshitgan bo'lsa-da, aniq bir qarorga kela olmas edi. Ayniqsa, dastlabki guvohlarning gaplari bilan bugungisi o'rtasida qarama-qarshilik mavjud ekan, tekshirmay xulosa chiqara olmaydi. Har holda, bular ikki yil avvalgi Sadirov haqida gapirishdi. Ikki yil badalida odam o'zgarib ketishi hech gap emas. Ammo qarama-qarshi fikrlarga asoslangan holda Nozima aniq xulosaga keldi – Sadirovning o'limi tasodif emas, qandaydir jinoyatning hidi kelib turibdi. Polkovnik ishni bejiz qo'zg'amagan ekan.

Uyga odatdagidan yarim soatcha kech qaytdi. O'g'li hovlida arg'imchoq uchyapti. Eri ayvonda yonboshlab olgan. Avzoyiga qaraganda, choy ham ichmaganga o'xshaydi. Muxtorning odati shu – ishdan ertaroq qaytsa, Nozimani kutadi. Birga choy ichadi. Nozima kech qoldimi, tamom – bir yoqda och qorinning g'alvasi, ikkinchi tomonda «nimaga kechikyapti?» degan savolga javoban keladigan har xil o'ylar uchrashadi-yu, havoga quyuyq qora bulut toshgani kabi fe'li ayniydi. Bunday paytlarda nima qilishni Nozima yaxshi biladi: eriga salom beradi, kiyimini tezgina almashtirib chiqadi-yu, oshxonaga sho'ng'iydi. Muxtor dam oshxonaga kiradi, dam bo'sag'ada turib piching toshlarini otadi. Nozima esa chidaydi. Erining gaplari ba'zan quyushqon-

dan chiqqanda ham, yuragi zirillab ketganda ham chidaydi. Shu bilan olam – guliston.

Bugun unday bo‘lmadi.

Nozima oshxonaga o‘tayotganida eri uni to‘xtatdi:

– Bugun rayonga chiqmayman, devding-ku?

– Guvohlardan biri dalada tajriba o‘tkazayotgan ekan, shunga borib keldim.

– Misorolda nima bo‘pti, eshitmadingmi?

– Yo‘q, nima bo‘pti?

– Bankni urmoqchi bo‘lishibdi-ku?

– Kimdan eshita qoldingiz?

– Ovqatga unnayver, hozir bilasan.

– Ayta qolmaysizmi endi.

Muxtor sirning bir uchini chiqarib, keyin yalintirishni yaxshi ko‘rardi. U mamnun jilmayib, chalqancha yotib oldi.

Yog‘ dog‘ bo‘lmay kichik qaynog‘asi bilan ovsini kirib keldi. Ovsini to‘g‘ri oshxonaga qarab yurdi.

– Ha, opa, tinchlikmi? – dedi Nozima, uning ko‘zlari qizarganini ko‘rib.

– Tinchlik... tinchlik bo‘lmay o‘lsin! – Ovsini shunday deb yig‘lab yubordi. Nozima gazni o‘chirib, uni tashqariga boshladi.

Muxtor chordona qurib o‘tirib olgan, akasi esa, ayvon panjarasiga suyanib turardi.

– Anavi kishining o‘tirishlarini, tursangiz-chi, joy qilaylik, – dedi Nozima ayvonga yaqinlashib. Muxtor erinibgina o‘midan turdi. Nozima chaqqon joy solib, mehmonlarni taklif qildi. Ular o‘tirishgach, choy damlay, deb endi o‘midan qo‘zg‘alayotgan edi, qaynog‘asi unamadi.

– Kelin, bir yumush bilan keldik. Opangizning dardi bor.

Nozima ovsiniga qaradi: u quyi labini qimtib olgan, o‘pkasi to‘lganidan gapirolmas edi.

– Kecha Misorolda besh-to‘rt mishiqli bankadagilarni qo‘r-qitmoqchi bo‘lishibdi, – dedi qaynog‘asi. – Shularning orasida opangizning ukasi ham bor ekan.

– Kim?

– Qodir-da. Hayronman, muttahamlarga qanaqasiga qo‘shilib qoldi ekan u?..

Nozima ovsinining kenja ukasini yaxshi bilardi. Oilaning erkasi bo‘lgani uchun uni ko‘pam tergashmasdi. Ovsini uning bebosh bo‘lib ketayotganini, kechqurunlari daydib yurishi-yu, kimdandir karatni o‘rganayotganini kuyinib gapirganda Nozima Qodir bilan uchrashib, nasihat qilib qo‘ygan edi. Oilada bolaga qattiq turilmasa, bitta–ikkita nasihat kifoya qilarkanmi? Mana, oqibat... Ovsinining ahvoli ruhiyasiga qaraganda, bolalar, qaynog‘asi aytganday, bankadagilarni shunchaki qo‘rqitgan emas...

– Men buni sizlardan eshitib turibman. O‘zlari necha kishi ekan?

– Beshta.

– Hammasi Qodir tengimi?

– Chamamda, boshqalari sal kattaroq... Gapirsang-chi, ov–v, axir sen bilib kelding-ku?

– Hm, boshqalari kattaroq...

– Endi, kelin, temirni qizig‘ida bosish kerak. Bola juvonmarg bo‘lmasin. – Bu gapni eshitib Nozimaning ovsini ho‘ngrab yubordi. – E, uvlamay tur, hali hech gap yo‘q-ku, – u shunday deb Nozimaga qaradi. Hamisha kiborlik bilan boquvchi ko‘zlarida xotiniga nisbatan zarracha achinish hissi yo‘q edi. – Shu ishni to‘g‘rilamasangiz bo‘lmaydi.

– Nima bo‘lganini bilmay turib...

– Nima bo‘lsa ham aralashib, to‘g‘rilab berasiz. Ilojini topib, bugun yo ertaga ertalab tergovchi bilan uchrashasiz. Jiyanbo-yev degan odam ekan, tanirsiz? Og‘ziga sig‘ganini so‘rasin. Ish to‘g‘ri bo‘lib ketsa, sizni ham xursand qilamiz.

Bu gapdan Muxtor og‘rinib, bir qimirlab oldi. Nozimaning vujudida birdan portlagan g‘azab tomog‘iga tiqildi. Agar unga to‘g‘ridan to‘g‘ri, «sen poraxo‘rsan», deyilsa, garchi bu tuhmat bo‘lsa-da, unchalik alam qilmasdi. Nozimaning boshqa narsadan xo‘rligi keldi: u jinoyatning izini pul bilan yopmoqchi bo‘lgan odamlarga toqat qilolmasdi. U hali maktabda o‘qib yur-

gan kezlarida, tergovchi bo'lish xayoliga ham kelmagan paytda, ikki akasi, tog'ni ursa talqon qiladigan yoshdagi ikki norg'ul yigit o'ynab-kulib ziyofatga ketib, ertasiga... jasadlarigina qaytib kelgan edi. Qotillarni o'sha kuniyoq qo'lga olishdi. Bir dasturxon atrofida o'tirib, yeb-ichib, bir gap bahonasida janjal qo'zg'algan-u, ish odam o'ldirish bilan tugagan. Qotillar ayon, guvohlar ayon, ammo tergov, sud jarayoni uzoq cho'zilgan edi. Oraga pul aralashib, jazoni yengillatish yo'li qidirilayotganini Nozima, faqat Nozima emas, hamma sezib turardi. Biroq ularga qarshi biror ish qilishga otasi yo'l bermasdi. «Bular otilgani bilan o'g'illarim qaytib kelarmidi, qo'yaveringlar, fatvosini topishsa, ozod qilaverishsin». Shu bilan hamma dardini ichiga yutgan, biroq o'shandan beri Nozimaning ko'nglida pora bermoqchi bo'lganlarga nisbatan beayov bir nafrat uyg'ongan edi.

Hozir ana shu nafrat birdan bosh ko'tardi. Qaynog'asiga butun zahrini sochishni, sochib-sochib xumordan chiqishni istadi. Biroq ayollik, kelinlik ibosi bunga yo'l bermadi.

– Aka, meni pora oladi, deb o'ylarmidingiz? – dedi u alimini ichiga yutib.

– Bu poramas, suyunchi, hamma narsani pora deyaverar ekan-da?!

– Gapingizga qaraganda, Jiyanboyevga uchrashganga o'xshaysizlar. Nima dedi?

– Darrov nima derdi? Qo'rsgina odam ekan. Unga nima, ishni qancha orqaga sursa, shuncha yaxshi. Chigalni ko'paytirsang, tushumi ham tuzuk bo'ladi. Shuning uchun otni qamchilash kerak, qush tilini qush biladi. Har bitta ish uchun oladigani ma'lum-ku.

– Aka!..

– Nima, aka! E, qiziqsiz-a, men gapiradigan bo'lsam, ko'rib, bilib turib gapiraman. Agar shunaqa oldi-berdilar bo'lmasa, tomga chiqib baqirsangiz ham arzirdi. Ha, kim olmaydi? Oladi. Pul bo'ladiyu olmaydimi?.. Siz olmaysiz, to'g'ri, Jiyanboyevingiz oladi. Ko'zidan bilinib turibdi. Ikkita beramiz desak: «Nima, men poraxo'rmanmi, xuddi o'zingizni ham qamayman», deb

do‘q uradi. Uchta desak, «le, qo‘ying bu gapni», deydi, to‘rtta desak: «Shunaqasi ham bo‘ladimi», deb hirlinglaydi. Qo‘liga beshta tutqazsak: «Bolani o‘zingiz olib ketasizmi yo olib borib qo‘yaymi», deydi. Ana shunaqa, kelinjon, hayotda ko‘raverib pishib ketganmiz. Siz maktab ko‘rgansiz, biz hayot ko‘rganmiz.

– Aka, qo‘limdan nimaiki yaxshilik kelsa, opam uchun qilaman. Opamning dardi – mening dardim. Lekin borib Jiyanboyevga mana buni oling-da, bolani qo‘yib yuboring, deya olmayman.

– Bu ishga aralashmayman, demoqchimisiz?

– Men faqat surishtirib...

– Nimasini surishtirasiz, hammasi ma‘lum-ku?

– To‘xtang, dadasi, – mayli, surishtirib ko‘rsinlar. Nozimaxon, umringizdan baraka toping, ishqilib topgan-tutganlaringiz Dilshodjonning to‘ylariga buyursin, yana qo‘sha-qo‘sha o‘g‘illar ko‘ring, nima ketsa – bizdan ketsin, yordam bering.

– Yordam beradi, bo‘ldi, – dedi Muxtor. U Nozimaning e‘tirozga og‘iz juftlaganini ko‘rib, gapni shartta kesdi. Nozima erining maqsadini tushundi – bularga gap uqtirib bo‘lmas edi. Shu uchun qisqa qilgani ma‘qul.

Mehmonlar ovqatga o‘tirishmadi. Ovsini duo qila-qila, qaynog‘asi: «Sal evi bilan so‘rasin, ishxonada obro‘yingiz bor-dir, axir», deb xayrlashdi.

Nozima yana oshxonaga kirib ketdi.

Ovqat pishay deganda qaynonasi qo‘shnisinikidan, qaynotasi choyxonadan chiqib keldi.

Ovqatdan so‘ng qaynonasi Nozimaga «o‘g‘lining boshiga (ya‘ni o‘rtanchasining) tashvish tushganini, nima qilib bo‘lsa ham, bolani chiqarib olish lozim»ligini tayinladi.

Nozima bankka hujum qilishning oqibatini yaxshi biladi. O‘rtaga tushib, «ishni bir yoqlik» qilish niyati yo‘q edi. Qaynog‘asini yoqtirmagani uchun emas, balki Qodirning bu jinoyatga kirib kelish tarixini bilgani uchun ham yordam berishni o‘ylamasdi. Qodir bu qorong‘i ko‘chaga barvaqt kirdi. U yerbu yerda ko‘ringan yalt-yult chiroqlar xayolini o‘g‘irladi. Ho-

zir uni jazodan olib qolishsa, ertaga bu ko'chaga yana qaytadi. To peshonasi taq etib devorga tegmaguncha ko'zi ochilmaydi. Ba'zi adashgan bolalarni bu ko'chadan tez qaytarish mumkin, ammo yaltiroq hayotning ta'mini totganlarning ishi qiyin. Qodir shu toifadan edi. Qodirni ozod qilish qo'lidan kelmasligini uydagilarga isbot etish uchun ham uning taqdiri bilan qiziqib ko'rishi lozim edi. Shu sabab, ishga kelgan zahoti Jiyanboyevga uchrashishni niyat qilib borayotgan edi, tergovchining o'zi ro'paradan chiqib qoldi. Sochlarini tepaga tarab hamisha orasta kiyinib yuruvchi Jiyanboyev Nozimani ko'rib, to'xtadi. Qoshlarini chimirib salomlashdi.

– Ko'rganim yaxshi bo'ldi, menga qarang, Qosimova, sizni ogohlantirib qo'ymoqchiman: bundan keyin mening uyimga qarindoshlaringizni yubormang. Men pachakilashib o'tirmayman.

Bu dag'dag'a Nozimaning miyasiga chaqinday urilib, dovdiratib qo'ydi.

– Kimni... Qanaqa...

– Nimaga talmovsiraysiz? Bir piyola choy ham ichishga ulgurmadim. Bostirib borishdi. Avval ko'z yoshi, keyin fallon-pismadon va'dalar. Bundan nimaning hidi kelayotganini sezyapsizmi?

– Kechirasiz, Asad Jiyanboyevich, o'rtoq kapitan... men tushunmayapman.

– Demak, siz hech kimni yubormagansiz?

– Sizdan eshitib turibman.

– Tushunarli. Odatdagi nayrang. Hali mingta odamni ro'para qilishadi.

– Lekin... agar Misoroldagi voqea bo'yicha borishgan bo'lsa, ularni taniyman, to'g'rirog'i, qarindoshligi bor... Turmush o'rtog'im tomonidan.

– Shunday deyishdi. Xo'sh?

– Men bu masalada sizga uchrashmoqchi edim.

– O'rtaga tushishni o'ylamang. Bu, – Jiyanboyev ko'rsatkich barmog'i bilan yuqoriga ishora qildi, – nazoratida.

– O‘rtaga tushmoqchi emasman. Agar mumkin bo‘lsa, nima gapligini bilib qo‘ymoqchi edim. Tushuntirishim kerak ularga.

– Tushuntirish? Chuchvarani xom sanar ekansiz. Hozir ularning qulog‘iga gap kiradimi? Endi ular zada bo‘lgan jonivorday o‘zlarini har teshikka urishadi. Sizdan ish chiqmasa, boshqaga, boshqadan ish chiqmasa, – Jiyanboyev ko‘rsatkich barmog‘i bilan yana yuqoriga ishora qildi, – yo‘l topishadi. Lekin bir ish chiqarishlari qiyin.

– Jinoyat nima deb izohlanyapti?

– Banditizm.

– A?

– Ha, siz nima deb o‘ylovdingiz? Besh kishi. Uchtasida pichoq, qolganida miltiq. Ikki kishi yaralangan. Bittasining ahvoli og‘irroq. Qarindoshingiz chetda turganda ham, jinoyatchilarning sherigi sifatida jazolanardi. Buni o‘zingiz yaxshi bilasiz. Lekin u jim turmagan. Bevosita ishtirok etgan. Qochmoqchi bo‘lgan. Keyin militsionerning jag‘ini yorvoray degan. Karateni bilarkan u tirrancha. Sheriklari katta yoshdagi yigitlar. Bittasi avval sudlangan. Boshlig‘i o‘sha bo‘lsa kerak. Lekin qarindoshingiz: «Men boshliqman», deb turibdi. Bu tirranchalar qonunni besh qo‘lday bilishadi. Hali o‘n oltiga to‘lma-gan, demak, banditizmga ayblab bo‘lmaydi, shundan foydalanib sheriklarining gunohini kamaytirmoqchi. Tushunyapsizmi, hammasini puxta o‘ylashgan – bank olinsa pul qanday bo‘linadi, qo‘lga tushishsa kim nima deyishi kerak, qanday chalg‘itish lozim – obdon kelishilgan. Hali bu ish ancha gap-so‘z bo‘ladi. Yana savollar bormi?

– Yo‘q, rahmat.

– Xo‘p, xayr, – Jiyanboyev shunday deb nari ketdi-da, bir-ikki qadam yurmay, to‘xtadi. – Ha, Qosimova, og‘ir ahvolda qol-ganga o‘xshaysiz. Eringizning qarindoshi bo‘lsa, qulog‘ingizni tinchitishmaydi. Siz ularga tushuntirib o‘tirmang. «Tergovchi bilan gaplashdim, uchrashing», deng, vassalom. U yog‘ini o‘zim boplayman. Ikkinchi og‘iz ochmaydigan bo‘lishadi. Yoshroq juvon bolaning opasi, shekilli? O‘sha kelsin. Boshqa odam kelsa

ham mayli. Faqat anavi jikkak, o'g'riko'z qorasini ko'rsatmasin. Pora bermoqchi, deb qamatib yuboraman-a!

– Yo'q, yo'q, unday qilmang.

– Eringizning qarindoshi o'shami?

– Ha, akalari.

– Xudo bergan ekan, xo'p, omon bo'ling.

Nozima xonasiga kirishi bilan polkovnik Sultonov yo'qlayotganini aytishdi. U Komil Sadirovning o'limi haqidagi «Ish»ga qo'shilgan yangi sahifalarni olib, qabulxonaga keldi. Sultonov band ekan, kutdi. Birozdan keyin xonadan Jiyanboyev chiqdi. Nozimaga qarab: «Ko'rdingizmi, jiddiy ish bu», deganday imo qilib qo'ydi.

– Xo'sh, o'rtoq leytenant, qanday yangiliklar bor? – dedi Sultonov uni qarshi olib.

– Ishni o'rganyapman.

– Qani, eshitaylik-chi?

– Mahalliy organning ikki guvohu bir nodonning spravkasiga ishonib jinoiy ish qo'zg'amagani meni shubhalantiryapti.

– Xo'sh, xo'sh?

– Men Sadirov ishlagan institutda bo'ldim. U yerdagilarning gapi bilan avvalgi guvohlarning ko'rsatmasi orasida jiddiy qarama-qarshilik bor. – Nozima qog'ozlarni ochib, gapirave-raymi, deganday polkovnikka qaradi. Uning diqqat bilan quloq solayotganini ko'rib davom etdi: – Dastlabki guvohlar Sadirov-mayparast edi, hamisha mast yurardi, voqea sodir bo'lgan kuni ertalab ham kayfi taraq edi, deyishadi. Institut direktori, marhumning eng yaqin do'sti esa, ichmasligini ta'kidlashdi.

– Mutlaqo ichmas ekanmi?

– Pivoni yaxshi ko'rar ekan.

«To'g'ri», deb qo'ydi polkovnik o'zicha.

– Demak, mast holda suvga tushib ketgan, deb taxmin qilish ham noo'rin. Lekin keyingi guvohlar Sadirovni avvalgi odatiga asoslanib gapirishdi. Pivoni ichgan odam istagan paytida aroq ichib, g'irt mast bo'lib dumalab qolishi mumkin.

– Qani, davom etavering-chi?

– Mast holidagi cho‘milchoqchi edi, degan taxmin ham noto‘g‘riga o‘xshaydi. Guvohlarning aytishicha, Sadirov suzishni bilmagan.

– Yana?

– O‘zini o‘ldirgan, degan taxminga ham shubha bor. Yonatrofdagilar hamisha unga yaxshi munosabatda bo‘lishgan. Iste‘dodini qadrlashgan. Ruhan ezilish uchun asos yo‘q. Aksincha, o‘n to‘qqizinchi avgust kuni Moskvadan xush kayfiyatda qaytgan ekan. Ilmiy taxminining isboti uchun kosmonavtlar yordam beradigan bo‘lishibdi. Demak, bu ruhiy holatda odam o‘zini o‘zi o‘ldirish kayfiyatidan yiroq bo‘ladi. So‘nggi taxmin: avvalgi guvohlarning ko‘rsatmasida Sadirov Hamidovaga tegajaklik qilardi, degan ma‘lumot bor. Keyingilarning gapiga qaraganda, Sadirov oilasi bilan inoq bo‘lgan. Suyuqligi sezilmagan. Demak, Hamidovaga... Hamidovani zo‘rlab, so‘ng qo‘rqqanidan o‘zini-o‘zi o‘ldirgan, degan taxmin ham shubhali.

– Yana?

– Hozircha shu.

– Ikki kunda hammayoqni gumonga to‘ldirib tashlabsiz-ku?

– Boshqa iloj yo‘q.

– Taklifingiz?

– Eksgumatsiya qilish kerak. Shunda jinoiy ish qo‘zg‘ash uchun dalil topilishi mumkin.

– Jinoiy ish... Balki suvga tasodifan tushib ketgandir?

– Yo‘q, o‘rtoq polkovnik, sovxoz direktori, Hamidovaning xatti-harakati shubhali. Kapitan Odilov ham...

– Ularni qotillikda ayblamoqchimisiz?

– Hozircha bir narsa deyish qiyin.

– Eksgumatsiyadan keyin nima qilmoqchisiz?

– Sadirov o‘qigan institutga boraman. Sadirov, Omonturdiyev, Sadirova birga o‘qishgan ekan. Surishtirib ko‘rish kerak. Balki oralarida eski adovat bo‘lgandir?

– Keyin-chi?

– Sadirova bilan gaplashganim yo‘q. Baxtobodda ekan.

– Baxtobodda?

– Ha. Sadirovning ota-onasinikida. Sadirovni o‘sha yerda dafn etishgan.

– Keyin-chi? Keyin nima qilasiz?

Nozima bu yog‘ini o‘ylab ko‘rmagan edi.

– Voqea sodir bo‘lgan joyni qachon aniqlaysiz? Sadirov suvga qayerdan tushgan, qachon tushgan, murdani qachon olishgan, qayerdan olishgan, ust-boshi qanaqa edi? Buni o‘ylamadingizmi? Ishni kapitan Odilov bilan gap talashishdan emas, mana shularni aniqlashdan boshlash kerak edi.

– O‘rtoq polkovnik...

– Endi tushuntirmay qo‘ya qoling. Bo‘lgan gap bo‘lib o‘tgan. Bu sizning birinchi mustaqil ishingizmi? Hechqisi yo‘q, asta-sekin o‘rganasiz. Bu ishni topshirganimizdan norozi emasmisiz?

Nozima javob bermay, bosh egdi.

– Singlim, bu sohaga nimalarni orzu qilib kirgansiz, bu men-ga noma‘lum. Har qalay, ayol boshingiz bilan mushkul kasbni tanlabsiz. Endi og‘irliklariga chidashga majbursiz. Chidashga ko‘zingiz yetmasa, hali kech emas. Bu orzu-havas qiladigan ish emas. Undan keyin, ikki qulog‘ingizga quyib oling: bizda kichkina, katta ish yo‘q. Jamiyatga zarar beradigan zarracha jinoyat ham biz uchun jiddiy ish bo‘lishi kerak. – Nozima polkovnikning gaplarini indamay eshitdi. Ko‘zini yerdan uzmadi. Shuning uchun Sultonov gapni qisqa qildi: – Tushungan bo‘lsangiz, manavi xatni ishga tikib qo‘ying, jiddiy tanishing, kalavaning bir uchi shu xat egasining qo‘lida.

Sultonov shunday deb Nozimaga katak daftarning bir varag‘iga yozilgan xatni uzatdi. «Komil akaning o‘zi cho‘kmagan, tekshiringlar». Xatni o‘qidi-yu, Nozima yalt etib polkovnikka qaradi:

– Kim yozibdi?

Sultonov kulimsiradi.

– Bu savolga javobni men sizdan olmoqchi edim. Eksgumat-siyani yaxshi o‘ylabsiz. Ekspertlarni oling. Qiynalib qolsangiz, istagan paytingizda o‘zimga uchrashing.

Nozima rahmat aytib, chiqib ketdi.

Sultonov Sadirovni tanishini Nozimaga atayin bildirmadi. Bu ishga xalaqit berishi mumkin edi.

Ikki kunga Baxtobodga ketayotganini Nozima eriga qanday aytishni bilmadi. Kechqurun holi qolishgach, Jiyanboyev bilan uchrashganini, jinoyatning jiddiy ekanini tushuntirdi.

– Baloga qolganing rost bo‘libdi, – dedi Muxtor uning yelkasiga qo‘l tashlab. – Mening ham qulog‘im tinchimaydi. Yana bitta shunaqa ish boshingga tushsa, kasbingni o‘zgartirishga rozi bo‘lganingni o‘zing ham bilmay qolasan.

– To‘g‘ri aytasiz... Adasi, men ertaga rayonga chiqishim kerak.

– Chiqaver.

– Ikki kunga.

– Ikki kunga? Bir o‘zingmi?

– Uch kishimiz. Ikki ayol, bir erkak.

– Kim ular?

– Sudmedekspertlar.

– Ikki kun nima qilasizlar?

– Eks... murdani go‘rdan olib tekshirish kerak.

– A? – Muxtorning eti junjikib ketdi. – Senam tepasida turasanmi?

– Boshqa ilojim yo‘q. Ishni men tekshiryapman-ku?

– Bunaqa gaplarni menga gapirma...

Ekspertlar Nozimaning gumonini tasdiqlashdi: voqea sodir bo‘lgan kuni Sadirov ichmagan ekan. Orqa miyasiga o‘tmas narsa bilan urilgan. Murdaning o‘ng qo‘l panjasi usti tinalgan. Ekspert bu iz ayol kishining tirnoqlaridan qolganini aniqlab berdi. Nozimaning ko‘z o‘ngiga Latofat, uning bejo ko‘zlari keldi. «Sadirov Hamidovani zo‘rlamagan», degan yozuv ro‘parasiga so‘roq belgisi qo‘ydi. «Orqa miyaga urilgan...» Shuning o‘ziyoq «baxtsiz hodisa» degan xulosani to‘laligicha inkor etardi.

Eksgumatsiya davrida xolis guvoh sifatida chaqirilganlardan biri Sadirovning muallimi ekanini bilib, Nozima u bilan suhbatlashdi. O‘zini Mahkam Xonaliyev deb tanitgan bu odam

Komilning bolaligini ko'p gapirdi, ammo uning hikoyalaridan Nozima ish uchun biror yangilik olmadi. «Oxirgi marta qachon ko'rgan edingiz?» degan savoldan so'ng muallim shaharga tushganini, Komilni daladan topganini, charxpalak haqida gapirib berganini, restoranda o'tirganini, sovxoz direktori ziyofat berganini, Komilning oldidan juda xursand qaytganini va, nihoyat, oradan bir kun o'tmay, Komilning o'zi yetib kelganini aytib berdi.

XIYONAT

(1980-yil erta kuzdagi voqeaning davomi)

Mahkam aka Komilning qo'qqisidan kirib kelishidan ajablanmadi. Uning salomiga xotirjam alik olishidan, tagdor qarashidan, «kelishingni bilardim, bunga iymonim komil edi», degan ma'noni uqish mumkin edi. Komil, muallim meni ko'rib xursand bo'lar, quchoq ochib kutib olar, deb o'ylamagan ham, kutmagan ham edi, shu bois Mahkam akaning muomalasidan dili og'rimadi. Aksincha, u o'zini ranjigan muallimining norozi qiyofasiga, ta'na-dashnomlariga tayyorlagan edi. Yo'q, Mahkam aka restoran voqeasini hatto shama qilib ham eslatmadi.

O'sha kuni muallim poyezdda kela-kelguncha, stansiyaga yarim kechada tushib, o'n chaqirim naridagi qishlog'iga piyoda yetib olguncha, Komilni, restoranni... o'yladi. Muallim: «Restorandagi ziyofat harajatini to'lab, to'g'ri ish qildimmi?» deb o'ziga-o'zi savol bermadi. Chunki u, tabiatan mulohazali odam, o'ylab ish qilardi. Restorandagi dasturxon haqini to'lashi sovxoz direktoriga emas, Komilga shapati bo'lib tushishini bilardi, bu shapati shogirdining ko'zini ochishiga ishonardi. Biroq u bir narsada yanglishgan, Komilni shunday ziyofatlarga o'ch, degan xayolga borgan edi. Zohiran muallimning yanglishishi o'rinli: Komil, hali unvoni bo'lmasa ham, paxta bilarmonlaridan hisoblanadi. Hali u, hali bu rahbar ish bilan unga murojaat etadi. Hozir quruqdan-quruq «murojaat etish» rasmi yo'q. Dard-has-

rat, albatta, «bir piyola choy» ustida aytilishi kerak. «Bir piyola choy»ning nimaligi ma'lum: restoran, ziyofat...

Muallimning o'yi shunday edi. U Komilning otasini yaxshi biladi: vijdonli, kamqusum odam. Shunday kishining o'g'li mo'ltoni bo'lishi mumkinmi? Muallim, «shahar sharoitida odam yomon tomonga o'zgarib ketishi mumkin» deb hisoblab, qisman yanglishar edi. Qisman, deyishimizning boisi, fe'l-atvori buziladigan yigit-qizlar ham mavjud. Bundaylarning ruhiy poydevori aslida bo'sh bo'ladi. Qishloqning ma'naviy havosi ularning kavak vujudlarini pufakdek shishirib, to'ldirib turadi. Shaharda bunday havodan mahrum bo'lgach, asliga qaytadi: noz-ne'mat, yasan-tusan, yaltiroq narsalar ko'zini ko'r qilib qo'yadi, sovuq temir odamga aylanadi. Ma'naviy mag'zi butun odam esa ota-onasini, yaqinlarini qishloqda qoldirib, nima uchun shaharda yurganini unutmaydi. Shaharda nima maqsadda qolgan bo'lsa, shu niyatiga erishish uchun tirishib, talashib yashaydi. Atrofidagi bezakli hayot xayolini o'g'iray olmaydi. Komil shunaqa toifadan edi. Mahkam aka buni farqlay olmadi. Ko'pchilik birinchi toifadan o'lchov olib xulosa chiqarishga odatlangan. Chunki ikkinchi toifa birinchisining soyasida qolib ketadi, uncha-buncha odam buni ilg'ab ololmaydi. Umuman, odam nimani yoqtirmasa, qaysi ma'naviy xastalikdan hadiksi-rasa, biron-bir yaqinroq kishisining shu kasallikka chalinib qolishidan cho'chiydi. Bu o'y xayolida uzoqroq saqlansa, nazarida haqiqatga aylanadi va o'sha yaqin kishisining ahvolidan ranjiy boshlaydi. Mahkam aka ham shu holatda edi.

Restorandagi voqea chindan ham Komilga shapati bo'lib tushdi. Ammo u muallimning maqsadini boshqacha angladi. «Mahkam aka e'tiborsizligimdan, uyga taklif etmaganimdan ranjidi», deb o'yladi. Muallimning, yuqorida zikr etganimiz, xayollari Yetti uxlab tushiga kirmagan edi.

Shu asnoda, muallim bir o'y bilan, shogird o'zga fikr bilan uchrashdilar.

Navdalari hafsala bilan, qizlarning qirq kokiliday taralgan, g'uj-g'uj uzum boshlari ko'zni oladigan baland ishkombi osti-

dagi suyanchiqsiz so'rida o'tirdilar. Mahkam aka chordana qurib oldi. Komil oyoqlarini pastga osiltirib, sal bukchayib o'tirdi.

Hol-ahvol so'rash kattalardan lozim, Komil bu udumni unutmagan edi, muallimga «so'rang» deganday savol nazari bilan qaradi.

– Qiynalmay yetib keldingmi?

– Kelib-ketib yurgan joyimiz...

– Otang bardamginami, xursand bo'ldimi?

– U yoqqa kirganim yo'q. To'g'ri siznikiga tushdim.

– Meni izzat qilganing uchun qulluq. Ammo, avval ena-otani yo'qlash lozim.

Komil indamadi. Qo'lida muallimga atalgan «sovg'a-salom» bor edi, shuning uchun uyiga kirmadi. Buni aytib, tushuntirish ortiqcha.

– Shaharda tuzukroq gaplasha olmadik. Charxpalak haqidagi gapingiz miyamga o'mashib qoldi.

– Ha-a... – Mahkam aka bir qimirlab oldi. Yuziga g'olib odamning mamnunligini oshkor qiluvchi nimkulgu yugurdi. – Men bu gapni nazarga ilmading, debman. Aytganimga pushaymon yeb, bir besavod o'zicha charxpalak yasagandir, olim bolalarning miyasini nimaga achitasan, deb o'tiruvdim.

– Mahkam aka, piching qilsangiz ham mayli. Ammo men o'sha narsaga astoydil qiziqib qoldim. Kelishimning sababi ham shu. Chigitkuydiga bir borib kelishning iloji yo'qmi?

– Nimaga iloji bo'lmas ekan. Men hozir bekorchi odamman. Yuring, desang, bas, ketaveramiz.

– Bugun ketsak bo'ladimi?

– Shoshilyapsanmi?

– Ikki kunga ruxsat tekkan.

– Yangang oshga unnadi. Osh pishguncha ena-otangni ko'rib kel. Qorinni to'qlab, yo'lga chiqamiz.

Muallim aytganiday bo'ldi.

Mahkam aka osh pishguncha transport masalasini ham pishitib qo'ygan ekan.

Qishloqqa poda qaytayotgan mahalda kirib borishdi. Paxsa devorlar, pastak tomli loysuvoq uylar podadan ko'tarilgan chang pardasi ortida oqarinqirab ko'rinadi.

– Ilgari bu imoratlar, devorlar ko'rinmas edi, – dedi Mahkam aka ichki bir afsus bilan. – Ko'm-ko'k gilamga o'xshardi. U bog'lar yana qayta ko'karguncha...

– O'ylanmay qilingan ishning oqibati-da, bu, – dedi Komil.

– Ilmda o'ylanmay bir ish qilish kerakmas. Yangilik o'z-o'zidan yuzaga kelmaydi, bilaman. To kashfiyotga yetib kelguncha, qancha yanglishishlar bo'ladi. Lekin odamlarning taqdiri bilan bunaqa o'ynashish yaramaydi. Yoppasiga ko'chirmay, hech bo'lmasa yarmini, yoshroq oilalarni yuborishsa ham–mayli edi. Qolganlar qishloqni obod qilib o'tirardi. Endi nima bo'ldi, cho'lda bir qishloq tiklandi, bunda yashnagan qishloqning rangi o'chdi. Odamlar baribir ota qishloqlariga birin-sirin qaytishyapti. Bu yerlardan ham foyda ko'p ekan, yangi sovxoz qilishdi. Shuni oldindan o'ylashsa, asakalari ketarmidi?

– Kalta o'ylaganlarning ilmga nima aloqasi bor?

– Men bir narsaga tushunmayman. Bitta qishloq yashnadimi, qurib qoldimi, unchalik katta gap emas. Yerimizning cheki-chegarasi yo'q, sezilmaydi. Lekin Orol dengizining qurib borayotganini eshitib hayron qolaman. Daryolarning suvi cho'llarga tortilyapti. Cho'l obod bo'lyapti, dengiz chekinyapti. Oqibatini o'yla-chi, ilmga daxldormikin? Oltmish to'rt yarim ming kvadrat kilometrda yangi cho'l paydo bo'lmaydimi? Bir emas, salkam Yettita Mirzacho'l paydo bo'ladi! Kattaligi jihatidan yer yuzida to'rtinchi hisoblangan ko'lning yo'qolishini tasavvur qilgin?

– Tasavvur qilyapman, Mahkam aka, boshqalar ham shu masalada bosh qotirishyapti. Eng yuqori tashkilotlarga o'ylayapti buni.

– Ana ko'rdingmi, eng yuqori tashkilotgacha! Avvalroq o'ylamay qilingan ishning oqibati endi hammani tashvishga solyapti.

Komil muallimiga ajablanib qaradi. Mahkam aka bu gaplari bilan uni ikkinchi marta hayratga soldi. Bu bilim, bu gaplar, bu

dard unda avvallari, Komil o'quvchi ekanida ham bormidi yo keyin paydo bo'ldimi?

– Mahkam aka, siz bu gaplarni darsda aytmas edingiz?

– Darsda? – muallim istehzo bilan iljaydi. – U paytda aytganim bilan tushunmasdilaring.

– Tushuntiradigan qilib gapirsangiz, tushunardik.

Ko'nglidagi gaplarini ochiq aytib kelayotgan Mahkam aka birdan boshi berk ko'chaga kirib qolganday bo'ldi. Axir, uning ko'nglida qanchadan-qancha gaplari bor edi. Hamqishloqlarim ilmdan uzoq dedi, ular bilan dardlasha olmadi. Bolalar hali g'o'r, tushunmaydi dedi, ularga yuragini ocholmadi. Faqat gohi-gohida institutda o'qiydigan yoki tahsilni bitirib shaharda ishlayotgan shogirdlari bilan uchrashganda, dilcash suhbat qurilguday bo'lsa, ichida saqlab yurganlari aytardi. Biroq, ko'p hollarda aytib, taskin topmasdi. Shogirdlari bu gaplarga yoki tushunmasdi, yoki befarq qarashardi. «Tushuntiradigan qilib gapirsangiz, tushunardik...» Demak, o'sha shogirdlarining befarqligiga o'zi aybdor ekanida? Bu xulosadan kutilmaganda tutaqib ketdi. Zardasi qaynadi. Go'yo barchasiga Komil aybdorday unga o'qraydi:

– Programmada yo'q edi bu gaplar, bilasanmi? Haqqim yo'q edi senlarga aytishga. O'zing o'ylab ko'r-chi, Orolning qurishiga fizikaning nima daxli bor?

Komil muallimining bu qadar tez lovillashiga hayron bo'ldi.

– Siz xafa bo'lmang, Mahkam aka, bu hamma o'qituvchilarga tekkan kasal. Programmadan bir enlik chetga chiqishga qo'rqishadi.

– Xo'sh, seningcha nima qilish kerak?

– Yuqorida tasdiqlangan programma – umumiy yo'nalish. Lekin har bir o'qituvchining o'z programmasi bo'lishi kerak. Chunki uning boshqalardan farq qiluvchi o'z o'quvchilari bor. O'quvchilar yildan-yilga o'zgarib boraveradi, programma esa, o'sha-o'sha. Mana, biz boshqa edik, bugungi bolalar boshqa, to'g'rimi? Lekin siz bizga elektr paydo bo'lishini qanday tushuntirgan bo'lsangiz, bularga ham shunday tushuntirasiz. Hozirgi bolalar televizorga mixlanib o'tirib, ko'p narsani o'rganadi. Siz bizga Nyuton un-

day kashfiyot qildi, Om bunday, deb dars o'tgansiz. Nyuton qanaqa odam edi, Om qanaqa edi, bilmaymiz. Darsda olimlar shaxsi hamisha chetlab o'tiladi. Nazarimda, siz xafa bo'lmang, Mahkam aka, ko'p o'qituvchilar olimlarning shaxsiy hayotini o'zlari ham bilmaydilar. Aytaylik, bir o'quvchingiz bir olimga ixlos qo'ydi. Ilmiy kashfiyotlarini o'rganib chiqdi. Kelajakda shu soha egasi bo'lishga ahd qildi. Institutga kirdi. Ikkinchimi, uchinchimi kursdaligida o'sha olim shaxsi haqidagi ma'lumotga duch keldi: u uzoq yillar ixlos qo'ygani buyuk olim – do'stlariga sadoqatsiz, shogirdlaridan faqat o'zini maqtashni talab qiladigan manman, ota-onasini tashlab ketgan... xullas, odamzod hazar qiladigan illatlar egasi bo'lsa!!! O'sha shogirdingizning ahvolini tasavvur qiling. Qo'lini yuvib, qo'ltiqqa urmaydimi?

– Shunaqa degin? Demak, seningcha, olimlarning shaxsini bolalarga ochishimiz, kerak ekan-da? Demak, bola olimga mehr qo'ymay, unga ergashmay, maktabdayoq «qo'lini qo'ltiqqa urishi» kerak ekan-da? Olim ham tirik odam. Uning qobiliyatiga yarasha sen aytgan illatlari ham katta bo'ladi. Buni tarozi pallasiga solish kerak, odamzodga uning qobiliyati, mahsuli zarur. Illati u qadar zararli emas. Manman yoki bemehr bo'lsa, uch-to'rt odam jaf o'chekar. Dunyoda bemehr, manman kammi? Ammo kim tortish kuchini ixtiro qildi? Kim nisbiyat nazariyasini yaratdi? Necha olim kashfiyotini deb qurbon bo'lib ketdi! Ularning ham bola-chaqalari, ota-onalari bor edi. Bizning o'lchovimizda ular ham bemehrlik qilganlar.

– Mana shularni sinfda muhokamaga tashlash kerak. Bolalar o'ylasin, bahslashsin, oq-qorani ajratsin. Qachongacha formula yodlab kun kechiradi? Bola bir xil programma asosida harakat qiladigan robot emas-ku? Yaqinda bir kino ko'rdim. O'quvchi adabiyot darsida: «Tolstoyni o'qimayman», deydi. Tolstoyni-ya!! Tolstoy yoshligida buzuq bo'lgan, ko'p noma'qulchiliklar qilgan ekan, o'zining «Tavba»sida o'qidim, undan ko'nglim qaytdi, deydi. Qarang, bola bularni bilib, dahshatga tushgan. O'qituvchi: «Yozuvchi ham odam, kamchiliklari bo'ladi», deb tushuntirishi mumkin edi-ku? Yo'q, bu programmada yo'q gap.

She'r yodlatish kerak, formula yodlatish kerak. Kim yaxshi yod olsa – besh. O'sha she'r yoki formulaga tushunadimi, yo'qmi, baribir. Oqibatda qo'liga oltin medal tutqaziladi. Men bir narsaga hayron qolaman, Mahkam aka, katta-katta olimlarimizning tarjimai holiga qarasam, oltin medallari kam. Har yili necha ming oltin medalli o'quvchi chiqadi. Ular qayerga izsiz singib ketyapti?

– O'-o'... sen qarichni juda katta olyapsan.

– Men baribir sizga qoyilman, Mahkam aka.

– Nimaga?

– Bizga aytmasangiz ham, shuncha dardingiz bor ekan. Ko'proq ayb bizda. Biz bir narsaga qiziqib, atrofingizda o'ralashaverganimizda, bir kunmas-bir kun aytardingiz. Dengizning qurishini fizikaga aloqador jihatlarini ham topib, tushuntirardingiz. Biz bularni o'ylamay, paxtaning orqasida o'ralashib yuraverganmiz.

– Bu gaping ham to'g'ri.

Muallimning ko'ngli sal yorishdi.

Ular qishloqning tuproq ko'chalarini oralab, bir hovliga kirishdi.

– Otameros uyim – shu, – dedi Mahkam aka, – jiyanlar turishibdi.

Hovli sahni tor, imoratdan o'n qadamcha naridan behizor boshlanib ketgan. Ariqdan tiniq suv oqib yotibdi. Uning tubidagi qip-qizil o'tlar yayrab to'lqin uradi. Buni ko'rib Komilning bahri dili ochildi. Shaharda-ku, suvo'tlari anqoning urug'i bo'lib qoldi, hatto qishloqda ham bu manzara kam uchraydi. Bu o'tlar toza suvdagina o'sadi. Shahar ariqlaridagi suvga faqat kalamushlar chidaydi, hatto qora zuluklar ham qirilib ketdi...

Hovlida uzoq turishmadi. Jiyanlar hali ishdan qaytishmabdi, kelinlarning yumushi ayni qizigan payt – poda qaytgan. Muallim Komilni bostirma ortiga boshladi. Po'stlog'i archilgan tol navdalarining orasidan chiriq boshlagan, yo'g'onligi chaqaloqning belidek keladigan, uch tomoni tishli g'ildirak – shesternasiymon o'yilgan xodachalarni ajratib, yerga yotqizdi. Komil cho'nqayganicha, xodachalarga go'yo noyob yozuvlar bitilgan-u, ularning

tilsimini ochayotganday ko'z tikdi. Keyin xodachalarni tiklab qo'yib, kelinlar bilan xayrlashishdi-da, Chigitkuydiga piyoda chiqib ketishdi. Ikkovi ham yalangoyoq bo'lib, pochalarini shimarib olishdi. Bilqillagan tuproqda hali quyosh harorati saqlangan, qadam bosishgan sayin jon rohatlanardi.

– Komiljon, sendan bir narsani so'rayman, faqat xafa bo'lmaysan, – dedi muallim.

– So'rayvering.

– Institutni tugatganingga yetti yildan oshdi, nima uchun dissertatsiyaning ketiga tushmayapsan? Odamlar ikki, uch, nari borsa to'rt yilda nomzod bo'lib olishyapti.

– Haloli qandini ursin. Ammo ucharlarning qo'lidagi diplomni olib qo'ying-chi, o'zlari sariq chaqaga arzirmikin?

– Har holda, yo'rig'i shunaqa bo'lib turibdi. Avval unvonli odam gapiradi...

– Qo'ying, Mahkam aka, bu masalada menga tashviqot qilmang. Men unvon olaman, deb shaharda yurganim yo'q. Rostini aytsam, dastlabki yillari dissertatsiya yoqlash, unvon olish marosimi hatto tushlarimga kirib chiqardi. Keyin o'ylab qaragam, bu o'tkinchi bir havas ekan. Mening bittagina niyatim bor: paxtaning yangi navini yaratishga umrim yetsa bas. Boshqa narsa kerakmas. Odamning tirikligi, ishlashi uchun juda oz narsa kerak ekan. O'sha oz narsa menda bor – oilam tinch, qornim to'q, boshpanam bor. Qolgan narsalar ishga xalaqit beradi, odamni meshchanlashtirib yuboradi. Dissertatsiya orqasidan quvish – shuning birinchi bosqichi. Shu bosqichdan o'tdimmi, orqadan darvoza berkiladi, ko'proq o'zimni o'ylayman, mo'lroq maosh chiqadigan yerni mo'ljal qilaman, kafedra mudirligi bo'sh ekan, falonchiga qulluq qilay deyman, bo'lim boshliqlari bor ekan, pistonchiga yaxshi ko'rinay deyman, shunaqa qilib ilm qolib ketadi. Maosh oshdimi, oq-qora televizor ko'zga xunuk ko'rinadi, rangliligining orqasidan tushaman, gilam, mebel, mashina... E, – Komil qo'l siltadi, – meshchanlik-ku, bu hammasi! Pilla qurtiga o'xshab pillaga o'ralaverasan, o'ralaverasan... Mahkam aka, unvonlar qayerdan chiqqan, bilasizmi?

– Umuman, bilaman. Yo‘q, to‘g‘risi, bilmayman.

Komil xaxolab kulib yubordi. Muallimning yelkalaridan quchdi.

– Qoyilman, Mahkam aka, qoyilman. Buni o‘zim ham aniq bilmayman, ammo taxmin qilaman. Qadimda olimlarga hozirgiday maosh berishmagan. Insofiroq shohlar ularni xazinadan ta‘minlab turgan. Demak, shohga ma‘qullari durust aqcha olganlar, qolganlari kamroq yoki butunlay olmaganlar. Ana o‘shanda ilmni aylanib o‘tish boshlangan. Ba‘zi befarosat shohlar allomalarning bilimiga emas, ta‘zimiga qarab aqcha beradigan bo‘lishgan. O‘ziga ishongan alloma shohga huda-behudaga qulluq qilarkanmi? Shu zaylda biri burda nonga, biri yurtga zor bo‘lib yuravergan. Yevropada ham shunaqa edi. Keyin-keyin fan ijtimoiy hayotni tebratuvchi kuchga aylana borgach, xalq eng ulug‘ olimlarga hurmatini izhor etish uchun unvonlar bergan. Buyuk ixtirolari uchun mukofotlagan. Mana qarang: Mendeleyevga unvon, mukofot lozimmidi, lozim edi. Lomonosovga, Pavlovga... Endi siz aytgan ikki-uch yilda dissertatsiya qiladiganlarni tarozining bu pallasiga qo‘yaylik.

– Oshirvoryapsan. Hammani savodsizga chiqarma. Diplom ishi, doktorlik dissertatsiyasiga qabul qilinayotganlar-chi?

– Ammo ular dissertatsiya orqasidan quvmaganlar-ku? Yana avvalgi olimlarga qaytaylik: ular, avval, bir ishni qotirib, evaziga hurmat olganlar. Endigi, siz aytgan uchar nomzodlar-chi? Ularga avval hurmat, shart-sharoit kerak, keyin xohishlari bo‘lsa, biron yangilik yaratib beradilar. «Begona o‘tlarning g‘o‘za hosildorligiga ta‘siri» deb dissertatsiya yozadiganlarga ham qulluq qilish kerakmi? Yo‘q, Mahkam aka, men o‘zimni oqlamoqchi emasman, balki o‘sha dissertatsiyaga ham aqlim yetmas, lekin baribir bu yo‘lni o‘zimga munosib deb bilmayman. Agar shu unvonlar, shu mukofotlar bo‘lmasa, fanda faqat fidoyi olimlar qolardi. Demak, keraksiz ig‘voyu bo‘htonlar, chalishlar, bir-birini turtib yuqoriga intilishlar yo‘qolardi. Shunga ketgan vaqt fanga sarflanardi. Buning foydasini chamalab ko‘ring-a?!

Mahkam aka kulimsirab qo‘ydi:

– Xomxayolsan.

– Xayol dastlab xom bo‘ladi, bora-bora pishadi.

– Gaplaringni eshitib, yoshligim esimga tushib ketdi. Ilgari men ham senga o‘xshab osmonda yurar edim. Senga o‘xshab fikrlardim.

– Olimlar masalasidami?

– Ha. Bir paytlar men ham aspirant bo‘lganman.

Komil bir zum to‘xtadi. Hayratomuz tikilish muallimning hamiyatiga tegishini angladi-yu, ko‘zlarini olib qochdi. Uning yalt etib qarashiyoq hayratini oshkor qilgan edi, muallim buni sezdi. Ammo ranjimadi. Chunki Komilning gaplari yuragidagilarni qo‘zg‘ab qo‘ygan, hozir dardini yozishni istab qolgan edi.

Hayron bo‘lma, men ham oltin medal bilan tugatganman maktabni. Institutda ham oldi student edim. Aspiranturada olib qolishdi. Magnit-maydoni bilan shug‘ullanardim. Bir ixtiroyimni qabul qilishdi. Patentni kutaman, darak yo‘q. Sekin surishtir-sam, patent ilmiy rahbarim nomiga rasmiylashtirilibdi. Bundan sal avvalroq yozgan maqolamni, «o‘qib qo‘yaman», deb olib qolib, o‘z nomidan chiqartirgan edi. Sochlarim tikka bo‘lib oldiga borganimda: «Qarang, redaksiyadagilar befarqlik qilib, familiyangizni tushirib qoldirishibdi», devdi ishshayib. «Sizning familiyangizni kim qo‘ydi?» deganimda: «Siz kaminaning shogirdisiz. Unvoningiz hali yo‘q. Bunaqa dadil fikrlarni mening imzomsiz baribir chiqarishmas edi. Men sizga yaxshilik qilmoqchiydim», devdi. Patent masalasida ham shu gap. Ozgina uyalsa ham mayli edi. Agar sendaqa pastkashlarga qulluq qilib olim bo‘ladigan bo‘lsam, yig‘ishtirdim hammasini, deb shartta tashlab ketvordim. Qishloqda qancha malomatga qolsam ham, shaharga qaytmadim. O‘lguday o‘jar edim.

– Endi achinyapsizmi?

– Endimi? Achinmayman, desam, baribir ishonmaysan. Afsuslanaman, albatta. Lekin o‘sha sharoit qaytib kelsa, baribir qaytmasdim. O‘shanaqa odamlarni hazm qilolmayman. Lekin o‘sha sullohning bir gapida jon bor: «Jiddiyroq farazni o‘rtaga tashlasang, avval, «unvoni bormi buning?», deb so‘rashadi».

– Mahkam aka, men ilmiy ishingizdan bexabarman. Lekin bir narsaga aniq ishonaman: siz o‘shanda xiyonat qilgansiz?

– Xiyonat? – Muallim Komilning yelkasidan ushlab ko‘ziga qadalib qaradi. – Nima deding?

Komil nigohini olib qochmadi.

– Ilmiy rahbaringiz ablah ekan, fanda nima gunoh? Siz fanga ozgina bo‘lsa ham yangilik kirita olishingizga ishonarmidingiz? Ishona turib, chekindingizmi? Nimaga achchiq qildingiz, nimadan qo‘rqdingiz? Ablahlarni yanchish o‘rniga hamma qochaversa, fanning ahvoli nima bo‘ladi? Mana shuni qip-qizil xiyonat deydilar.

– Sen menga...bola, og‘zingga qarab gapir!

Muallimning lablari titradi. Komilning yelkasini mahkam qisib siltadi. Keyin qo‘lini bo‘shatdi-da, tez-tez yurib ketdi. Chigitkuydiga yaqinlashib qolishgan edi. Komil muallimga gap qotmay, ergashib boraverdi.

O‘tlar sarg‘ayib, qovjiray boshlagan yalanglikka chiqish-gach, muallim to‘xtadi.

– Mana, shu yer, – dedi hansirab. U tez yurganidan hansiradimi yo achchiqlanganidanmi, Komil farqlay olmadi. Avvaliga kechirim so‘ramoqchi bo‘ldi. Yana gap kavlanmasin, deb o‘zini bilmaganga soldi.

Muallim Komilni soy bo‘yiga boshladi.

– Bitta rosmana charxpalakni suv aylantirgan. Charxpalakning uzun yog‘och o‘qini hali ko‘rding. O‘sha o‘q sopol quvurdan o‘tib, yer ustidagi yassi o‘matilgan charxpalaklarni aylantirgan. Kattasi taxminan mana bunday bo‘lgan, – muallim cho‘p olib radiusi uch qadam keladigan katta doira chizdi. – G‘ildirakning tishiga qaraganda, u sekin aylangan. Demak, kattasiga tuproq to‘latib, chigit ekkan. Mana bu yerda, – endi radiusi bir qadamli doira chizdi, – tez aylanadigan kichik charxpalak bo‘lgan. Kelgusida ekiladigan chigitlarni shu charxpalakka tashlab, sun‘iy vaznsizlik holati yaratmoqchi bo‘lgan. Men shesternalarga, charxpalaklarning diametriga qarab, aylanish tezligini taxminiy hisobini chiqardim. Vaznsizlik holatiga yaqin ham kelmaydi.

– O‘sha odam, balki, boshqa narsani nazarda tutgandir?

– Bilmadim. Buni o‘zing o‘ylab ko‘r. U xomxayol bo‘lgan. Xayolni senga o‘xshaganlar pishitishi kerak.

– Mahkam aka, iltimos, kesatmang.

– Kesatayotganim yo‘q. Yog‘ochdan shesternalar yasab, harakatlarni uzatish – katta gap. Lekin o‘sha odam chindan ham bilimsiz bo‘lgan. Charxpalak qanday tezlikda aylanishi kerak, soat millariga monandmi yoki aksincha yo‘nalishdami, qiyaligi necha gradusni tashkil etadi, og‘irlik kuchlari, barcha zarralar qiymat va yo‘nalish jihatidan bir xil tezlanish ololadimi, hamma zarralarning dastlabki tezligi bir xilmi – bularni bilgan deb o‘ylaysanmi? Agar bu usul aqlga sig‘adigan ish bo‘lib tuyulayotgan bo‘lsa, unnab ko‘r. Turli tezlikda, turli yo‘nalishda, turli qiyalikda sina, chigitning, g‘o‘zaning o‘zgarishini tekshir. U odamda bunday imkoniyat yo‘q edi-ku, axir? Xullas, fizikaga qaytishing kerak. Sen bu usulda yangi nav yaratmaysan. Yo‘q. Sen fizik yo‘l bilan g‘o‘zani boshqarishni kashf qilasan. Farqni sezyapsanmi: bosh-qa-rishni! Bu anov-manov gap emas.

Keyingi gaplar Komilning qulog‘iga kirmadi. U sehrli girdobga tushib qolganday bo‘ldi. Avval cho‘p bilan chizilgan doira atrofida aylanadi. Osmonga qaradi: yalanglik bekorga tanlanmagan – kunbay, oftobiga. Bir tomoni suv. Komil soy bo‘yiga borib cho‘kkaladi. Suvga uzoq tikildi. «Muallim erinmasdan yog‘och shesternalarni qazib olgan. Bu muzeylar uchun noyob yangilik. Ayniqsa, fan tarixi bilan shug‘ullanadiganlarga. Maullim buni ularga ma‘lum qildimikan? Charxpalak yasagan odam anoyi emas. Ko‘p narsani bilgan. Shunday donishmand bu ovloqda nima qilgan? Tajriba o‘tkazish uchun yashaganmi? Yo shahardan quvilganmi? Savollar ko‘p, javob topadigan zot yo‘q. Faqat uning farazlari qolgan. Chigitni magnet-maydonida tutib ko‘rdik, nur berdik, kasalga chalintirdik – foyda chiqmadi. Vaznsizlik holatida paxta yetishtirish... Yuragim shunga chopyapti. Marra ko‘rinmayapti, unga yetguncha uzoq yurish kerak, lekin yo‘l o‘ziga tortyapti. Ideal vaznsizlik koinotda mavjud. Ammo ungacha farazni yerda sinash kerak.

Ozgina asos uchquni topilsa... keyin koinot! Kosmik stansiya... Hazilakam gapmi bu!!!» Komil o'rnidan turib yana charxpalak o'rni belgilangan doira bo'ylab aйлandi, osmonga qaradi.

– Mahkam aka, shu yerda yotib qolmaymizmi? – dedi qontalash ufqqa tikilgan ko'yi.

Muallim seskandi. Jinlarga ishonmasa ham, bu yerda yotib qolish taklifi yuragiga g'ulg'ula soldi. Yog'och shesternalarni qazib olayotganda ham, kunduzlari shu yerda ko'zi ilinganda ham cho'chimagan edi. Ammo hozir Komilning gapi unga g'alati tuyuldi.

– Qaytmasak bo'lmas... – dedi quruqqina qilib.

– Unda o'zim qolaman, Mahkam aka, siz boravering. Uydagilarga aytib qo'yarsiz, xavotir olishmasin.

Muallim nochor xayrlashdi.

Komil bu yerda uxlay olmadi. Bir o'tirdi, bir turdi. U xayollariga bandi edi. U o'ylar, mo'jiza charxpalakning sirini ochishga intilardi. Afsuski, bu sir yer qa'riga singib ketgan. Uni xodachalarni qazib olganday ochish mumkin emas.

Lekin bu suv, bu yalanglik asr avvalida bir fojining guvohi bo'lgan. Agar bu tuproq tilga kirolganda edi, hozir Komilga shu fojiani aytib berardi...

Mulla Zoir bu yoqlarga murid ovlab keluvchi shayxning yo'liga zoriqib ko'z tikmoqda edi. Ne karamki, Ahmadxo'ja hech kutilmaganda, barvaqt qadam ranjida qildi. Mulla Zoir bor dardini unga to'kib-soldi: Karimberdining namoz o'qimasligi, bolalarni kofirchaga o'rgatmoqchi ekani, g'alati charxpalak yasagani, uning so'zlariga quloq solgan qishloq ahlidan iymon ketayotgani... hamma-hammasini aytdi.

Faqat... jamoa oldida sharmanda bo'lganini yashirdi.

O, qiyomat bo'lgan edi o'shanda!

Guzarga chiqqanida oq chakmonini kanda qilmovchi Karimberdi bu safar nechukdir yaktakchan edi. O'n choqli hamqishloqlari davrasida o'tirib, ularga nimanidir uqtirmoqchi bo'lardi. Mulla Zoir masjiddan qaytayotib ko'rdiki, shu hol; iblis yo'ldan ozdirdimi, ishqilib, u ham shu davraga yaqinlashdi.

Karimberdi O‘rusiyada ko‘rganlarini gapirayotgan ekan.

– O‘rusiyada bir donishmand bilan tanishib qoldim. Xo‘p ajoyibotlarni orzu qilib yuribdi. Aytadiki, odamga qanot yasamoq mumkin. Yana aytadiki, odamzod oyog‘ini yerdan uzib, Oyga, undan o‘tib yulduzlarga ham ucha olishi mumkin...

Karimberdi gapiryapti, choyxo‘rlar og‘zini ochib mal‘uning makriga laqqa tushib o‘tirishibdi. Mulla Zoir bunga qanday chidasin! Karimberdi u otgan la‘nat toshlari ostida qoldi. Bu – Karimberdi ham o‘ziga yetgancha sur ekan. Boshqa mo‘min-muslim – insof egasi bo‘lganda sharmandalik yukidan cho‘kib, yerga kirib ketardi. Bu «bezbet» tirjayib o‘tiraverdi. Mulla Zoiring qarg‘ish xaltasidagi la‘nat toshlari tugagach, Karimberdi yanada beorlik qilgani o‘lganning ustiga tepgan bo‘ldi. «Mulla, siz o‘zingiz johil bo‘lganingiz holda, odamlarni ham bu botqoqqa botirmang!» dedi-ya?! Yo alhazar! Bu qanday bedodlik! Bu qanday shakkoklik! Poko Parvardigor nechun bu shakkoklarga qahrini sochaqolmaydi! Tijorat sababi bilan tog‘asining etagini ushlab sarhad xatlagan har mo‘min shakkok bo‘lib qaytaversa, bu yorug‘ olamda muslim qoladimi?!

Qishloq mo‘minlarini insofga chaqirib turuvchi mulla Zoirdek maktab ko‘rgan odamni bir betavfiq johillikda ayblasa? Mulla isbot talab qildi. Karimberdi savol berdi:

– Siz, mulla, qur‘oni sharifni ro‘kach qilib gapirasiz. Kalomulloni bilganingiz holda, ayting-chi, surayi «Baqara»ning «Inna-l-la-zina omanu va-l-lazina xodu va-n-nasro va-s-sabinina» deb boshlanuvchi oyatida nimalar deyilgan?

Mulla g‘olibona jilmaydi. Oh, uning yuzidagi g‘oliblik shuurini ko‘rsangiz edi! Oyatni qiroyat bilan o‘qib berdi.

– Balli, endi ahli muslimga mazmunini ham aytib bering.

«Mazmuni? Qayerdan chiqqan gap bu?!»

Bu savoldan keyin mullaning yuziga qaragan odam baraka topmas edi.

Karimberdi javobni uzoq kutdi.

– Bu oyatlarda Ollah yahudiylar bilan nasroniylarni insofga chaqirgan. Harakatingizga qarab turib, Ollahning bu muborak gaplari sizga ham atalmaganmikin, deb qo‘ydim.

Karimberdiga atab bir nafas ilgari yorilishi lozim bo‘lgan yer endi mulla uchun yorilmaydimi, uni qa‘riga tortib, sharmandalikdan holi qilmaydimi...

Bu gaplarga odamlar kulmadi. Mullani mazax qilmadi. Ammo mulla ustidan la‘nat xarsangi bosib o‘tganday bo‘ldi. Yaxshiki, shu onda yaratgani uni tildan olmadi. Karimberdini qarg‘adi. Qarg‘ab-qarg‘ab xumordan chiqdi. Biroq, uyat tamg‘asini o‘chirib tashlashga qurbi yetmadi.

Bu suhbatni unga hech kim eslatmasa ham, mullaning ichi yonardi. Shayxni zoriqib kutardi. Nihoyat, shayx keldi. Yonida sodiq muridlari bilan keldi – muddaoning o‘zi bo‘ldi. Mulla Zoir butun dardlarini unga to‘kib soldi: Karimberdining namoz o‘qimasligi, bolalarni kofirchaga o‘rgatmoqchi ekani, g‘alati charxpalak yasagani, uning gapiga kirib, qishloq ahlidan iymon ketayotgani... hamma-hammasini aytdi.

Faqat... xalq orasida sharmanda bo‘lganini yashirdi.

Shayx o‘yga toldi: O‘rusiyaga borgan bo‘lsa, Karimberdi aqlini peshlab qaytgan. U bilan san-manga borishning nafi yo‘q. Shayx bundaylar bilan betma-bet bo‘lib ko‘rgan. Karimberdi bilan necha tangalik ishi bor? Namoz o‘qimasa o‘qimas. Charxpalak yasasa yasar. Biroq ulusdan iymon ketayotgan bo‘lsa, bunisi yomon. Ya‘niki, iymon ketsa, murid kamayadi. Murid kamaysa, xurjundan baraka ketadi. Yo‘q, Karimberdi, shayx bunga yo‘l qo‘ymaydi.

– Charxpalak yasagan, dedingmi?

– Shunday, taqsir, charxpalakka o‘xshagan narsa.

– Qayerga suv chiqarar ekan?

– Betavfiqning maqsadi suv chiqarish emas. Charxpalagi ko‘p g‘alati, taqsir, tikkasiga emas, yotqizib qo‘ygan. Kichigi tez, kattasi sekin aylanadi.

– Aylanadi? I-ya, o‘zi yotiq bo‘lsa, tag‘in aylansa?

– Sababi bandasiga qorong‘u, taqsir.

«O‘rusiyadan orttirgani bu...»

– Aylanib nima qiladi?

– Kichigiga chigit sochib qo‘ygan, deyishadi. Kattasiga tuproq solib, chigit ekkan emish.

– Chigit? Shu tog‘da paxta bitarmishmi?

– Bo‘ladi, deydi.

– Jodu...

– A, labbay?

– Jodusi bor. Jodugar u. To‘ng‘iz qavmida ketishi kerak.

– Albatta, albatta.

Odatda ko‘ngli qora odamlar, agar ularni odam deyish joiz bo‘lsa, tezgina til topishadilar. Donolardan biri ikkinchisining gapini hazm qilguniga, ma‘qullagunicha qadar ko‘p suvlar oqib o‘tadi. Ayrim hollarda yaxshilar bir-birining dono gapini hazm qilolmay yoki tushunolmay, eng yomoni – bir-birini qo‘llay olmasdan o‘tadilar. Shu uchun yaxshilar ko‘p afsus chekadilar. Ular afsus zahridan nadomat chekib yurganlarida ikki baxil, ikki falokat bir ko‘z qarashdayoq oshna tutinadi. Tabiatning hunuk hazilini qarangki, biz nodon hisoblagan odamlar, agar ularni odam deyish mumkin bo‘lsa, ko‘p hollarda donolarni dog‘da qoldiradilar.

Bu gal ham shunday bo‘ldi.

Tong Zuhro yulduzini yutmay turib zikr boshlandi. Tug‘ ko‘targan shayx kunchiqarga qarab harakatsiz turdi. Odamlar uning bu turishidan hayratlandilar. Bir payt shayxning badanida titroq yugurdi. Tug‘ ushlagan qo‘llarini baland ko‘targanicha vahima solib baqirib yubordi:

– Qiyomat!!

Olomon tosh qotdi.

– Nima qilib qo‘ydinglar, ahli muslim! Axir, bag‘ringizga jodugar in qo‘yib olgan ekan-ku?! Qiyomat... Qiyomat!..

Shayx shunday deb tisarildi. Tisarila-tisarila mozordan chiqdi. Engashib, chap qo‘liga tosh oldi. So‘ng yuqoriga o‘rlagan so‘qmoq bo‘ylab qadamini tezlatdi.

– Qishloqni jodugardan xalos etmoq kerak! – Bu mul-la Zoirming ovozi edi. Shayxga ergashganlar kim baqirdi, deb o‘ylab o‘tirmay, qo‘llariga tosh oldilar.

Olomoni hayrat bilan qarshilagan Karimberdini toshbo‘ron qilayotganlar: «Bu bechorada nima gunoh, nimasi jodugar, axir, o‘zimiz bilan o‘sgan, o‘zimiz qatori ko‘kargan yigit-ku?», deb o‘ylamadi ham.

Karimberdi izsiz ketdi. Charxpalak buzildi. Etagidan ikki tegirmon suv oqib o‘tuvchi yalanglik «Xudo la‘natlagan yer» ekani «ma‘lum bo‘lgach», odamlar bu tomonga qadam bosmay qo‘yishdi.

Bu yalanglik jinlar bazm quradigan joy emish.

Yalanglikka yaqin yurganni jin chalarmish.

Kichkina charxpalakda yarim xalta chigit bor edi. Shayx kuydirib tashlatdi.

Shundanmi, yalanglikni «Chigitkuydi» deb atashadi. Hali-haligacha nomi shunday.

Nimagaligini odamlar unutishgan...

Komil shu yalanglikda tongni kutdi. Kun yoyilmay turib, muallimnikiga ko‘zlari qizargan bir ahvolda kirib keldi.

– Agar hamma o‘qituvchilar sizday bo‘lganida, har bir maktabdan kamida ikkitadan chinakam akademik yetishib chiqardi, – dedi muallimni quchoqlab.

– Tilyog‘lamalik qilma, – dedi muallim yolg‘on po‘pisa bilan. – Undan ko‘ra kechagi gapingni qaytarib ol.

– Qaysi gap?

– Xiyonat qilgansiz, deding-ku!

Komil kuldi.

– Gapimni qaytarib olganim bilan nima o‘zgaradi? Xiyonatliligicha qoladi-ku?!

U shunday deb, muallimning yarasiga yana bir karra tuz sepib ketdi.

Jarohat

Muallim kaftiga iyagini tiragancha bir nuqtaga tikilib qoldi.

–... Shunaqa bo‘ldi, meni xiyonatda ayblab ketdi. Men o‘zimni isyon qurboni deb ovutib yursam, chin aybimni bo‘ynimga qo‘ydi-ya. Aslida, qilmishimning chindan xiyonat ekanini yax-

shi bilardim, faqat tan olgim kelmasdi. Komil esa jo'ngina qilib, o'zim kutmagan bir alfozda ishontirdi. Endi bu tamg'ani uzoq ko'tarib yurolmayman.

Muallimning dardi Nozimaga kerak emasdi. Shuning uchun gapni maqsadga burdi:

– Keyin ko'rishmadinglarmi?

– Ko'rishdik. Yo'l-yo'lakay kirib o'tardi. Laqillab o'tiradigan odati yo'q edi. Hol-ahvol so'rab, jo'navorardi. Chigitkuydiga ko'proq chiqarkan. Jiyanlar aytib turishardi. Shu farazga qattiq ishonib qoluvdi. Shuni deb o'sha sovxozga borgan. Ajal quvgan ekan-da... Ayb menda. Aytmaganimda institutida tinchgina ishlab yuruvdi.

– Bekorga o'zingizni ayblayapsiz.

– Shunaqa deysiz-u, ammo mana bu yerim, – muallim shunday deb chap ko'kragiga urib qo'ydi, – boshqacha gap aytadi, qizim.

– Farzandsizligidan hech nolirmidi?

– Bu haqda sira so'z ochmaganman. O'zi indamasdi. Otasi menga bir-ikki hasrat qilgan. Ota-da, bolasiga kuyadi, nevara ko'rsam, deydi. Gap ochishsa, Komil qayirib tashlarkan. Chammamda, xotinini benihoya yaxshi ko'rgan. Tug'masa ham undan kecholmagan. Shunaqa oilalar bo'ladi. So'raganning aybi yo'q, qizim, murdani ham tinch qo'ymadinglar, mayli, ishinglar shunaqa ekan, birovdan gumon qilyapsizlarmi?

– Hozircha bir narsa deyish qiyin. O'zingizning birortadan gumoningiz bormi?

– Menimi?.. Men uning do'st-yoronlarini bilmasam. Agar birov joniga qasd qilgan bo'lsa, begonamas, o'zini do'st deb tanitib yurgan dushman qiladi.

Uchastka inspektori eshikni ochib, Mavluda Sadirova kelganini ma'lum qildi. Muallim, «so'raydigan boshqa gapingiz yo'qmi», deganday Nozimaga qaradi. Nozima uning gaplari yozilgan qog'ozni uzatdi:

– O'qib chiqib, qo'l qo'ying.

Muallim ko'zlarini sal qisib, xatni o'qidi. Imzo chekkach, xayrlashib, chiqib ketdi.

Ostonada qora paypoq, ko'k ko'ylak kiyib, boshiga qora durra o'ragan Mavluda ko'rindi. Kirib, to ro'paraga o'tirgunga qadar Nozima undan ko'z olmadi. Mavluda pardozi-andozsiz, motam libosida ham, go'zal edi. «Sadirov bejiz yaxshi ko'rmagan ekan. Shu chiroyi uchun ham farzandsizligiga qaramay yashagandir-da. Shunday go'zal xotini bor odam jonidan to'yishi mumkinmi?.. Mumkin. Faqat bir holda... Lekin bu ayol unaqaga o'xshamaydi. Ko'zlari toza. Balki... motam tufayli ko'zidagi nur qochib, asl qarashlarini berkitayotgandir? Kim bilsin...»

Nozima daf'atan so'roqni boshlay olmadi. Taraddudini yengishga ulgurmay, kutilmaganda Mavluda so'roqqa tutib qoldi.

– Uni nimaga bezovta qildinglar? – Mavluda shunday deb pastki labini tishladi. Ko'zlaridan yosh duv oqdi.

– Kimni? – Nozima uning nima demoqchi ekanini tushunmadi. Mavluda qo'lida g'ijimlab turgan ro'molcha bilan ko'z yoshlarini artib, Nozimaga qaradi. Bu qarashida alam, hatto g'azab zohir edi.

– Hech bo'lmasa, go'rida tinch qo'ysalaring... – u gapini tugatolmadi. Ho'ngrab yubordi. Nozima atrofga alanglab suv izladi. Chaqqon turib, bo'sh grafinni oldi-da, eshikka qarab yurdi. Dahlizda o'tirgan inspektorni suvga yuborib, orqasiga qaytdi. Mavludaga yaqinlashib, uni ikki yelkasidan ushladi.

– O'zingizni bosing. Siz o'qigan, tushungan odamsiz-ku. Bunaqa hollarda ekspertizasiz ish bitmaydi. Har xil gumonlar bor. Qabrga qo'ymasdan oldin ekspertiza qilinmagan. Endi shunga majbur bo'ldik.

– Kechiring... odamga og'ir botarkan. Ota-onasi ezilib, adoyi tamom bo'lishdi. Baxtsiz hodisa deb, taqdirga tan berib...

– Shunday ekaniga o'zingiz ishonasizmi? – Nozima shunday deb, cheti uchgan piyolaga inspektor keltirgan suvdan quyib, Mavludaga uzatdi.

– Bilmayman... bilolmayman... – Mavluda suvdan ikki xo'plab, lablarini ro'molcha bilan artdi. – O'zim ham hayronman. Ertalab chiqib ketib...

– O'shanda kayfiyatlari qanday edi?

– Kayfiyatlari?.. – Mavluda yelkasini qisdi. – Odatdagiday.
– Ertalab yoki bir kun oldin xafalashmaganmidinglar?
– Biz sira xafalashmasdik. Rost, ko‘pchilik bunga ishonmas edi. Er-xotin bo‘ladi-yu, g‘alva chiqmaydimi, deyishardi. Lekin biron marta ham janjallashmaganmiz. U kishi... – Mavluda ro‘molchasini g‘ijimlab yerga tikildi, – ba‘zan achchiqlanib, baqirardilar. Keyin darrov jahldan tushib, ko‘nglimni olishga tirishardilar. To‘yimizdan oldin ham birdaniga arazlab qolardilar-u, keyin derazamiz oldidan o‘taverardilar. Ko‘ngillari toza edi.

– O‘sha kuni ertalab ichganmidilar?
– Ertalab ichish odatlari yo‘q edi.
– Pivo-chi?
– Pivoni ham... azonlab ichganlarini ko‘rmaganman.
– Bir kun avval, oqshomda ichganmidilar?
– Yo‘q.
– Uygacha kech qaytganmilar?
– Hali... kun botmagan edi.
– Shundan keyin ko‘chaga chiqmadilarmi?
– Yo‘q.
– Balki ko‘chadan ichib kelgandirlar-u, siz sezmagandirsiz?
– Ko‘chadan unaqa ichib kelmasdilar. Shaharda, ba‘zan ulfatlari bilan uchrashib qolishsa, ichib kelardilar. Lekin mast bo‘lganlarini ko‘rmaganman. Bu yerda hech ichmadilar. Odamlar begona. Bitta-yarimta mehmon bahonasida jinday kayf qil-salar ham darrov sezardim. Ko‘zlari sal suzilib, sergap bo‘lib qolardilar. Hadeb hazillashardilar. U kuni... yo‘q, ichmagan-dilar. To‘g‘ri daladan kelgan ekanlar. Ha, esladim. Beshinchi brigadadagi charxpalak to‘xtab qolgan ekan. Kimdir suv tagidan xodacha tiqib qo‘yibdi. Yo o‘zi tiqilib qolganmi, shundan sal xafaroq edilar.

– Xodachani o‘zlari olibdilarmi?
– U kishi suvga tushishga qo‘rqardilar. Bir shogirdlari bor, o‘quvchi bola, doim atroflarida yuradi. Olimlikka qiziqadi. O‘sha bola chiqaribdi.

– Ismi nima?

– Sharifjon... Familiyasini bilmayman. Uchinchi bo‘limdan.

Nozimaning xayoliga polkovnik Sultonov bergan xat keldi. Daftarchasiga «Sharifjon – xat» deb yozdi-da, tagiga qalin qilib chizib qo‘ydi.

– O‘sha kuni qaysi kiyimda chiqqan edilar?

– O‘sha kuni... Jinsi shimda, yengi kalta fikon ko‘ylakda edilar. Nima edi?

– Dalaga shu kiyimda chiqarmidilar?

– Dalaga etik kiyardilar. Oddiy triko shim, yengi uzun kulrang xalat, savat shlyapa... oftobda ko‘p yurishadi-ku, shuning uchun xalatsiz chiqmas edilar. U kuni beshinchidagi charxpalakdan xabar olib, keyin bu yoqqa, ota-onalarini ko‘rgani kelmoqchydilar. «Terim boshlanib ketsa, uch-to‘rt oy borolmayman», devdilar.

– Suvdan chiqarishganida o‘zingiz ko‘rdingizmi?

– Ha... – Mavludaning lablari titradi. Yana bir xo‘plam suv ichdi.

– Murdani qayerdan chiqarishgan?

– To‘rtinchi bo‘limda to‘g‘on bor. O‘sha yerdan.

– Soat nechchilarda?

– Menga soat to‘qqiz yarimlarda xabar keluvdi.

– Uydan nechchida chiqqanlar?

– «Pioner ertaligi» boshlangan edi.

– Kiyimlarida o‘zgarish yo‘qmidi? Yirtilmaganmidi?

– Nimaga yirtiladi?

– Badanlarida jarohat ko‘rmadingizmi?

– Qanaqa jarohat?

– Masalan, hech yerlari tinalmaganmidi?

– Sezmadim. Ko‘zimga hech nima ko‘rinmovdi. Jarohat bor ekanmi?

– Jarohat degulik emas, sal tinalgan. Bir kun oldin yoki o‘sha kuni ertalab o‘ng qo‘li, aniqrog‘i, panjalarining usti tinalmaganmidi? Balki charxpalakni yurgizaman, deb tirnab olgandirlar?

– Panjalari?.. O‘ng qo‘llarimi? Yo‘q... – Mavluda unga tikilib qoldi. – Aniq esimda, tirmalmagan edi. O‘ng qo‘llarining tirmog‘ini ololmas edilar. Ertalab tirmoqlarini olib qo‘ydim. Aniq esimda...

– Murdani kim chiqarib olgan, bilmaysizmi?

– Bir mexanizator. Oti... Subhonmi, So‘pixonmi, esimda yo‘q.

– Ertalab, uydan chiqqach, yana qayerga kirishlari mumkin edi? Yoki kim bilan uchrashishlari ehtimoli bor edi?

– Kirgan bo‘lsalar, to‘rtinchi bo‘limdagi biolaboratoriyaga kiringandirlar. Har qalay, yo‘l ustida. Uchrashgan bo‘lsalar o‘sha yerdagi qiz bilan yoki shu atrofda ishlab yurgan bitta-yarimta odam bilan uchrashgandirlar.

– Biolaboratoriyadagi qiz kim?

– Latofat degan bir jikillagan bor.

– Siz uni... yoqtirmaysizmi?

– Bu mening shaxsiy ishim. – Mavluda Nozimaga tik qaradi.

– Rashk qilmasmidingiz?

– O‘zingiz-chi? Eringiz atrofida yoshroq narsa jikillab yursa, g‘ashingiz kelmaydimi?

– Siz bu gapni ko‘nglingizga olmang. Men, shunchaki, qiziqqanim uchun so‘rayotganim yo‘q. Ishga daxldor savollar bular.

– Rashkning nima daxli bor?

– Bor. Buni keyinroq tushuntirib beraman. – U Latofatning ko‘rsatmalarini aytishni ep ko‘rmadi. Aytsa, Mavluda yonib ketishi mumkin edi. – Siz, imkon bo‘lsa, o‘rtog‘ingiz bilan baqamti o‘tirib suhbatlashgan kuningizni eslang.

– Bir kun oldin uzoq gaplashgan edik.

Shu asnoda Mavluda o‘sha suhbatni esladi.

* * *

Komil mototsiklni ko‘chada qoldirib, yuz-ko‘zi changga belangan holda hovliga kirdi.

– Choy-poying bormi? – dedi u, ayvonda turgan xotiniga qarab.

– Sabzi-piyozni bosib qo‘ydim. Yuvinguningizcha damlayman, – dedi Mavluda.

– Ie, oshxo‘rlikmi bugun? – Komil shunday deb kelayotgan yerida to‘xtadi.

– Ha, nima bo‘ldi? – dedi Mavluda, erining qilig‘iga tushunmay.

– To‘rtinchi bo‘limda to‘y bor edi. Osh qilgan bo‘lsang, bormay qo‘ya qolay. To‘yda baribir och qolaman. Ming-ming sarflashadi-yu, qorinda turadigan yegulik ovqat qo‘yishmaydi. Oling-iching, deb bezor qilishadi.

– Nechuk?

– Nima «nечuk?»

– Ichkilikdan bezor bo‘libsizmi? – dedi Mavluda erining qitq patiga tegib.

– Hey, senam meni piyanistaga chiqarib qo‘yganmiding?

– Yana kim piyanista deyapti?

– To‘xtamish-da! «Shaharda aroqxo‘rlik qilib, mast-alast daydib yuruvding, bu yerda ishing yurishyapti-ku?» deydi haromi.

– Gapingizni qarang, birdan ayniysiz-a?

– Nima, noto‘g‘rimi, haromi-da! Senga og‘ir botdimi? Bir paytlar atrofingda girdikapalak bo‘lardi-da, a? «O‘tmish esa hamisha totli», degan ekan bir shoir.

Mavludaning labi titrab ketdi.

– Yana boshlayapsanmi? – deb shart orqasiga o‘girildi.

Komil hazili xotining izzat-nafsiga tekkanini bilib, xatosini to‘g‘rilash uchun unga ergashdi. To‘g‘ri borib, Mavludaning yonog‘idan o‘pdi.

– Oshing ham o‘zingga o‘xshab shirin bo‘ladiganga o‘xshaydi.

– Boring, suyulmang. Yuvinib chiqing. Yana shu gapni ayt-sangiz...

– Aytmayman. Ishonmasang, tilimni chaynab tashlashim mumkin. Lekin unda o‘zingga qiyin bo‘ladi.

– Nimaga qiyin bo‘larkan?

– Yaxshi gaplarim yomonidan ko‘proq. Shularni aytolmay qolaman.

Komil hazil-huzuli bilan oradagi g‘uborni ko‘targan bo‘ldi, so‘ng chiqib mototsiklini hovliga olib kirdi. Atrofi shifer bilan to‘silgan qo‘lbola dushxona hovlining etagida edi. Komil kirib, yuvinib chiqquncha Mavluda oshni damlab, ayvonga joy qildi.

– Ayvon dim-ku, ochiqqa joy qilmaysanmi? – dedi Komil.

– Ochiq joyingizda tuzukroq daraxt bo‘lsaykan, soyasida o‘tirsangiz. Ayvon yaxshi.

– Mana, rayhon tomon salqin-ku? Hozir oftob ham yo‘q, shekilli? – Komil shunday deb boshini ko‘targancha turgan joyida gir aylandi.

– Rayhonning hidi yurakka ta‘sir qilarkan, zarari bor ekan, gazetada yozishibdi, – dedi Mavluda erining qilig‘idan kulib.

– Rayhonning hidi zarar ekanmi? – Komil shunday deb yuragini changalladi. – Nima foydali ekan, yozishmabdimi? Ha, defoliantning hidi. To‘g‘rimi! – Komil xotiniga yaqinlashib, sochiqni uning yelkasiga tashladi. – Sening do‘stligingni ham, dushmanligingni ham bilib bo‘lmaydi.

– Ha, yana nima bo‘ldi?

– Shu yerga kelib qolganimizni aytaman. Yur, desam, ergashib kelaveribsan. «Hoy, inson, issiq joyingizni sovutmang, shu yerda ham charxpalak qilaverasiz, demaysanmi? Qishloqqa bormayman, deb turib olmaysanmi? Sovxozdagi nayranglar sizga to‘g‘ri kelmaydi», demaysanmi?

Yo bilmasmiding?

– Bilganda nima? Sizga issiq ham, sovuq ham yoqmaydi o‘zi. Yana bir gap o‘tdimi?

– Bir emas, ko‘p gap o‘tdi. Gaplarga e‘tibor qilmasa ham bo‘lar. Lekin kimdir beshinchidagi charxpalakka xodacha tiqib, to‘xtatib qo‘yibdi. Bu – to‘rva-xaltangni yig‘ishtir, degan ishora emasmikin?

– O‘zi suvda oqib kelib tiqilib qolgandir?

– E, yo‘q, juda puxta qo‘yilgan. Sharif olib chiqdi.

– Kimga zarari tegibdi?

– Har holda, bu yerda yashashimiz to‘g‘ri kelmay qoldi, shekilli...

– Oralaringdan yana gap qochganga o‘xshaydi.

– To‘xtamish bilanmi? Yo‘q... Lekin harom ishlarga sherik bo‘lib qolyapman. Ko‘nglim shunday kirlanib ketyaptiki, gohida o‘zimdanda o‘zim irganaman. Dalaning changini yuvsaketadi. Ichimdagi kirdan qanday qutulaman, bilmayman. Ke, qo‘y shu gaplarni, oshni olib kel.

Mavluda eriga yaqinlashib, yuzini siladi.

– Hammasini ko‘ngilga olaverasizmi? Harom, harom deysiz? Bir o‘zingiz farishta bo‘lib, qayerga borardingiz? Qaysi sovxozda nayrang yo‘q? Ko‘rib, bilib turibsiz-ku?

– Menga qara, sen maktabda ishlaysanmi, bog‘chadami? – Komil shunday deb mug‘ambirlik bilan qovoq uydi. Bunaqa paytda badanga ignadek sanchiladigan piching gap chiqishini mavluda bilar edi. Shuning uchun erining ko‘ziga boqdi.

– Xo‘sh, gapiravering-chi?

– Sen tarbiyachi opaga, men bog‘cha bolaga o‘xshab ketdim shu topda. Yana birpas indamay tursam, oldimga sochiq tutib, oshni yegizib qo‘yadigan shashting bor. Keyin tarbiyaviy soat o‘tkazarmiding. Lekin bekor ovora bo‘larding: nasihatlaringga baribir tushunmasdim. Axir, men boqcha bolaman-ku?

– E, boring-e, sizga gapirib ham bo‘lmaydi, – Mavluda shunday deb oshxona tomon burildi.

Komil ayvonga chiqib, ko‘rpachaga yonboshladi. Ikki hovlini ajratib turuvchi pastak yog‘och panjara ortida qo‘shnisi ko‘rindi. Peshonasini oq ro‘mol bilan tang‘ib olgan o‘rta yoshlardagi kishi ketmoncha bilan gullarning tagini yumshatar edi. Qo‘shni ham shaharlik. Oldinma-keyin ko‘chib kelishgan. Hovlilari bir xil. Lekin qo‘shni kelgan yiliyoq daraxtlarni kesib tashlab, hammayoqni gul qildi. Dastlab Komil bu ishiga tushunmadi. Gulga ishqiboz desa, ming tup atrofidagi gul ishqibozga nimaga kerak? Kech kuzga borib, gulxona usti yopilib, issiqxona qilindi-yu, Komil muddaoga tushundi. Shu bir parcha yerning «sog‘in sigirga» aylanganini fahmlab, qo‘shni bilan

ko‘pam yaqinlashmadi. O‘zini qo‘shnidan olib qochgani sayin, u, aksincha, yaqinlashishga harakat qildi. Komil go‘l emaski, uning maqsadini tushunmasa. Gulga o‘g‘it kerak, dori kerak, do‘konga borsa pul ketadi, sovxozniki esa, tekin... Yaxshi hamki simyog‘ochlar odamga hazm bo‘lmaydi, yo‘qsa, yamlamay yu-tardi bu toifa. Komilning hovlisidagi shaftolilar bu yil mevaga kirdi-yu, qo‘shni ham yolchib qoldi. Bolasiga o‘rgatadimi yo bolasi ham shunday bezbet bo‘lib tug‘ilganmi, paqircha ko‘tarib kiraveradi. Uyda hech kim yo‘qligida panjara oshib tushib oli-nadigan shaftolilar qayoqqa ketadi – Komil bilmaydi.

Mavluda chinni laganga do‘ppiday qilib osh suzib kelib, Komilning ro‘parasiga o‘tirdi.

– Pullarning parvarishiga kirishibdi-yu, – dedi Komil qo‘shni tomonga imlab.

– Ha, endi, cho‘qilagan sayin pul unadi-da. Yana bir yil ish-lashsa, shahardan hovli olib, ko‘chib ketisharmish.

– Olishsin, olishsin, bunaqa «shoir»lar olsa yarashadi.

– Qanaqa shoir?

– Gulga pulni qofiya qilib yuribdi-ku, bu ham o‘ziga yarasha shoir-da, – Komil shunday deb, xotiniga qarab kuldi.

– Hm, nima gap yana?

– To‘yga bormadim-ku, haqini bermaysanmi?

– O‘zingiz quyib ichavermaysizmi?

– Sen quyib bersang, mazasi boshqa-da.

Mavluda erinibgina turib, yarim piyoladan ko‘proq aroq quyib berdi.

Uch-to‘rt osham osh olgach, araq qonlarini jo‘sh tirib, Komilning bahridili yayradi.

– Men manavinaqa odamlarga hech tushunolmayman. Dar-di – pul, maqsadi – pul. Pul deb uyg‘onadi, pul deb uxlaydi. Bu yerda osh, bu yerda, – Komil achchiq-chuchukli likopchani ko‘rsatdi, – bir xum tillasi bo‘lmasa, yegan ovqati ichiga tush-maydi.

– Oshingizni yeng, sizga nima? O‘g‘irlik qilayotgani yo‘q-ku, mehnat bilan topyapti. Qarang, cho‘qilagani-cho‘qilagan.

– Sen buni o‘g‘irlikka qo‘shmaysanmi? – Komilni hiqichoq tutdi. Mavluda uzatgan issiq choyni puflab-puflab ichib, chuqur nafas oldi. – Bu ham o‘g‘irlik, xonim, juda katta o‘g‘irlik. O‘marib kelayotgan o‘g‘it-po‘g‘itlari hisobmas, sovxozda bundan bat-tarlari bor. Bilasanmi, bu odam nimani o‘g‘irlyapti? – Komil o‘ng qo‘lida osh olib, chap qo‘lining barmoqlarini bukdi. – Birinchidan, o‘zining, bola-chaqasining umrini o‘g‘irlyapti. Ular dam olish o‘rniga shu hovlida ivirsishadi. Hali qarab tur, pulni to‘plashga to‘playdi-yu, bir kasal orttirganini sezmay qoladi.

– Oshingizni yeng.

– Yeyapman, gapimni bo‘lmay eshit, keyin, topganini davolanishga sovradi. Ikkinchidan, – Komil yana bir barmog‘ini bukdi, – moddiy boylik nimaning evaziga to‘planadi? Albatta, ma‘naviy qashshoqlanishning! Pul ko‘paygan sayin ma‘nan qashshoqlashib boraveradi. Qo‘shning qirmizi gullarda go‘zallikni emas, boylikni ko‘radi. O‘zining-ku, bo‘lari bo‘lgan, bukurni go‘r to‘g‘rilaydi. Bolalariga achinaman. Bolalari shulardan ortib qayerga boradi? Mehnat – azob, mehnat – faqat pul topish uchun, deb ishonib qoladi-ku, mehnatdan laz-zat olish nima ekanini bilmaydi-ku? Oqibatda, kamroq mehnat qilib, ko‘proq pul ishlash yo‘lini izlab qolmaydimi? Izlaydi! Topadi! Keyin biz, jinoyatchilar qayerdan paydo bo‘ldi, deb falsafa so‘qib yotamiz. Xo‘p, sen haqsan, deb faraz qilaylik, mehnati halol, topgan puli halol. Boylikni nimaga sarf qiladi? Ahmoqona narsalarga! Agar topgan-tutganini bolalariga sarf qilishsa, indamasdim. Bolalarga vaqtida issiq ovqat bermasa, kiyim-boshiga qaramasa, o‘qishi bilan ishi bo‘lmasa...

– To‘yga borganingiz ma‘qul ekan. Oshxo‘rlik deb, yeganingiz shumi? Tomog‘ingizga tegdi, aqlingiz qaynab-toshib ketadi.

– Agar, pulim shunaqa ko‘p bo‘lganda, aspirantlarga bo‘lib berardim.

– Oh, oh, saxiy to‘ra-ye!

– Ana, Yahyonikida, sezdingmi, er-xotin bir-biriga tumshayadi. Sekin so‘rab bilsam, xotining ko‘ngli bir palto tusabdi.

Yoqasi juda zo‘rmish. Narxiyam... shunga yarasha-da... Yahyo qayerdan oladi? «Dissertatsiyani ketiga tushmasam bo‘lmaydi», deydi. Eshityapsanmi? Dissertatsiyani tezlashtirmoqchi!

– To‘g‘ri qiladi. Allaqachon yoqlashi kerak edi.

– Men-chi?

Mavluda yerga qaradi, indamadi.

– Menga bunday demaysan. Chunki prinsiplarimni bilasan. Bila turib, «Yahyo to‘g‘ri qildi», deysan. Demak, bitta palto uchun fanda g‘irromlikka o‘tish mumkin.

– Nima, Yahyo unvon olsa arzimaydimi?

– Arziydi. Ming marta arziydi. Shuning uchun ham u bunaqa bachkanalikdan baland yursin. Xonimchasining ko‘ngliga qarab yerparchin bo‘lmasin!

– To‘xtamishingiz pul bermoqchi ekan-ku, olavermaysizmi, shunaqa aspirantlarga tarqatardingiz.

– Xonim!! – Komil oshagan oshini laganga to‘kdi. – Xonim! – dedi u yana qat‘iy ohangda. – Siz meni haqorat qilyapsiz.

– Qo‘ying, hazillashdim.

– Bunaqa hazil qilmang, istasangiz tiz cho‘kib yalinay.

– Xo‘p.

Mavluda lagandan qo‘l oldi. Shundagina Komil chegaradan ancha chiqqanini payqadi. O‘tgan yili To‘xtamish Komilga beli bukilmagan yigirma beshtalikdan bir dasta bergan edi. Komil bu pullarni amalda topshirilmay, qog‘ozda rasmiylashtirilgan paxta hisobidan ekanini bilib, To‘xtamishni haqoratlash darajasiga borgan, keyin ikki-uch kungacha o‘ziga kelolmay, diqqinafas bo‘lib yurgan edi. Mavluda: «Sizga nima bo‘ldi?» deb so‘rayverganidan keyin yorildi. Ochig‘i, shungacha u Mavladadan xavotirda edi. «Bekor qilibsiz, issiq joyingizni tashlab kelganingizdan keyin olavermaysizmi, ulushingiz ekan-ku!» deb qolsa, boshimni qaysi toshlarga uraman», deb cho‘chirdi. Baxtidan ming o‘rgilsa arzirkan, uning suygani, uning jon-jahoni bunday demadi. «Agar o‘sha pulni olib kelganingizda, odamlarning haloliligiga bo‘lgan ishonchim butunlay so‘nar edi», dedi! Komilga yana qanday maslakdosh kerak?! Xotin-

lar yaxshi yostiqdosh bo'lishi mumkin, yaxshi ona... bo'lishi mumkin, ammo chin maslakdosh bo'la oladiganlari peshonasi yaraqlagan yigitlarga nasib etadi. Komil buni o'shanda kashf etdi. Ilgari: «Xotinim meni yaxshi ko'radi, meni ayaydi, shuning uchun aytganimga ko'nadi», deb o'ylardi. Agar o'shanda... Mavluda shunday demaganida, Komil hammasiga qo'l siltab ketvorardi. Yangi farazlari ham ko'ziga ko'rinmas edi. Muallimni xiyonatda ayblagan odam, bir haromxo'ring dastidan shu xiyonat ko'chasining og'ziga kelib qolgan edi. Mavluda uni ostonada to'xtatdi. Bir og'iz gap bilan haromdan chekinish emas, balki unga qarshi kurashish lozimligini ham eslatdi.

U – joni-jahoni hazillashsa, Komil jirillab o'tiribdi...

Mavluda oshdan qo'lini tortgani bilan eridan xafa bo'lmadi. Komilning injiqliklari, ba'zan beo'xshov, ba'zan chegaradan chiqadigan hazillari, o'rinsiz rashklari – hamma-hammasiga ko'nikib ketgan. Gohi mahallari o'sha injiqlikni, o'sha beo'xshov, chegaradan chiqadigan hazillarini, o'rinsiz rashklarini ham qo'msab qoladi. Sakkiz yil turmush qurib, yaqinda birinchi marta yigirma kun ko'rishishmadi. Komil kurortga ketib, undan Moskvaga o'tib Mavludani sog'intirgandan-sog'intirdi. Mavluda sog'indigina emas, jinni bo'layozdi. Yaxshiki, opasinikida jiyanlari bilan ovundi. Yo'qsa, o'zining nazarida, telba bo'lishi turgan gap edi.

Erining fe'lini bilgani uchun ham, gap aylanib, chegaradan chiqay deganda, u «arazlaganini» oshkor qiladi. Hozir ham faqat xotinlarga xos o'sha nayrangni ishlatdi.

Agar Komilning fikrlarini quvvatlasa, gap cho'zilaveradi, qarshi chiqsa, eri achchiqlanadi. Eng yaxshi yo'l – araz. Bo'lmasa, Mavluda bu qo'shni, bu To'xtamish toifasidagilarni bilmaydimi, ulardan nafratlanmaydimi? Biladi. Nafrati Komilnikidan ko'p bo'lsa ko'pdirki, kam emas. Mavluda bu toifani kalamushga o'xshatadi. Kalamush eng iflos suvlardan ham hazar qilmaydi. Iflos suvlarda yurib, qayerda toza don, toza ozuqa borligini biladi. Kishi bilmas yer kavlab, unga yo'l topadi.

Opasinikida turganida Mavluda jiyanlarining kitobchasidan bir to'rtlik o'qib, yodlab olgan edi:

Kalamushvoy, kalamush,
Savoding sal chalamush.
Yoz, desalar, «temir» deb,
Sen yozibsani «kemir» deb...

Mavluda bu to'rtlikning qaysi kalamushlarga atalganini fahmladi. Kalamush toifa odamlarga o'n yil savod o'qitish xayf. Ularga beshtagina harf o'rgatilsa bas: «K», «E», «M», «I», «R». Tildagi necha yuz ming so'zni o'rgatmay, birgina ibora bilan tanishtirish kifoya: KEMIR!! Tamom. Ularga boshqa hech narsa kerakmas. Don to'la ombor yo'lida vijdon bo'lsa – kemiradilar, insof, diyonat, iymon, e'tiqod bo'lsa – kemiradilar, hatto... muhabbatni kemirib o'tadilar. Mavluda bular bilan murosasi qila oladimi? Murosasi kelishganda Komilni er qilib, boriga shukr qilib yasharmidi?

Qanday qabohat!! Shu kalamushlarning biri qachonlardir ko'ziga momiq yungli begunoh quyuncha bo'lib ko'rinmoqchi edi.

Balki u qadar qabohat emasdir! Balki qo'lida erkalayotgani quyuncha emas, kalamush ekanini bilib, avvaliga bir seskanib, keyin ko'nikib ketarmidi? Ko'zlari muhabbat o'tidan emas, balki yoqutu zumradlar nuridan ko'r bo'lib yuraverishi mumkinmidi?.. Shu fikrning o'zidanoq uning a'zoyi badani muzlab ketadi. Onasi – bo'yini marvarid, bilaklari bilaguzuk, barmoqlari tilla uzuk ko'rmagan onasi ko'z oldida gavgavlanadi. Shunday ham yashash mumkin ekan. Shu zebu ziynatlarsiz ham bolalarni boqib, katta qilish mumkin ekan. Bevafo erning marvaridlari tomoqni bo'g'ar ekan, tilla uzuklaridan oshga zahar tomib turar ekan. Mavluda eslamaydi (eslashi ham mumkin emas, unda chaqaloq edi), onasi aytmagan, opasidan eshitgan, opasi xolasidan... Onasi ikki qizini olib, uch-to'rt kunga deb mehmonga ketadi. Daf'atan, Mavluda isitmalaydi-yu, qarindoshlarini kida qolishga ko'ngli bo'lmay, uyiga qaytadi. Kelib ko'radiki, eri, ya'ni Mavludaning otasi begona xotin bilan... Onasi janjal ko'tarmaydi, o'ziga isnod – kimsan, falonchi suyuqning avvalgi ayoli, degan tamg'a qoladi – uy eriniki, undan orttirgani shu ikki qiz. Taqinchoqlarini tashlaydi-yu, (qanday taqinchoqlar

edi, Mavluda bilmaydi), bolalarini olib, chiqib ketadi. Er masala tinch hal bo'lganidan xursand, kelgusida nafaqa talab etilganidan xursand.

Mavluda onasining qilmishini yuz o'ylasa ham, ming o'ylasa ham tushunolmaydi. Uning o'zidan: «Nima uchun shunday qildingiz?» deb so'ramagan. Anavi-ku (Mavluda uni ota deyolmaydi) iblislik qilibdi, nima uchun u jazosiz qolishi kerak? Nima uchun jabr ko'rgan ayol hamma narsadan voz kechishi kerak?! Onasining xatti-harakatini nima deb baholash mumkin? Mag'rurlikmi? Kenglikmi? Tantilikmi? Mavluda onasining bu qilmishidan ham faxrlanadi, ham o'ksiydi. Onasi bosmaxonada harf terardi, ishdan keyin farroshlik qilardi. Qizlarini o'qitdi, turmushga berdi. Tayyorlagan seplari manman degan oilalarnikidan kam bo'lmadi.

Komilga ko'ngil qo'yishi, so'ng hayotini unga butkul baxshida etishiga ham onasidan «yuqqan» dunyoqarash sabab bo'lgandir?

Mavluda erini yaxshi ko'radi, desak kamlik qiladi. Chunki yaxshi ko'rishning olovi pov etib yonib, keyin sham kabi lipillab qolishi mumkin. Erkakning qoshu ko'zi, topar-tutari, shirin gapi, shirin jilmayishi... tunda erkalashlari uchun yaxshi ko'rish mumkin. Ammo erning halolligi, pokizaligi, vijdonliligi, vafosi... uchun unga e'tiqod qo'yish kerak. Komilda ana shu fazilatlar, Mavludada esa, ana shu e'tiqod bor. Bir shinam oilaga yana nima kerak?

Roviylarning naql qilishlaricha, er-xotin qadimda bir vujud ekan, uning qudratidan cho'chigan samoviy kuch ularni ikkiga ajratib tashlagani oqibatida bu ikki jins yana yaktan bo'lish murodida bir-biriga talpinarkan. Shu rivoyatga ishonilsa, yagona vujud – osh ustida o'tirgan shu er-xotin.

Biri xotinini ranjitib, endi ko'nglini ovlashga yo'l izlayapti.

Biri eridan tansiq gap istab, mug'ambirlik bilan «arazlab» o'tiribdi.

Xayoliga durustroq gap kelavermagach, Komil qolgan choyni ichdi-da, piyolani chertdi.

– Choydan bormi?

Mavluda indamay piyolani olib, choy quyib uzatdi.

– Qadimda xotinlar eriga choy uzatayotganda o‘rnidan turar ekan, zab ozodlikka chiqib oldilaring-da, a? – dedi Komil xotiniga yer ostidan qarab.

– Ha... shunaqa ozodmizki...

– Sendan yana iltimos...

– Aytavering.

– Endi meni biron yoqqa yakka-yolg‘iz yuborma.

– Ha, nechuk? «Tulaga otlangan odam samovar olib bormaydi», degan kim edi?

– Bu mening gapim emas, maqol-ku? Bo‘pti. Tavba qilyapman-ku, endi yolg‘iz yuborma, janjal qilsang ham, mayli.

– Birdan insofga kirib qoldingiz, tinchlikmi?

– Shu desang, kurortda qo‘rqdim. Qizlar: «Akajon, qachon uylanasiz?!» deyishaveradi, deyishaveradi.

– Shunaqa yosh ko‘rinibsiz-da ko‘zlariga?

– Ko‘rdingmi, shunday norg‘ul ering bor, kerilsang arziydi.

– Voy savil...

– Oshdan ol.

– Tavba... – Mavluda bosh chayqab kuldi-da, laganga qo‘l uzatdi.

– Rassomlar farishtaning suratini menga qarab chizsa ham bo‘ladi. Ikki biqinimdan qanot chiqarsa, kifoya... – Komil endi o‘zini maqtovchi hazillarini boshladi.

Har nechuk, Mavludaning «arazi» besamar ketmadi.

Komil, mehri jo‘shib, xotining qozon-tovog‘igacha yordamlashgan bo‘ldi.

– Haligi gap nima bo‘lyapti, xabar olyapsanmi? – deb so‘radi Komil, yotar mahalida.

– Opam xabar berishlari kerak. O‘zingiz o‘g‘il bo‘lsin, degansiz-ku. Kutasizlar deyishgan.

– Dadam sira ro‘yxush bermayaptilar. Ertaga borib, yana bir so‘rayman. Endi xo‘p, der?! Ertadan qolsam, terim tashvishi boshlanib, borolmayman.

Mavluda to'satdan uyg'onib ketdi. Tush ko'rmayotgan edi. Cho'chimadi ham. Komil boshini uning ko'kragiga qo'yib, yengil xurрак otyapti. Uyg'otib yubormay deb, qimirlamadi.

Ertami, indinmi bu uy to'lishib, fayzli bo'lib qoladi – chaqaloq isi kiradi. Kechalari yig'laydi. Mavluda ko'krak tutadi. «Astoydil mehr qo'yib emizsa, sut keladi», deyishadi, kelarmikin? Bola ko'krak isidan begona odamlar qo'lida ekanini sezmasmikin? Bolasini qoldirib ketadigan ayol qiynalmasmikin? Bola – ona vujudining bir bo'lagi-ku, qanday uni yulib tashlay olarkin? Mavluda hali ko'rmagan, balki umr bo'yi ko'rmaydigan o'sha «ona»ga ham achinardi, ham undan nafratlanardi. Garchi bunday hodisalar yuz berib tursa-da, ularga bolasini tashlab ketishi mumkin bo'lgan xotin topilishiga nimagadir ishongisi kelmas edi. G'oyibdagi bu «ona» ba'zan uning ko'ziga sochlari parishon, ko'zlari to'la mung, faryod urayotgan mushtipar bo'lib, ba'zan yo'rgaklangan bolaga sovuq nazar tashlab, teskari o'girilgan yalmog'iz bo'lib ko'rinardi. Har ikki holda ham yuragi ezilardi.

Tabiatning ishlariga tushunib yetish qiyin. Bir ayol bola tug'sam deydi, tunlarim bedor o'tsa deydi, bolamni emizsam, deb ko'kraklari tirsillaydi. Boshqa bir ayol esa, to'qqiz oy ilgarigi oniy lazzatlarini la'natlay-la'natlay go'dakni bag'ridan yulib, yetti yot begonalarga tashlab ketadi. Zamon og'ir bo'lganda tushunish mumkin edi. Bolani boqolmay tashlab ketgan, deb kechirish mumkin edi. Endi-chi? O'sha noma'lum ayol Mavludaga bolasini qoldirib, demakki, bu xonadonga shodlik, balki baxt in'om etayotgan bo'lsa-da, Mavluda uni kechira olmas edi. Chaqaloq yig'laganida uni bir la'natlashiga, shirin kulganida ming la'natlashiga ishonar edi. Mavluda ba'zan o'zini o'sha «ona» o'miga qo'yib ko'rmoqchi bo'lardi. Ana o'shanda go'yo yuragi to'xtab qolardi. Nafasi bo'g'ziga tiqilib, ko'z oldi qorong'ilashib ketardi. Yo'q, o'zi och qolsa ham, xor bo'lsa ham chidardi, ammo bolasini birovlariga bermasdi... Balki... o'sha «ona» ham tug'masidan ilgari shunday deb o'ylagandir? Keyin... Yo'q, yo'q! Nima bo'lganda ham

Mavluda buni hazm qilolmaydi. Lekin bolani asrab oladi. Bor mehrini, o'z tuqqaniga atalishi lozim bo'lgan mehrini, umrini shu begunohga ataydi...

U uylarida chaqaloq paydo bo'lishini ana shunday og'ir bir yurak to'lg'og'i bilan kutardi.

Hozir to'satdan uyg'ondi-yu, o'sha to'lg'og'i tutdi.

O'zi yetim o'sgan emasmi, nazarida tug'ilajak bolalarning taqdiri ham shunday edi. Ko'ziga zor qaqshayotgan bolalar ko'rinaverardi. Shu sababli ham Komilga tegib, dastlab bo'yida bo'lmaganda quvondi. Yillar o'tib, quvonch cho'g'i so'na bordi. Farzandsiz o'tishini bilgach, o'ksiy boshladi. Bola asrab olish haqida ko'p o'yladi. Bu tashabbus eridan chiqishini kutdi. Nihoyat, Komil aytdi...

Bu tomonlarga kelib qolishining sabablaridan biri, ehtimol, asosiysi ham shu. Tanishlardan uzoqlarda asrab olsa, keyin o'zi tuqqanday gap tarqatsa... Bola ulg'aygach, shaharga qaytib kelsa... Hech kim bilmasa, asrandiligini bolaga birov aytib qo'ymaydi.

Hali bolani asrab olishgani yo'q-ku, ammo Mavludada hozirdan shu xavotir uyg'oq. Ishqilib etga bitgan tirnoq bo'lib ketsin...

U erining sochlarini siladi. Shunday yigitga qo'sha-qo'sha o'g'illarni o'zi tug'ib bersa bo'lasmidi...

Uning o'pkasi to'ldi. Mijjalariga yosh quyildi.

Ikki olam orasida

Nozima ko'zi yoshga to'lgan Mavludaga qaragani bilan uning ko'nglidan nimalar o'tganini bilmadi.

Mavluda bu gaplarni aytmadi. Aytolmasdi. U yolg'iz erini emas, ham orziqib, ham biroz xavotir bilan kutayotgani – notanish chaqalog'ini ham dafn etgan edi. Bularni qanday aytsin, bu gaplar qanday uchsini tilidan?!

– Eslolmayapsizmi?

– Nimani eslay? Er-xotinning o'rtasidagi oddiy gaplar.

– Unda, boshqa bir savolga javob bering: To‘xtamish Omonturdiyev bilan munosabatlari qanday edi? O‘qib yurganlarida oralaridan gap o‘tmaganmi? Axir, birga o‘qigan ekansizlar-ku?

Mavludaning yuragi shuv etib ketdi. Nozimaga yalt etib qaradi.

– Oralaridan... Siz To‘xtamishdan gumonsirayapsizmi? Nahot, u...

– Hozircha hech kimdan gumonsirayotganim yo‘q. – Nozima Mavludaning sarosimasini sezdi. «Bu go‘zal xonimda gap ko‘p. Faqat ochilmayapti. Ichidagilarni bilishim kerak. Juda muhim...»

Mavluda tergovchining tikilib turishini boshqacha tushundi. «Nimaga bu savolni beryapti? Biladimi? Bilsa nimaga so‘raydi? O‘z og‘zimdanda eshitmoqchimi?..»

– Ularning oralari yaxshi edi.

– Demak, institutda o‘qiganda ham, sovxozda birga ishlashganda ham munosabatlari yaxshi edi, shundaymi?

– O‘zbek ekansiz, ayollarning oiladagi o‘rmini bilasiz-ku, o‘zingiz ham eringizning do‘stlari bilan uncha qiziqmasangiz kerak. Erning ulfati kelsa, oshxonadan chiqmaysiz.

– Omonturdiyev faqat Komil Sadirovga emas, sizga ham kursdosh, balki do‘st bo‘lgan.

– «Balki», deb nimani nazarda tutyapsiz?

«Bir narsani biladi bu xotin, «balki do‘st...» deb nimaga ishora qilyapti? Qayerdan biladi? To‘xtamish aytganmi?..» Mana shu xayol uni biroz dovdiratdi. Hatto ovozi titradi. Nozima buni sezmaganday, xotirjam ohangda shunday dedi:

– Kursdoshlarning hammasi ham bir-biri bilan do‘st bo‘lavermaydi. Shuni nazarda tutyapman. Ehtimol, siz Omonturdiyevni yoqtirmagandirsiz? Bu holda eringizning u bilan munosabatiga qiziqishingiz kuchliroq bo‘lardi.

– O‘zingizcha krossvord yechyapsizmi?

– Topdingiz? – Nozima shunday deb jilmaydi. – Menga yechimi og‘ir krossvord topshirilgan. Agar siz yordam bersangiz, ishim yengil ko‘chardi.

– Men bo‘yin tovlayotganim yo‘q-ku!

– Bo‘yin tovlaganingiz yo‘q. Ammo ro‘yxush bermayapsiz. Keling, chalg‘imaylik. Demak, ularning munosabatlari yaxshi bo‘lgan, shundaymi?

– Ha.

– Unda siz nima uchun sovxozda emas, rayon markazidagi maktabda ishlardingiz? Orasi uzoq...

– Bu... erimning xohishi edi. U bosh agronom, men birorta bo‘limda agronom bo‘lsam... Ish deb oramiz buzilib qolishidan cho‘chirdi. Er-xotin bir yerda ishlasa xalollik chekinishga majbur bo‘ladi, derdi.

– Sovxozdagi maktabda ishlasangiz-chi?

– O‘sha yili bo‘sh o‘rin yo‘q ekan.

– Omonturdiyev sovxozga 1976-yili direktor bo‘lgan. Sadirovni nima uchun o‘shanda emas, balki to‘rt yildan keyin sovxozga chaqirdi?

– Bilmayman. Balki ilgari ham chaqirgandir. Komil akam unamagandirlar.

– Chaqirgan, chaqirmaganini aniq bilmaysizmi? Chaqirdi, ham deylik. Sadirov nima uchun ko‘nmagan?

– Ko‘nmasliklari tabiiy edi. Buni mening tushuntirishimsiz ham anglash mumkin-ku? U kishi... Komil akam jiddiy tajribalar bilan mashg‘ul edilar. Agar charxpalak g‘oyasi chiqmaganda, sovxozga bormas edilar. Chunki u kishi na amalga, na daromadga qiziqardilar. Dardu fikrlari faqat yangi paxta navi edi.

– Daromad deganda nimani nazarda tutyapsiz?

– Bilmaydiganday so‘raysiz. Sovxozda rahbarlar orasida qanaqa daromad bo‘lishi ma‘lum-ku?

– Ma‘lum bo‘lmasa-chi?

– Unda qiziqib ko‘ring. Men bu masalada bir nima deya olmayman, – Mavludaning dardli ovozida qat‘iyat paydo bo‘ldi.

«Asabiylasha boshladi. Demak, haqiqatga yaqin boryapman. Munosabat... Daromad... Ikkita yarasi bor. Hozir indamaydi. Azobga chidamoqchi. Yara madda olguncha chidar. Isitma oshkor qilgunicha tishini-tishiga qo‘yar. Ungacha men

qorong'i ko'chalarda garangsib tentiraymanmi? Yo'q, xonim, dardingizni barvaqtroq ochishingiz kerak... Sovxozda rahbarlar orasida qanday daromad manbai bo'lishi mumkin? Ko'zbo'ya-machilik, qo'shib-chatib yozishlar... evaziga keladigan mablag'... Ammo avval aniqlab, isbotlash kerak? Og'zaki gap bilan emas, ashyoviy dalillar bilan. Balki... «daromad»ni bo'lishda kelishmovchilik yuz bergandir?» Nozima daftarchasiga daromad deb yozib, qarshisiga so'roq alomatini qo'ydi. Mavluda ko'z qiri bilan uning harakatini kuzatdi. Biroq nima yozganini anglay olmadi.

– Maslahatingiz uchun rahmat, albatta, qiziqib ko'raman, – dedi Nozima daftarchasini yopib. – Endi yana bir savol: charxpalak g'oyasi chiqmaganda sovxozga bormas edilar, dedingiz. Nima, bu ish institutda qilinsa bo'lasmidi?

– Bo'lardi. Lekin ko'p vaqt ketardi. Institutning rasmiyatchiligi, qog'ozbozligi ko'p. Keyin, direktor o'n sakkizta joyga charxpalak o'rnatib berdi. Erta bahordan kech kuzgacha harakatdan to'xtamaydi. Institutda bir-ikki yil ichida bunaqa keng miqyosda sharoit bo'lishi dargumon.

– Yigirma ikkinchi avgust kuni ertalab Omonturdiyev eringizni qayerda ko'rishi mumkin edi?

– O'sha kunimi?.. – Mavluda qo'lidagi g'ijim ro'molchaga tikilib, o'yladi. So'ng Nozimaga tik qaradi. – Hech yerda.

– Nima uchun?

– Direktor shaharda edi. Qanaqadir majlisga ketgan edi. Kir yuvdi kuni kelib, ota-onasidan ko'ngil so'rab ketdi.

– Qiziq, o'zining aytishicha, o'sha kuni Sadirovni ertalab ko'rgan... Sadirov... mast bo'lgan.

– Yolg'on! – Mavluda o'rnidan turib ketdi. Nozimaga hayrat bilan boqdi. – Shu gapni o'zi aytdimi, o'z og'zi bilan aytdimi?

– Aytdi, yozib ham bergan.

– G'alamis, g'alamis... – Mavluda mushtumini qattiq qisdi. Pastki labini tishladi. Ko'zlari chaqnadi. Shu topda bor gapni – bir paytlar Omonturdiyev o'ziga oshiqu shaydo bo'lganligi-yu, uning keyingi nayranglari, Komilni haromga tortish-

ga uringanlari – hamma–hammasini aytishga chog‘landi. Bir zum, faqat bir zum shu qarorda turdi. Keyin aytadiganlarining hammasi erining ruhini bulg‘ashi mumkinligi o‘ylab, fikridan qaytdi. Erining haromdan hazar qilishini qanday isbot etadi? To‘xtamish bez bo‘lib olib, teng sherik edik, deb tursa, dodini kimga aytadi? Yo‘q, yo‘q, bu gaplarni ichiga yutadi. Aytmaydi, aytolmaydi...

– Nima uchun yolg‘on guvohlik bergan, sababini bilmaysizmi?

– Sababini... o‘zidan so‘rang.

– Ba‘zi gaplarni ochiq aytolmayapsiz, sezib turibman. Aytgiz kelib qolsa, mana, mening telefonim, adresim. Istaangiz qo‘ng‘iroq qiling, yo‘lingiz tushsa, kirib o‘ting. – Nozima shunday deb, bir varaq qog‘ozga adres, telefon raqamini yozib uzatdi. – Savol-javobimizni bir mulohaza qilib ko‘ring. Nimalarga qiziqayotganimni bilib oldingiz. Keyin... institutda o‘qib yurganda Omonturdiyev bilan Sadirov o‘rtasida bo‘lib o‘tgan xafagarchilikni batafsilroq eslashga urinib ko‘ring. – Nozima shu yerga kelganda tavakkal qildi. Institutda besh yil birga o‘qigan ikki qadrdon oshna o‘rtasidan ham katta-kichik gap o‘tishi tabiiy. Balki ular jiddiy san-manga borishgandir? Nozimaning ko‘zni yumib otgan o‘qi kutilmaganda nishonga tegdi. Mavluda qarmoqqa ilinganini o‘zi ham sezmay qoldi:

– Axir, unda Komil akamda zarracha ayb yo‘q edi. Haromga chidamay, to‘g‘ri gapni aytganlar. Muhokamada boshqalar ham gapirishgan. Komil akamning ayblari, «Haydalsin», deb taklif kiritganlar.

– Keyin-chi?

– Keyin... majlis qaror qabul qildi. Ammo Omonturdiyev haydalmadi.

– O‘sha majlis qaysi yili bo‘lgan edi?

Mavluda unga yalt etib qaradi: «Bilmasmidi?!» g‘isht qolipdan ko‘chdi, javob berishga majbur.

– To‘rtinchi kursda, paxtada. Demak... – Mavluda o‘yga tolganday, bir nuqtaga tikildi. Holbuki, bu kunni sira unutilmas

edi. Yarim tunda shirin uyqusidan uygʻotib soʻralsa ham, soatigacha aniq aytib bera olardi. – 1971-yil... noyabrda, bayram kunlari...

– Mayli, buning ahamiyati yoʻq. Eng oxirgi savolim: buni soʻramay devdim, chunki sizga ogʻir botishini bilaman. Lekin ilojim yoʻq. Savolim farzand masalasida... Guvohlar Sadirov farzandsizligidan siqilardi, deyishgan?

Mavluda roʻmolchasi bilan ogʻzini toʻsdi. Darrov javob bermadi. Boshini egib oldi. Chuqur xoʻrsindi.

– Kim siqilmaydi? – dedi u boshini koʻtarmay. – Lekin birovga arz-dod qilmaganlar.

– Ayb u kishida boʻlganmi?

Mavluda shart boshini koʻtardi.

– Yoʻq, yoʻq, – dedi u shoshib, – menda edi. Men... qizligimda qattiq shamollagan edim. Shuning asorati.

– Kerak boʻlib qolsangiz, sizni shu yerdan topamanmi?

– Yoʻq, «qirq»larini oʻtkazib, shaharga, onamnikiga qaytaman. Bu yerda... ortiq turolmayman. – Mavluda oʻzini tutolmay yigʻlab yubordi. – Ketaman. Ketsam, mozorda yolgʻiz chirqillab qolayotganga oʻxshaydilar. Ketmasam, qaynonam kun bermaydi. Har qadamda qargʻaydi. «Seni deb bolamdan zurriyod qolmadi», deydi. Menga qolsa... – Mavluda oʻrtandi. – Menga qolsa, etaklarini bolaga toʻldirib tashlamasdim...

Mavluda yigʻlay-yigʻlay chiqib ketdi.

Nozima shu ikki kun badalida benihoya toliqdi. Betinim ogʻir yuk koʻtaraverib suyaklari zirqillagan, shu mehnati evaziga laʼnat eshitib, ruhi chilparchin boʻlgan odam ahvoliga tushdi. Chakkalari ogʻrib, qovoqlariga bir nima qadalayotganday tuyuldi. Uchastka inspektoridan bosh ogʻriq dori soʻragan edi, u yelkasini qisib, kulib qoʻydi.

«Yelkasini qisgani-ku, tushunarli, ammo nimaga ishshayadi, – deb oʻyladi Nozima u bilan xayrlashgach. – «Bosh ogʻriq ishning orqasidan yurib, boshingizni ogʻritib nima qilasisiz?», demoqchi boʻldimi? Yo: «Eplagan odam ishlaydi bu ishda», deb tirjaydimi? Hali bu ishni tugatguncha validolga oʻtib olma-

sam edi. Namuncha!!! Bosh og‘rig‘iga shuncha gapmi?! Ilgari og‘rimasmidi? Sal charchadim. O‘tib ketadi... O‘tib ketadi... O‘tib ketadi... Ana, zirqirashi qoldi. Issiq choy bo‘lsa... Kechgacha uyga yetib olishim kerak... – Mashinaga chiqib o‘tirib, soatiga qaradi. – Ulguraman, Dilshod «ayam qani?» deb so‘rayverib, hammani bezor qilib yuborgandir? Ikki kunda ikki vagon gap yig‘ilib qolgandir uyda. Ikki kunlik yurishim uchun ikki haftalik qosh-qovoqqa chidayman endi. Yo, tavba!»

Nozima bularni o‘ylagan sayin bosh og‘rig‘i zo‘raydi. Xayolini chalg‘itish uchun atrofga qaradi. Daraxt kam. Uylar tartibsiz sochilib yotgan qutilarga o‘xshaydi. Yo‘l chetida yerning sho‘ri chiqib yotibdi. Atrofdan e‘tiborni tortadigan narsa ham yo‘q. Uchastka inspektorining lutfi bilan topilgan «Zaporojets» ko‘k yo‘tal odamga o‘xshab yo‘talib-yo‘talib, silkinib-silkinib qo‘yadi. Haydovchining xotirjamligiga qaraganda, mashinaning kasali «o‘ladigan» emas, avtostansiyaga yetib olsa bo‘ladi.

Baxtiga shaharga borayotgan avtobus endi qo‘zg‘alayotgan ekan, chiqib oldi. O‘rtadagi bo‘sh o‘ringa o‘tirdi. Bosh og‘rig‘i zo‘rayib, avtobusdagilarga tuzukroq razm solmay, boshini oynakka qo‘ydi-da, ko‘zlarini yumdi.

Oldingi qatordan bolaning yig‘isi eshitildi. Nozima ko‘zini ochmadi. Bola ham tinmadi. Ovutolmay toqati toq bo‘lgan onaning ovozi keldi:

– Ha, chakaging o‘chsin-a, itvachcha...

Shu gapdan keyin Nozima ko‘zini ochdi. Yaltiroq durra, yaltiroq ko‘ylakli ayol. Qizchasida ham yaltiroq ko‘ylak. Isib ketgan. «Sun‘iy tolaning zararini har kuni gapirishadi. Lekin yaltirashiga havas qilib kiyaverishadi. O‘zlari kiysa mayli, bolani mayib qilishadi, – deb o‘yladi Nozima, ensasi qotib. – Befarosat...» Ayniqsa, ayolning: «Chakaging o‘chsin, itvachcha», deyishidan Nozima og‘rindi. Ona astoydil qarg‘amaydi, uning qarg‘ishi ijobat bo‘lmaydi, deyishadi-yu, lekin baribir ona o‘z bolasini, ayniqsa, go‘dakni qarg‘asa, juda xunuk eshitiladi. Buning paytlar Nozimaning joni uzilib, halqumiga kelib qolgan-day bo‘ladi. Balki onasidan sira og‘ir gap eshitmagani uchun

shundaydir? U ham bola bo'lgan, ayb ishlar qilgan, lekin onasining baqirganini, qarg'aganini yoki chimchilab olganini eslamaydi. «Quloqqinang sitilgur, supur deb necha marta aytishim kerak!» Bunaqa gaplar xonadonlariga oralamagan. «Qizimjon, esingizdan aylanib ketay, supurishni unutdingizmi?» Mana shunaqa muomala bilan ulg'aygan, esini tanigan Nozima qo'pollikni hazm qila olmas edi. Shuning uchun hozir astoydil jahli chiqdi.

Bolaning yig'isi sabab bo'lib, Mavludaning kuyib aytgan so'nggi so'zlarini esladi: «Menga qolsa etaklarini bolaga to'ldirib tashlamasdim...» Ko'ngli dardga to'lib, o'ksib-o'ksib aytdi bu gapni. «Menga qolsa...» Nimaga shunday dedi? «Men tug'ishni xohlardim, lekin bu erimdan bola ko'rolmasdim», degani emasmi? Yoki: «Tug'mas xotin bo'lib qolmaganimda...» deganimi? Unaqasiga tushunsa ham bo'ladi, bunaqasiga ham. Har holda tekshirib ko'rish kerak. Odamning yuziga qarab bilib bo'lmaydi. Gap-so'zidagi ohang, ko'z qarashlari ham aldashi mumkin...

Bola ko'targan ayol yarim yo'lda tushdi-yu, Nozima sal tinchidi. Yana boshini oynakka qo'yib, ko'zini yumdi. Shu o'tirishda ko'zi ilinibdi. Shaharga yetay deganda uyg'ondi. Tomog'i qaqrab, lanj bo'lib uyg'ondi. Avtobusdan tusha solib, suvga intildi. So'ng taksi to'xtatib, uyiga shoshildi.

O'g'li quchoqlab olganicha, anchagacha qo'yib yubormadi. Qaynog'asi oshxonada ekan, bir qo'lida qoshiq ko'targanicha chiqib, salomga alik olgach:

– Bugun ham qolarmikinsiz, debmiz? – dedi.

«Pichinglar boshlandi...»

– Vaqtliroq qaytmoqchi edim, ikki kishini so'roq qilishga to'g'ri kelib qoldi.

– Bolangizning yuragi uzilib ketdi.

Nozima ham mehri jo'shib, ham dili poralanib o'g'lining yuziga yuzini qo'ydi.

– Adasi ko'rinmaydilarmi?

– Oshxo'rliги bor ekan. O'zimizga mastava solib qo'ydim.

Muxtor shirakayf holda qaytdi. Nozima bilan quruq emas, har holda noxush so'rashdi. Nozima «erim kechikkanim uchun

xafa», deb o‘yladi. Muxtor yotar mahalida bu kayfiyatining boisini aytdi:

– Buguncha birga yotmaylik, – dedi u. O‘rin solayotgan Nozima yostiqni ushlagancha dong qotdi. – Ko‘nglingga kelmasin. Lekin ikki kundan beri ko‘z yumsam, seni murdaning ustida ko‘raman. Badanim muzlab ketyapti. Irganayotganim yo‘q, xafa bo‘lma. Lekin... aytmaganing yaxshi edi. Bir-ikki kun o‘tsin, odatimni bilasan-ku...

Biladi. Muxtor hatto ko‘ngli tortmagan odamning piyolasidan choy ichmaydi. Suyuq odam bilan ko‘rishguday bo‘lsa, qo‘lini qayta-qayta sovunlab yuvib, atirda artadi. Qaysi bir yili mashina uning ko‘z oldida mushukni majaqlab o‘tgan ekan, to‘rt-besh oy go‘sht yemadi... Nozimaga bu odati ma‘lum. Shuning uchun indamadi.

O‘rinni boshqa soldi.

Ko‘zi yorib, chillasi chiqqandan beri bo‘lak o‘rinda yotmagan edi. Xo‘rligi keldi. Dardini ichiga yutdi.

Ertalab choy tayyorlayotganda ovsini kirib keldi.

– Jiyanboyevga uchradi. Gapimizni eshitmadi, – dedi u, hol-ahvol so‘rashgach. – «Agar atrofimda shunaqa o‘ralashaverib, o‘rtaga odam qo‘yaversangiz, 153 bilan 154 ni naq peshonangizga yopishtiraman», deydi. «Bu nima deganingiz?» desak: «O‘sha qarindoshingizdan so‘rang, tushuntirib beradi», dedi.

Nozima qaynonasiga choy uzatib, biroz o‘yga tolqanday jim o‘tirdi. U tergovchining maqsadining darhol anglagan, lekin buni ovsiniga, qaynonasiga qanday tushuntirishni bilmay, garang bo‘layotgan edi. Qaynotasi bu ishga aralashmaydi. Bahorda shamollasa, kuzda aksa uradigan toifadan bo‘lgan qaynotasining shu odati yaxshi mayda-chuyda gaplar bilan ishi yo‘q...

Har qalay, Nozima dasturxon atrofida javob kutayotganlarga tushuntirishga majbur.

– 153 bilan 154 degani, jinoyat kodeksining moddalari. 153 – sizga, 154 – menga tegishli. Pora bergan odam uch yildan sakkiz yilgacha, o‘rtada turgan – yetti yildan o‘n besh yilgacha...

– A?! – Muxtor o‘rnidan turib ketayozdi. – O‘n besh yilgacha?

– Ha, buning ichida mansabni suiste‘mol qilish ham bor.

– Sen aralashma bu ishlarga, eshitdingmi, aralashma! – Muxtor shunday deb, piyolani xontaxtaga do‘q etib qo‘ydi. – Turmaga ovqat tashishim qoluvdi.

– Birov xotiningni qamayotgani yo‘q-ku, muncha hovliqasan, o‘zingni bos, – dedi onasi.

– Voy, biz faqat maslahatga kelyapmiz-ku, – dedi yangasi.

– Maslahatga kelsangiz, eshigimiz ochiq. Lekin buning, – Muxtor Nozimaga imladi, – boshini qotirmang. Bo‘pti, men ketdim.

Nozima erini kuzatishni ham, joyida o‘tiraverishni ham bilmadi. Qaynonasining tumtayganini ko‘rib, joyidan jilmadi.

– Tergovchiga yana pulni shama qilganga o‘xshaysizlar? – dedi Nozima, dasturxon uchini beixtiyor qayirib.

– Yo‘-o‘q, baraka toping, dedik, bolalaringizning rohatini ko‘ring, dedik to‘ylaringizda xizmat qilaylik, dedik...

– Shu gaplar shartmidi? Bolalarni gumon bilan emas, jinoyat ustida qo‘lga olishgan. Odamlar yaralangan. Har qancha duo qilganingiz bilan jazodan qutqarib qololmaymiz. Jiyanboyevning aytishicha, ukangiz o‘ziga-o‘zi qilyapti. «O‘g‘riboshi men edim», deb turganmish.

– Voy, sho‘rim, nimaga o‘g‘riboshi bo‘larkan?

– U hali balog‘atga yetmagan. Boshqalar o‘n sakkizdan oshgan. Ular og‘irroq jazo olishadi. Ulardan biri o‘g‘riboshiligini bo‘yniga olsa, jazosi yana ham og‘irlashadi. Ukangiz mardlik qilib, sherigining jazosini yengillatmoqchi. Tergovni chalg‘itgani uchun bo‘yniga qo‘shimcha ayb qo‘yiladi. Buni tushuntirib qo‘yish kerak unga.

– Baraka topkur, o‘zingiz tushuntiring.

– Bu ishga aralashishga haqqim yo‘q. Tergovni menga topshirishganda ham, rad etishim shart edi. Chunki qarindoshligimiz bor. Lekin men yana Jiyanboyev bilan gaplashib ko‘raman. Balki ukangiz bilan suhbatlashishga ruxsat etar. Har holda, ukangiz to‘g‘ri ma‘lumot bersa, tergov yengillashadi.

– Bo‘yniga olsa, nechchi yil beradi? – dedi qaynonasi.

– Hozir bir nima deyish qiyin.

Ovsini «onasiga qiyin bo‘lgani, dadasining rangi sarg‘ayib ketgani»ni aytib, ko‘ziga yosh oldi. Qaynona-kelinning o‘zaro gaplari boshlanganini sezgan Nozima uzr so‘rab, o‘rmidan turdi. Qaynotasiga yana bir choynak choy damlab berdi-da, ishga otlandi.

Xonaga kirgan hamono stol ustidagi gazetaga ko‘zi tushdi. Odatda stoli ustida hech narsa qoldirmasdi. Hayron bo‘lib, gazetani qo‘liga oldi. Birinchi sahifada «Qimmatli tashabbus» degan yirik sarlavha. O‘rtada surat. Suratda... To‘xtamish Omonturdiyev. Bir qo‘lida buklog‘liq gazeta. Ikkinchi qo‘li bilan paxtazorni ko‘rsatib gapiryapti. Atrofdagilar uning gapini go‘yo jon qulog‘i bilan eshityapti... Nozima tik turganicha maqolani o‘qib chiqdi. Ma‘lum bo‘lishicha, o‘n uchinchi sovxoz paxtakorlari hosilni o‘z kuchlari bilan terib olishga, shahardan hasharchi chaqirmaslikka qaror qilishibdi. Tashabbus Markazkomda qizg‘in ma‘qullanibdi...

Nozima ajablandi: gazetani kim qo‘ygan? Nima maqsadda? Omonturdiyev bilan o‘ynashma, uning obro‘yi baland, demoqchimi? Bu tashabbuslar, shov-shuvlarning «Ish»ga nima dahli bor? Omonturdiyev jinoyatchi bo‘lib chiqqan taqdirda ham bu tashabbusi evaziga jazodan olib qolinmaydi-ku? Yoki bu «qo‘rqqan oldin musht ko‘tarar»ning bir ko‘rinishimi?

Shu o‘ylar bilan band bo‘lib turganida eshik qiya ochilib, bo‘lim boshlig‘i ko‘rindi.

– Ha, keldingizmi? – dedi u ostona hatlab, – gazetani kecha men qo‘yuvdim. O‘qigandirsiz?

– Ha, o‘qidim. Lekin nima maqsadda qo‘yganingizga tushunmadim.

– Nimasiga tushunmaysiz? – Bo‘tayevning qoshlari chimirildi. – Ehtiyot bo‘lib ish ko‘ring, direktor kattalarning nazariga tushgan odam, demoqchi edim.

– Kattalarning nazariga tushgan bo‘lsa, «Ish»ni yengil-yelpi yopish kerakmi?

– Singlim, avvalo, sizdan yoshim katta, qolaversa, mansabim yuqori. Shuning uchun betga chopmang bunaqa. Ayol kishi hatto bizning sohada ham muloyimligini yo‘qotmasligi kerak. Bunaqada siz bilan uzoq ishlay olmaymiz. Xo‘-o‘sh... eksgumatsiya natijasi qanday?

– Guvohlarning da‘vosi tasdiqlanmadi. Marhum ichmagan ekan. Undan tashqari, orqa miyasiga o‘tmas narsa bilan urilgan.

– A? – bo‘lim boshlig‘i eshikni yopdi. – Ichmagan bo‘lsa... Qiziq, qiziq. Endi nima qilmoqchisiz?

– Ertaga marhum cho‘kkan, murda chiqarib olingan yerlarni aniqlayman. Yana ba‘zi gumonlarimni oydinlashtirib olishim kerak. Umuman, jinoiy ish qo‘zg‘ash kerakka o‘xshaydi. Men buni polkovnikka aytdim.

– Xo‘sh?

– U kishi, hali ertamasmikin, dedilar!

– Erta... Ha, hali erta. Bu sizning birinchi mustaqil ishingiz. Har qadamingizni o‘lchab bosing. Ochig‘ini aytay, sizni bunalchalik astoydil kirishasiz, deb o‘ylamovdim. Lekin «Ish»ni yaxshi yakunlashingizga hali ham to‘la ishonch hosil qilmadim.

– Ochiq aytganingiz uchun rahmat, o‘rtoq mayor. Menga nima uchun ishonmasligingizni bilaman.

– Nima uchun?

– Ayolman-da.

– To‘g‘ri, sherlok xolmslik erkaklarning ishi. Fikrimga qo‘shilmaysiz, bilaman. Hech bo‘lmaganda, uchinchi kursdaligingizda sizni ko‘rganimda, bu yo‘ldan qaytarardim. Endi kech... Hozir boshqa bo‘limda ishlaganingizda ham, balki sizga bunaqa muomala qilmasdim... Kerak bo‘lsam kirarsiz...

Bo‘lim boshlig‘i chiqib ketdi. Nozima ishga kelgandan beri ro‘yxushlik bermayotgan boshlig‘i bilan endi sal ochilib gaplashishdi. U boshlig‘ining nima uchun «ochilib» gaplashganini bilmaydi, lekin birdaniga ko‘ngli ilidi. Biroq bu ish ayol kishiga bo‘ladi, bunisi to‘g‘ri kelmaydi, deyishi noto‘g‘ri. Nozima boshliqning shu fikrini hazm qila olmadi.

Nozima telefon qilib Jiyanboyevni yo‘qladi-da, maqsadini bildirdi. Jiyanboyev Qodirni yarim soatdan so‘ng so‘roqqa olib kelishlarini aytib, Nozimani taklif qildi.

Nozimaning nazarida Qodirning yuzi shishinqiragan, qisq ko‘zlarida bezovtalik zohir edi. Nozima avval unga oilasidagi ahvolni, ota-onasi g‘oyat tashvishda ekanini bildirib, so‘ng nasihat qilgan bo‘ldi. Bo‘yniga nimalarni olayotganini tushuntirdi. Qodir uning gaplarini indamay eshitdi. Ahyon-ahyonda Jiyanboyevga o‘g‘rincha qarab qo‘ydi. Jiyanboyev esa, undan ko‘zini uzmay o‘tirardi.

– Opangning gaplarini eshitdingmi, chuqurroq o‘ylab ko‘r,
– dedi Jiyanboyev.

Qodir unga qarab, istehzo bilan kuldi:

– Opachamizni bekor ovora qilibsiz, grajdan tergovchi.
O‘sha gapim-gap!

Buni eshitib, Nozima sapchib tushay dedi, aralashganidan ming pushaymonlar yedi. Jiyanboyevning ko‘ziga qaray olmay qoldi. Jiyanboyev esa, o‘midan turib, Qodirning tepasiga keldi. Qodir bezrayib o‘tiraverdi.

Nozima, o‘zi istamagan holda, uni yana insofga chaqirmoqchi bo‘ldi:

– Qodir, ahvolingga bir qara, sen shunaqa kursida o‘tiradigan bola emassan-ku?

Qodir Nozimani birinchi marta ko‘rayotganday boshdan-oyoq razm solib chiqdi. «Ilgari bunday bezbet emasdi, yo men sezmasmidim?» deb o‘yladi Nozima.

– Bunaqa kursida o‘tiradigan bola qanaqa bo‘lishi kerak? Nimaga menga aql o‘rgataverasiz? Menga shunaqa hayot yoqsa-chi? Sizga nima?

– Axir ota-onang...

– E, – Qodir qo‘l siltadi.

– Boraver, bugungi so‘roq tugadi, – dedi Jiyanboyev.

Qodir turib, qo‘lini orqasiga qilganicha eshik tomon yurdi.

– Shunday bo‘lishini biluvdim, – dedi Jiyanboyev, militsioner Qodirni olib chiqib ketgach. – Bu ahvolidagi qamalib

chiqqandan keyin ham hamtovoqlari bilan topishadi. Bizning bu nasihatlarimiz uy yonib bitgandan keyin sepilayotgan suvga o'xshaydi. Bunaqalarni ko'raverib ko'zim pishib ketgan. Siz ham ko'nikib qolasiz. Bugun ishim ziqroq, leytenant, xafa bo'lmaysiz.

Qodirning qilig'idan ham izza chekib, ham g'azabga kelib o'tirgan Nozima o'midan turdi-da, Jiyanboyevga rahmat aytib, chiqdi.

Xonasiga kirib, qo'li ishga bormadi. Jag'ini qo'lga tirab, o'tirib oldi. «Nimaga aralashdim, – deb o'zini o'zi g'adablay boshladi. – Menga nima zarurligi bor edi? Bu bolaning insofga kirishiga ishonarmidim? Yo'-o'q... O'tgan yili gaplashganimdayoq ma'lum edi, uning fe'li. Xo'p, aqlini topib, bor gapni ochiq aytdi, deylik. Tergov ishi biroz yengillashishi mumkin, bu – yaxshi. Lekin baribir chekiga tushganini oladi. O'tirib chiqadi. Qolgan sheriklari ham bir-ikki yil oralab ozod bo'lishadi. Yana topishishmaydimi? Topishishmasligiga iymonim komil edimi? Yo'q. Jazoni o'tab kelishgach, yana pes pesni qorong'ida topganday topishishadi. Bitta-yarimtasi esini tanib, balki to'g'ri yo'lga tushar. Qodir-chi? Qurolli odamlar qo'riqlaydigan bankka hujum qilishdan tap tortmagan bola, ko'chada sayr qilib yurgan begunoh bir qizga yoki bir yigitga qasd qilishdan qaytarmidi Qimmatbaho telpak yoki jinsi shim uchun o'ldirib ketishi hech gapmas. Uning qo'li qaltiramaydi o'sha tobda, yuragi bezovta urmaydi. Ko'ziga odamning joni emas, telpak yoki shim ko'rinadi. Men shunaqa bolaning jazosini yengillatish uchun o'rtaga tushdim!! Qanday kaltabinlik! Men o'zim shundaylarning jazosini berish uchun bu kasbni tanlagan bo'lsam-u, yana xohishimga qarshi yursam?! Nimalar bo'lyapti o'zi? Ishim, maqsadim bo'lak, uyim, turish-turmushim bo'lak. Ikkovi ikki olam. Bu yerda qonun yuzasidan talab qilaman. U yerda esa, muteman. «Bola og'ir jinoyat qilgan, shunga yarasha jazosini olishi shart», deb aytishim mumkinmidi? Nima uchun aytolmadim? Tili qisiqlik joyim bo'lmasa... Keyingi g'idi-bidilardan cho'chidimmi? Erim men tomonda-ku? Yoki yuzxotir-

lik kuchlimi menda? Agar shu gaplarni dangal aytsam, menga nima bo'lardi? Hech nima, faqat, ular bilan yuzko'rmas bo'lib ketardik. Bir yaramas bezori uchun shuncha tashvish... Bezori uchunmi? So'nggi daqiqada shunday deymiz. Axir u bezori bo'lib tug'ilmagan-ku? Uni qora kursiga yo'llagan odamlar zir yugurishyapti-ku? «Oy tug'sa ham, kun tug'sa ham...» deb xavolatishning achchiq mevasini totib, boshlarini qaysi toshga urishni bilmay faryod chekishyapti-ku! «Menga shunaqa hayot yoqadi», deydi. Yoqmay-chi! Ota-onasining yugurib yurganini biladi. Qutqarib oladi, deydi. Shuning uchun osmonda. Hozir qutqarib qolmaganda ham, ozod bo'lgach, quchoq ochib kutib olishlarini biladi. Shu qilmishi uchun barcha yuz o'girib ketsa, u buni bilsa, o'zini boshqacharoq tutardi. Ha, mayli, busiz ham tashvishim yetib-ortadi. Ertaga o'n uchinchi sovxozga borishim kerak. Hamidovaning to'yi o'tgandir, u bilan gaplashishim lozim. Kelinchakni qanday chaqirdim? Hozir uning qadami hisobli. Yo'lini topishim kerak. Bugun Sadirov o'qigan institutga borsammikin? Hech bo'lmasa, o'sha majlisning protokolini ko'taray...»

Nozima shu qarorga kelib, o'rnidan turdi. Mayor Bo'tayevga borayotgan yerini aytib, ko'chaga chiqdi.

Dekan baland bo'yli, go'shtdor kishi ekan. Tez gapirganidan Nozima uning so'zlarini dastlab uqmad. «Darsni studentlar qanday tushunarkin?» deb o'yladi. Diqqat bilan quloq tutdi. Dekan Omonturdiyevni darrov esladi.

– O', chapdast yigit edi, – dedi u, – bunaqalar kesakdan olov chiqarib berishi mumkin.

– Yaxshi o'qirmidi? – deb so'radi Nozima.

– Yo'q, umuman, bunaqalarni har xil ilm bilan boshlarini qotirmaslik kerak. Ularga tuproq tarkibida necha foiz kaliy borligini bilish shart emas. Chunki, bunaqa yigitlar oqibatda, albatta, ishboshqaruvchi bo'ladi. Mana, Omonturdiyev – sovxoz direktori! Bilasizmi, u sovxozni yo'qdan bor qilgan. Unga rayonni topshirishsa, rayonni ham gullatadi. Kechagi gazetani ko'rdingizmi? Tashabbusidan xabar topgandirsiz? Agar barcha

xo‘jalikning rahbarlari paxtani o‘z kuchlari bilan terib olish masalasini hal qilsa, studentlar ham, maktab o‘quvchilar ham faqat o‘qishni o‘ylashardi. Albatta, biz shogirdimiz bilan faxrlanamiz. Lekin haqiqatga ko‘chadigan bo‘lsak, bu ishlarni institutimizda o‘qimayoq qilaverardi. Buni tug‘ma talant deyдилar.

– Sadirov-chi? Sadirovni eslaysizmi? Omonturdiyev bilan birga o‘qigan ekan.

– Komilmi? Nimaga tanimay? O‘qishni bitirib, o‘zimizda besh-olti yil ishladi.

– Ishladi?

– Ha, maxsus kurs o‘tardi. Asosiy ishi ilmiy tekshirish institutida edi. Yigirma yil dekan bo‘lib, Komilday aqlli yigitni kam ko‘rganman. Buning zuvalasi boshqacha edi. U Omonturdiyevning butunlay aksi. Mana shunaqalarni o‘qitish kerak. Yaxshi bilim bersangiz, evaziga fanga boylik qo‘shiladi. Studentligida men bilan olishardi. Ha, ha, men fan kandidati bo‘lganim bilan, yangiliklardan vaqtida xabar topolmayman. U, bilishimcha, boshqalarga o‘xshab, kino-kafe qilib yurmas ekan. Kutubxonaga uya qurgan studentdan qo‘rqish kerak! – dekan shunday deb kuldi. – Kutilmagan savol bilan «nokaut» qilishi mumkin. Dars o‘tayotib, Komilga ko‘p qarardim. Domla sifatida ham puxta edi. Studentlarni o‘ziga jalb qilib olardi.

– Nima uchun uni butunlay shu yerga chaqirmagansiz?

– U yangilik ustida ishlardi. O‘zining biz tushunishimiz qiyin bo‘lgan dunyoqarashi bor edi. Uning kallasi bilan ikki yilda dissertatsiya yoqlash mumkin. Lekin u hatto bu ishga kirishmadi. Umuman, fanda shunaqa fidoyilar bo‘ladi. Hozir, eshiti-shimcha, u ham Omonturdiyev bilan birga. Qishda bir ko‘ri-nuvdi. Omonturdiyevning odami o‘qir ekan. Shuning orqasidan kelibdi. Bunaqa odati yo‘q edi, hayron bo‘ldim.

– Kim ekan u?

– Bilmadim, xushro‘ygina qiz.

– Familiyasi... Hamidova emasmi?

– Eslayolmayman. Har holda, o‘sha sovxozdan birgina student o‘qisa kerak. Lozim bo‘lsa, aniqlaymiz.

– Agar malol kelmasa...

Dekan kotibani chaqirib, topshiriq berdi.

– Siz o‘n bir yil avvalgi bir voqeani eslayolmaysizmi? Bayram kunlari, paxta terimi paytida bo‘lib o‘tgan?..

– Omonturdiyev masalasidami? – Dekan Nozimaga qarab kulimsiradi. – Bilmagan narsalaring yo‘q. Axir u jinoiy ish emas-ku? Ma‘naviy buzuvchilikka qarshi kurashish uchun muhokama qilganmiz.

– Har holda... batafsilroq aytib bersangiz...

– Omonturdiyev qizlar masalasida ham chapdastroq edi. Bir qizimiz bilan... xullas, juda xunuk ahvolda qo‘lga tushishgan. Qiz o‘zim xohladim, deb turib oldi. Omonturdiyev uylanaman, dedi.

– Uylandimi?

Dekan o‘ylanib turib bosh chayqadi:

– Keyin qiziqmabmiz.

– Komil Sadirovning bu ishga qanday aloqasi bor edi?

– Komilmi?.. U bunaqa ishlardan chetroqda yurardi.

– Majlisda gapirmaganmi?

– Majlisda... gapirgan edi shekilli?.. Ha, bo‘ldi, esladim, ikkovini haydashni taklif etgan.

Kotiba kirib, o‘n uchinchi sovxozdan faqat Hamidova o‘qishini aytdi.

– O‘sha majlis protokoli bilan tanishmoqchiman, – dedi Nozima, kotiba chiqib ketgach.

– Uni komsomol komitetidan so‘rash kerak. Majlis kom-somollarniki edi. Yuring, men sizni komsorg qizimiz bilan tanishtirib qo‘yaman.

Protokol arxivdan topilguncha ancha vaqt o‘tdi. Paxta sharoiti sabab bo‘lganmi yoki majlis kotibi dangasaroq ekanmi, protokol g‘oyat siqiq, qisqa yozilgan edi. Ayniqsa, Komilning so‘zlari bir necha jumlagacha jo bo‘lgan edi: «Inson hayvondan nimasi bilan farq qiladi? Avvalo, hirsini jilovlay olishi bilan. Sharm-hayoni yig‘ishtirib... butazordami... iskashadigan odamning itdan yoki boshqa hayvondan nima farqi bor?

Hech qanaqa. Odamzodga xos bo'lgan eng pokiza fazilatni bulg'aganlar, boshqa pastkashliklardan hazar qiladi, deb kim kafillik beradi? Boshqalarni bilmayman-u, men kafolat bera olmayman. O'sha butazordagi bir lahzalik rohati uchun bular hamma narsani sotib yuborishlari mumkin. Shularga diplom berib, bor, dehqonlarga aql o'rgat, deymizmi? Yo'q, bular bu ishonchga loyiq emas! Taklifim – komsomoldan o'chirib, institutdan haydash kerak. Haydaganda ham davlatning sarf-harajatlarini to'latadigan qilib haydash kerak...»

Nozima ko'chaga chiqib, ishxonaga borsammi, bormasammi, deb ikkilandi. Borsa, bir soat o'tiradimi, yo'qmi, uyga qaytadi. Undan ko'ra, bu yer uyga yaqinroq. O'g'lini bog'chadan vaqtiliroq olib, ovqatga barvaqt unnagani ma'qul emasmi? Shu qarorga kelib, bekatga o'tdi. Soyabon ostida uch qiz, to'rt yigit davra qurib, bor ovozlari bilan nimanidir bahslashishadi. Gohi-gohida soyabon ustuniga suyanib turgan yigit-qizga qarab-qarab qo'yishadi. Yigit-qiz atrofdagilarga mutlaqo e'tiborsiz. Go'yo bu yorug' olamda yakka-yolg'izlar... «Sadirovning gapida jon bor. Inson hayvondan hirsini jilovlay olishi bilan farqlanadi».

Yigit-qizning bir-biriga intilishi, xilvatdagi o'pichlar, entikishlar Nozimaga begona emas. U xiyobondagi, majnuntol ostidagi kechalarni hali unutmagan. Qarib, munkillab qolganda ham entikib eslasa kerak bu onlarni. Muxtor akasining shivirlashlari... yuziga urilgan iliq nafasi... Lekin... odamlarning ko'z oldida suykaliq?... Hozir, bolalik bo'lganidan keyin qaynona-qaynotasi oldida eriga termilib qarashdan uyaladi. O'sha iymanishning, yolg'iz qolishga intilishning ham gashti bor. Hammasi ochiq-oydin bo'laversa... Ilgari yosh oila farzand ko'rsa, «bolam», deyishga, xotin «erim», deyishga hijolat bo'lib, bir-birini to'ng'ichining ismi bilan atab chaqirgan. Hozir ham unda-bunda uchraydi. Lekin ko'pchilik o'zini bunday qiynamaydi, lekin Nozimaning nazarida, bu odat odamda sharm-hayoni tarbiyalaydi. Ota-onasida hayo ko'rgan bola hech qachon behayolik ko'chasiga kirmaydi.

Avtobus kelib, Nozimaning xayoli bo‘lindi. Studentlar chug‘urlashib, o‘zlarini eshikka urishdi. Bir-biriga suykalayotgan yigit-qiz jilmadi. «Demak, avtobus kutishmayapti. Bu joy shunchaki niqob...»

Nozima ertalab sud ekspert fotografi bilan o‘n uchinchi sovxozga borishi kerak edi. Suratkash betoblanib qolibdi. Bo‘lim boshlig‘i: «Siz boravering, kapitan Odilovga telefon qilaman, yordam beradi», degach, yo‘lga tushdi.

Uni kichik leytenant Nusratov kutib oldi.

– Kapitan raykomga ketdi. Suratkash kerak ekan, o‘zim olaveraman, – dedi u.

– Qayerda cho‘kib, qayerdan chiqarib olinganini aniqladingizmi?

Nusratov yelka qisdi. «Tergovchining ahvoli», deb o‘yladi Nozima g‘ijinib.

– Murdani kim suvdan chiqarib olganini-chi?

– O‘tgan safar ham mendan g‘ashingiz kelgan edi. Bu ishni tekshirmaganman. Qo‘limga berishgan qog‘ozlar bilan rasmiylashtirganman, xolos. Loyqasi chiqishini kim bilibdi?

– Hamma ishlarni shunaqa rasmiylashtirasizmi?

– Unaqa deb o‘ylamang, men kichkina odamman.

– Durust. Endi katta odam bo‘lguningizcha, faqat loyqasi chiqmaydigan ishlarni rasmiylashtirishga harakat qiling.

– Siz meni... mendan bekorga achchiqlanyapsiz. O‘zim ham tushundim aybimni. Kelib-ketganingizdan beri ich-etimni yeb yuribman.

– Bu gaplarni nimaga menga aytyapsiz?

– O‘zimni oqlamoqchi emasman. Siz men qiladigan ishni qilyapsiz. Shunga yordamlashmoqchiman. Nimadan boshlashni bilmayapman. Tajriba yo‘q.

– Omadingiz yo‘q ekan, men ham tajribasizman. Bu – birinchi mustaqil ishim. Sizdan ikkita iltimosim bor: avvalo, Omonturdiyevning oilaviy ahvoli bilan tanishsangiz, xotini kim, bolalari, necha marta uylangan... Keyin Hamidova bilan uchrashish yo‘lini topish kerak. To‘yi o‘tgandir?

– Chaqirib, so‘roq qilaveramiz-da...

– Yo‘q, – Nozima bosh chayqadi, – kelinchakning sha’niga dog‘ tushishi mumkin. Har holda, u aybdor emas, guvoh. Hozir to‘rtinchi bo‘limga boramiz. Murdani o‘sha yerdan chiqarib olishgan.

To‘rtinchi bo‘limga kelishganda kun qizigan edi. Biolaboratoriyaning osonlik bilan topishdi. Oqlab qo‘yilgan bir qavatli binoning soyasida uch kishi dam olib o‘tirgan ekan. Nusratov ular bilan salomlashib, Nozimani tanishtirdi.

– O‘tgan oyda bosh agronominglar kanalga cho‘kkan ekan. Shu masalada yuribmiz, – dedi Nozima.

– Ha-a, bechora yosh ketdi, – dedi yerga to‘shalgan choponi ustida chordana qurgan mo‘ylovli kishi. – Juda po‘rim bo‘lib yasanib olgan ekan. Oqsoqolni ko‘rib kelay, devdi.

– Qayerda ko‘ruvdingiz?

Mo‘ylovli kishi tizzalab, bo‘ynini cho‘zdi.

– Hov, yolg‘iz tutni ko‘ryapsizmi, o‘sha yerda burilish bor, o‘tib kelgan bo‘lishlaring kerak.

– Agronom mast edimi?

– Kallayi saharlab-a? Men sezmadim. Nazarimda, kayfi yo‘q edi.

– Bu tomonga nima uchun burilganini bilmaysizmi?

– Hov yerda, – mo‘ylovli kishi kanal tomonni ko‘rsatdi, – charxpalagi bor. O‘shandan xabar olmoqchi bo‘lgandir. Yoki bu yerda ishi bordir... – U oq binoga imo qildi.

– Bu tomonda odam ko‘rinmadimi?

– Bu yoqqa qaramovdim. Sal yurganimdan keyin Subhonni ko‘rdim. Shu yoqqa kelayotgan ekan. Agronomni so‘radi. Shu bolaning kayfi bor ekan. Bir qadam naridan ham hidi kelib turuvdi. To‘yda bo‘kib ichgan bo‘lsa kerak.

– Murdani shu Subhon suvdan chiqarganmi?

– Ha, shu. Suvga tushganini uzoqdan ko‘ribdi, chamamda.

– U kishini qayerdan topsa bo‘ladi?

– Ulgursangiz uyidan topasiz. Bugun ko‘chmoqchi edi.

– Uyini ko‘rsatolmaysizmi?

Mo'ylovli kishi erinibgina o'rnidan turib, to'nini yerdan olib qoqdi-da, ketmon dastasiga tashladi.

Subhon ko'chlarini eshik og'ziga yig'ib, mashina poylayotgan ekan. Mo'ylovli kishi: «Seni izlab kelishibdi», dedi-yu, iziga qaytdi. Subhon militsiya kiyimidagi Nusratovni ko'rib, biroz sarosimaga tushdi.

– Ha, yo'l bo'lsin? – dedi Nusratov unga qo'l uzatib.

– Tuz-nasibamiz bitdi bu yerda, qishloqqa qaytyapmiz, – dedi aybdor odamning ovozida.

Uzun bo'yli, ozg'in, oftobda qorayib ketgan Subhon chaqirilmagan mehmonlarni qayerga taklif qilishni bilmay garangsidi.

– Ko'chayotganingizni bilib, to'g'ri kelaverdik, – dedi Nozima. Oradagi noqulaylikni ko'tarish uchun muddaoga o'ta qoldi: – Eshitishimizcha, agronomning cho'kkanini siz ko'rgan ekansiz?

– Ha, ko'rganman, uni suvdan o'zim olib chiqqanman.

– Batafsilroq aytib berolmaysizmi?

Subhon ko'chadagi katta tugunni yechdi-da, orasidan ko'rpacha sug'urib olib, devorning soyasiga to'shadi.

– O'tiringlar... Mehmonlar o'tirishmadi. Subhon tik turganicha gap boshladi: – O'sha kuni ertalab uzoqdan ko'rdim. Biolaboratoriya yonida bir qizning qo'lidan ushlab turgan ekanlar. Xalaqit bermay, deb bormadim.

– Qizni tanidingizmi?

– Yo'q... bittasiga o'xshatdim-u...

– Kimga?

– Latofatga o'xshab ketdi. Lekin aniq bilmayman. Keyin qarasam, qiz kanal tomon yuguryapti. Komil aka quvib ketdi. Bu qanaqasi bo'ldi, deb hayron qoldim. Komil aka hadeganda qaytavermadi. Boshim qotib, kanal bo'yini qaradim. Qiz ham yo'q, Komil aka ham yo'q. Komil aka qishlog'iga bormoqchi ekan. Kanal oshib o'tib ketmaydi, katta yo'lga qaytishi kerak.

– Sadirovni uyiga bormoqchi bo'lganini qayerdan bildingiz?

– Eshqo'zi akadan. Sizlarni boshlab kelgan odam. O'sha ayt^{di}. Xullas, ko'nglimga g'ulg'ula tushdi. Ikkovi cho'kib ket-

gan-ov, dedim. Kalla tashlab, qidirib ko'rdim. Keyin to'g'onga yugurdim. Ikki soatlardan keyin topdik.

– Yoningizda odamlar bormidi?

– Ha, to'g'ondagilar birga qidirishdi. Keyinroq do'xtir paydo bo'ldi. Hammamizning g'ashimizga tegib, o'rgatib turdi. Komil akani topdik, qiz chiqmadi.

– Do'xtir deganingiz kim?

– Qamalib chiqqan bir do'xtir bor.

– Nima ish qiladi?

– Tayini yo'q. Do'xtirga ham o'xshamaydi. Bir sovuq odam.

– Ismi nima?

– Shonazir... familiyasini bilmayman.

– Murdaning kiyimi qanaqa edi?

– Yengi kalta oq ko'ylak, jinsi shim. Bitta tuflisi tushib qolgan ekan, to'rt kundan keyin kanal bo'yidan topdim. Hozir biolaboratoriyada turgandir.

– Bu gaplarni nima uchun hech kimga aytmadingiz?

– Kimga aytaman? Birov so'rasa aytaman-da. Mana, siz so'ratingiz, boshdan-oyoq gapirib berdim. Xotiniga ham aytganman.

– Qiz bilan turganini hammi?

– Hammasini.

– Eshqo'zi akaning aytishlaricha, ertalab agronomni so'ragan ekansiz?

– Ha, so'rovdim... Bilsangiz... to'yda ko'proq... bo'lib ketgan ekan. Ertalab tursam, boshim tars yorilay deydi. Komil akamda yaxshi pivo bo'lguchi edi. Vaqti-bemahal mehmon qilib turardilar. Biolaboratoriyadagi xolodilnikdan pivo arimasdi. Shuning ilinjida borayatuvdim.

– Bizga kanal bo'ylarini ko'rsatolmaysizmi?

– Hozir mashina kelmoqchi edi... Mayli, birpas kutar.

Subhon shunday deb oldinga tushdi. Komilning qiz bilan turgan yerini, taxminan qayerda suvga cho'kkanini, qayerdan chiqarib olganini ko'rsatdi.

Nusratov ko'rsatilgan yerlarni suratga olib, o'lchab qo'zg'ozga tushirayotgan paytda Nozima papkani ochib, polkovnik Sultonov bergan xatni ko'rsatdi:

– Siz yozganmisiz?

Subhon xatni o'qidi.

– Yozib nima qilaman? Til-zabonim yo'qmi?

– Balki ochiq aytishga cho'chigandirsiz?

– Be, besh kunlik dunyoda kimdan cho'chiyman? Tarashaga o'xshaganim bilan haqimni qo'ymayman, ha.

– Terim endi boshlanyapti. Ko'chib ketishingizga tushunolmayapman.

– Qovun-tarvuzlarni yig'ishtirib oldik. Tomorqani shipshiydam qilib qo'ydik. Paxtalarini, ana, do'ndirib berdik. Sovxozning haqi qolmadi.

– Har holda...

– Endi, opa, nasihatni ko'p eshitdik. Nasihat bilan qorin to'ymaydi. Biz bu yerga besh-to'rt tanga topamizmi, deb kelganmiz. Bo'lmasa, paxta o'zimizda ham bor. To'rt yil bu yerning oftobida qovjirab ketdim. Birim ikki bo'lmadi.

– Sovxoz ilg'orlardan ekan-ku, planni har yili bajararkan?

– Oshirib bajaradi. Yuz o'ndan kam bo'lganini bilmayman. Lekin biz qo'limizga arzimagan chaqa olamiz. Bizni go'l deb o'ylashadi. O'g'ri bo'l, g'ar bo'l – insofli bo'l-da! Planni bajarmagan sovxozda so'miga bir so'mu yigirma tiyindan chiqqan. Ularda pul aylanmagan, bor paxtani berib, haqini olishgan. Shularga qarash kerak, opajon, sovxozdan bir men ketayotganim yo'q. Paxtani terib, topshirganimiz bilan sariq chaqa ishlayolmaymiz.

– Bilar ekansiz, xabar qilsangiz bo'lmaydimi?

– Kimga?

– Kattalarga.

– Ular bilmaydimi? – Subhon qo'l siltadi. – Gapingiz bo'lmasa, boray endi...

– Sadirov bilan turgan qizni yana bir eslab ko'ring.

– Komil akani uzoqdan ham tanish mumkin. Bo'ylari menga o'xshash uzun edi, qadlarini bukibroq yurardilar. Qizni uzoqdan

tanish qiyin bo'ldi. Buning ustiga, hali aytganimday, boshim tars yorilay deb turuvdi.

– Sadirovning xotiniga bu voqeani aytganingizda Latofat Hamidovadan gumonsiramadimi?

– Qiziq gaplarni topib gapirasiz-a, men-ku unga gapirdim, lekin uning qulog'iga kirdimikan? Hali erining o'ligi sovimgan edi...

– Sadirov bilan Hamidovaning aloqalari qanday edi? Balki... gap-so'z bo'lgandir?

– Men erta-yu kech shu daladaman. Latofat ham asosan shu biolaboratoriyada bo'lardi. Ko'z urishtirishganini sezmaganman. Lekin shaharga birga tushib turishardi. Nimagaligini bilmayman. Latofatda ozgina o'ynoqilik bor, buni sezmagan erkak erkakmas. Ammo bu qiz anoyilardanmas. Chiroyidan xo'b bilib foydalanadi.

– Bu nima deganingiz?

– Bizga o'xshab oftobda qovjirab yuradiganlar orasida bir rivoyat bor: ikki qiz bor ekan. Ikkovi ham bir xil ishlarkan-u, lekin birining shuhrati ortib, boshqasi ammamning buzog'iday yuraverarkan. O'shanisi donishmandga borib arz qilgan ekan, donishmand: «E, sodda qiz, dugonang chiroyidan bilib foydalanadi, sen uning fahmiga yetmaysan, kerakli odamlarga ko'z suzmaysan, boshlagan yeriga bora qolmaysan», degan ekan.

– Demak, Hamidova Omonturdiyev bilan?..

– Men bunaqa deganim yo'q. Bilmaganimni gapirmayman. Lekin bir narsani aytib qo'yay: kecha... ha, kecha, direktorning yugurdagi bor, Murod degan, o'sha: «Latofat bilan Komil don olishib yurardi, bog'da o'zim ko'rganman», deb qoldi. He yo'q, be yo'q, bu gapning chiqib qolganiga hayronman.

Nozima Subhonning ko'chib borayotgan yerini yozib olgach, ruxsat berdi. Yondaftarchasiga esa, «Subhon. Tekshirish kerak», deb yozib qo'ydi. Bu orada Nusratov ham ishini yakunladi: voqea sodir bo'lgan yerning har bir nuqtasini suratga olib, xaritasini hafsala bilan chizdi.

Biolaboratoriyaga borib, ichkari kirishdi. Nozima dahlizga tashlab qo'yilgan bir poy tuflini ko'rib, qog'ozga o'rab oldi. Xolodilnikda beshta pivo turgan ekan, birini olib, yorliqdagi

zavodning belgisiga qaradi: «20.VIII. 82». Nozima pivoning birini ham o‘radi. Stol tortmasidagi Komilning kundaligi, o‘nga yaqin xatlarni olib, shaharga qaytdi.

* * *

Ertasiga tufli bilan pivoni ekspertizaga topshirib, xonasiga kirdi. Endi kundalikni varaqlagan edi, telefon jiringladi.

– Men – Nusratovman. Kechagi topshirig‘ingizni bajardim: Omonturdiyev bir marta uylangan. Olti bolasi bor. To‘rt qiz, ikki o‘g‘il. Xotini – Sharifa Ziyodullayeva, 1951-yilda tug‘ilgan. 1968-yil, 9-may kuni nikohdan o‘tishgan. Ishlamaydi. Partiyasiz. Ma‘lumoti – to‘liqsiz o‘rta. Doktor masalasida: Shonazir Shog‘iyosov. 1942-yilda tug‘ilgan. Meditsina institutini bitirgan. Sudlangan. 102–modda bilan. 1980-yilda qamoq muddatini o‘tab qaytgan. Murod G‘aniyev. 1949-yilda tug‘ilgan. Ma‘lumoti o‘rta. To‘xtamish Omonturdiyev bilan bir maktabda o‘qigan. Endi uchinchi topshirig‘ingiz: Latofat Hamidova hozir rayon tug‘uruqxonasida. Ikki kun burun ko‘p qon yo‘qotib, olib kelishgan. Kecha Omonturdiyev uni yo‘qlagan, ichkariga qo‘yishmagan.

– Unga nima bo‘libdi?

– Qovun tushirmay, deb ko‘p surishtirmadim. Balki o‘zingiz kelarsiz?

– Ha, hozir yo‘lga chiqaman. Shog‘iyosovni chaqirishning iloji bormi? Topolsangiz, xonangizda o‘tira tursin. Men tug‘uruqxonadan telefon qilaman sizga.

Chekinish

1981-yilning bahori o‘zining latofati, o‘zining injiqliklari bilan yuz ochdi. Kechagi laylakqor dalani olachalpoq qilib qo‘ygan. Kanaldan loyqa suv to‘lib oqadi. Quyosh bulutlar orasidan qaraganda odamning badaniga jon yugurgandek bo‘ladi, bulut-chimmatini yopganda pistirmadagi izg‘irin qo‘z-g‘alib, etga igna yanglig‘ sanchiladi.

Komil tabiatning ana shu qilig'iga bandi bo'lgan holda kanal yoqasida turar edi. Sho'ri yuvilgan dalaga hali traktor kirolmaydi – shudgor ham qilingani yo'q. Komil esa, to'rtinchi bo'limdagi charxpalagining chorak qismiga chigit ekdi. Havo yurishib ketsa, chigit chirimay unib chiqishi mumkin. Unda, Komilning xomcho'ti bo'yicha, paxtasi avgustning boshidayoq yetiladi. Nazariy jihatdan to'g'ri, lekin amalda qanday bo'ladi?

Studentlik chog'i kutubxonada tasodifan meditsinaga oid maqolalarga ko'zi tushib, Finleyning sariq kasaliga qarshi olib borgan kurashi bilan tanishgan edi. Sariq kasalni chivinlar tarqatadi, degan g'oyani Finley yigirma yil himoya qildi. Isbot etishga urindi. Uning haqligi vafotidan keyin bilindi. Finleyning taxmini to'g'ri edi, ammo u bir narsani – bemorni chaqqan chivin faqat o'n ikki kundan keyingina kasal yuqtirishi mumkinligini hisobga olmagan edi. Hozir bu oddiy haqiqat bo'lib tuyuladi. Lekin bu haqiqatga kelguncha necha yillar azobda o'tdi. Necha ming odamning yostig'i quridi, necha olim farazini o'z tanasida isbot etaman deb qurbon bo'ldi... Komil o'shalarga e'tiqod qildi. Fandagi yo'lini belgilashda Finley kabi olimlarga ergashdi.

Charxpalaklarni o'rnatishda ham Finleyning qismatini unutmad. Ular farazini isbot etish uchun kasalni o'zlariga yuqtirganlar: vrachlar moxov, sariq kasal, o'latga chalinganlar... ko'p hollarda davo yo'li noto'g'ri bo'lib chiqqan... Komil farazini bunday isbot eta olmaydi. SehrGAR kuch uni chigitga aylantirsa, tuproq bag'riga kirishga, g'o'za bo'lib, ko'sak tugib ko'z ochishga rozi edi. Lekin buning iloji yo'q. Uning yo'li faqat bir – kutish. Komil hech qachon shoshilmagan, deyilsa, lof bo'lar. Shoshilgan, tezroq yangi navning hosilini ko'rishga oshiqqan. Lekin bu oshiqishning ortida shuhrat, unvonlar... diplom... yo'q edi, ishonavering.

Yetti yillik izlanishlarini birdan kesib qo'yib, yangi faraz ketidan tushishga barcha ham jur'at eta olmaydi. Komil institutdagi tajribalarining puch gap ekaniga ishonib qolgan, ammo xomxayol o'rmini egallaydigan tayinli taklifi yo'q bo'lgani uchun yarim tavakkal, yarim ishonch bilan davom ettirayotgan

edi. Muallimi Xizrday paydo bo'ldi-yu, yangi faraz yo'lini yoritib berdi.

Farazni Yahyoga aytganda, u kuldi: «Ibtidoiy usullarga qaytmoqchimisan?» «Har narsaning avval-boshi – ibtido», «Aqlga sig'maydigan narsa», «Agar Beruniyga paxta mashinada terib olinadi, deyilsa, u ham ishonmas edi». «Nechchi yil yurasan bu farazingning izidan?» «Odam, biologik imkoniyatiga qaraganda, yuz ellik yil umr ko'rarkan. Men yarmisiga ham roziman. Demak, qirq yil vaqtim bor. Yetar-a? «Doktorga ko'rinishing kerak». «Ko'rindim. Oshnangizni olib keling. Namuncha badbin bo'lib ketdi, deyapti...»

Charxpalak bir me'yorda aylanadi. Kattasi – tuproq to'ldirilgani sekinroq, kichigi – chigit sohadigani tezroq. Kanal suvi bir tekisda oqadi. Shuning uchun ham charxpalaklarning tezligi aytarli o'zgarmaydi.

Biolaboratoriya tomonda direktorning «Volga»si ko'rindi. Komil nima gap ekan, deb shu yoqqa qarab qoldi. Kanal tomonga keladigan yo'lning balchig'i chiqib yotibdi. Mashina oq imorat oldida to'xtab, signal berdi. To'xtamish mashinadan tushib, qo'lini havolatib Komilni chaqirdi.

– Ha, tinchlikmi? – dedi Komil, rezina etigining loyini endigina rang olayotgan chimga artib.

– Idoraga senga ham xona berganmiz, joyingda o'tirsang bo'lmaydimi?

– Idorangda nima qilaman, hisobchilaring o'tirishaversin. Sen menga shu biolaboratoriyaga bitta stol qo'shib ber. Men dalaning odamiman.

– O'zing bilasan, – dedi To'xtamish, ensasi qotibroq. Keyin qoshlarini chimirib Komilga qaradi: – Mehmonlar qani?

– U g'azabdan portlab ketay deyayotgan bo'lsa-da, Komilga zahrini sochishga botinmadi.

– Kim? Ha, obkomdan kelgan vakilmi? Ketdi.

– Nimaga kelibdi?

– Nimaga kelardi, sovxozdagilar yerni bilmaydi, paxtani bilmaydi, o'rgatib ketay, deydi-da. Birinchi kelishi emasdir?

– To‘g‘ri, gapiraver.

– To‘g‘risi shu. Qachon chigit ekasiz? – deydi. Orqamdan yuring, dedim. Dalaga olib chiqdim. O‘n qadam loy kechdim. Qarasam, turibdi. Ha, desam, «Loy-ku?» deydi. Traktor sizga o‘xshab yaltiroq tufli kiyib yurmasa ham, baribir loyga tusholmaydi. Yana bir kelganingizda dalani ham uzunasiga, ham ko‘ndalangiga bosib o‘tasiz. Keyin chigitni ekaverasiz. Agar biror sovxoz dirijablda turib ekayotgan bo‘lsa, ayting, o‘rganaylik, dedim.

– Xo‘sh?

– Nima, xo‘sh? Ketdi.

– Indamadimi?

– Indadi... xayr, dedi.

– Maynavozchilik qilma.

– Og‘zidan chiqqan gapni aytyapman.

– Choy-poy qilmadilaringmi?

– Yo‘q. Bunaqa ishlarga toqatim yo‘q.

– Hurmat degan narsani bilish kerak.

– Sovxoz hisobidan mehmon qilish hurmatga kirmaydi.

Agar obkom vakilining shu mehmondorchilikdan ilinji bo‘lsa, uni umuman hurmat qilmay qo‘yaman.

– Komil, og‘ayni, – To‘xtamish jahl bilan ish pishitib bo‘lmasligini bilib, yumshoq muomalaga o‘tdi. – Kelishib olaylik: dalachilikning o‘z taomili bor. Ba‘zan qoidadan chiqilsa, osmonga sapchima. Shaharning yo‘rig‘i boshqa – har qadamda yemakxona. Ellik tiyinlik lag‘mon bilan mehmonning qornini to‘ydirasan. Bu yerda qishloq – yo‘l odamni qoqib tashlaydi, har qadamda oshxona yo‘q. Bu birinchidan. Ikkinchidan, mehmonlar masalasiga aralashma. Men bo‘lmasam, partkom bor, rabochkom bor, o‘zlari eplashadi. Sen, mana – dalangni bil. Paxtangni bil. Ertagayoq stolingni shu yerga olib kelib berishadi. Shunday qilsak, oshnachiligimiz buzilmaydi.

Komil To‘xtamishga tikildi.

Xo‘p odamga hamtovoq bo‘ldi-da! Ming yil bir qozonda qaynatsa ham qoni qoniga qo‘shilmaydi. Komil To‘xtamishning

qanday odamligini unutmidi? O'sha buzuqligini qoralaganini, haydashni taklif etganini unutmidi? Yo'q. Boshqa kursdoshlarini yoddan chiqarsa chiqaradiki, bu unutmaydi. To'xtamish xotiradan ko'tarilmaydigan nusxa. U o'tmishni yerga ko'mdim deydi. Komil shu gapga ishondimi? Ishonsa, buni dunyodagi so'nggi go'l odam shu – Komil bo'lmasmidi?

Ha, To'xtamish o'tgan gaplar ustiga tuproq tortdi. Lekin xuddi sabzini ko'mganday tortdi. Kerak paytida tuproqni sirdirsa – sabzi aynimay turgani kabi – o'tgan gaplar ham har bir so'zi, tinish belgilarigacha mana men deb qad rostlaydi. Buning uchun uch-to'rt yil vaqt o'tadi. To'xtamish fan kandidati bo'lib olishi kerak. Shuning evaziga tishini tishiga qo'yadi, bu haqiqatparastning qiliqlariga chidaydi.

Komil esa tajribalari uchun yaratilayotgan sharoit evaziga bu muttaham bilan osh-qatiq bo'lishga majbur. U ham tishini tishiga qo'yadi, chidaydi. Ba'zi masalalarda chekinsa ham ajab emas.

Mana, birinchi arzimas to'qnashuvda chekinishga to'g'ri kelyapti.

Chekindi.

To'xtamishning yuzini mamnunlik yeli silab o'tdi. «Oshnasining» yelkasiga qo'l tashlab, shaharga tushganini, sovxozga nimalar undirib kelganini bir-bir aytdi. Komilga bu gaplarning ahamiyati yo'q, uning ko'zi kanal bo'yidagi charxpalakda.

Charxpalak bir me'yorda aylanadi.

* * *

Chigitkuydi Komilni sehrlab qo'ygan edi. Bu joyning odamlar cho'chigandek, g'ayritabiiy kuchi bo'lmagan. Nomi unutilgan donishmandga qiziqmagan odam uchun Chigitkuydining qadr topishi mumkin bo'lgan jihati yo'q. Tog'li qishloq yuqorisidagi yalanglik mingta bo'lsa, Chigitkuydi shu mingning biri, yuzta bo'lsa – yuzning biri. Ammo Komil uchun bu yalanglik ilohiy bir kuch kasb etgan: shu joyda buyuk kashfiyot

dunyo yuzini ko'rish ehtimoli bor edi. Shu joy endi hayotida hal qiluvchi o'rinni egallashi mumkin... Har holda, Chigitkuydi Komilni nimasi bilandir o'ziga tortardi. Ayniqsa, o'ylab o'yiga yetolmagan kezlari o'sha joyni qo'msardi.

Charxpalakdagi g'o'zalar qad rostlagan mahalda Komil Chigitkuydiga yo'l oldi. Ertasiga qaytsaki, Yahyo bilan domlasi kelib ketibdi.

Mavluda uning qo'liga xat berdi.

– Qolishga fursatlari yo'q ekan, – dedi u, – fikrlarini yozib ketishdi.

Komil bir varaq qog'ozga mayda harflar bilan yozilgan maktubga ko'z yugurtirdi. Xatda oshiqcha lutfu karamsiz, quruq tarzda, asosan kerakli fikrlar bayon qilingan edi. Ilmiy rahbari suhbatlashganda ham gapni ko'paytirmasdi – maktubida ham odatini kanda qilmagan:

«Komiljon, charxpalaklaringni ko'rib, kundaliging bilan tanishdim. Charxpalakdagi g'o'zalar daladagiga nisbatan tezroq yetilgani quvonarli hol. Ammo hozircha tabriklash uchun asos ko'rmayapman. Sen inkor etgan usulda – nur bilan to'ydirilgan chigitlarda Yahyo durustroq natijaga erishgan. Uning g'o'zalari o'n kun oldinda. (Maqsad – seni tashviq qilib qaytarish emas, shunchaki axborot tariqasida bildiriyapman.)

Charxpalaklar xususida mening fikrim:

1. Harakat tezligida farq yetarlimi?

2. Nima uchun duragay navlarni ekmading?

3. Charxpalakka tuproq to'kishda g'o'za ildizining uzunligini hisobga olmaganga o'xshaysan. Tuproq qalinligi yetarli emas, ildiz temirga botgach, g'o'za qiynaladi. Charxpalakdagi tuproq ostini temirdan emas, boshqa materialdan qo'yish kerak. Chunki: a) Temir qiziydi. Demak, g'o'zaning ildizi ham issiq sharoitda rivojlanadi; b) Tuproqning nafas olishi o'zgaradi. Charxpalakdagi tuproq dala yeridan farq qilmasligi kerak. G'o'zaning tezroq rivojlanishi ildiz atrofidagi issiq natijasida ham bo'lishi mumkin. Bu holda sen yanglish xulosa chiqarib qo'lasan, ehtiyot bo'l.

4. Charxpalaklardagi tuproq tarkibida ham farq kam. Albatta, talabni oshirib yuborish noto'g'ri, ammo biz faqat paxtaning tez pishishini emas, balki sho'rxok yerlarda kam suv ichib yetishadigan g'o'zalarni ham nazardan qochirmasligimiz kerak.

Omad tilaymiz senga, «raqobatchi» do'stim».

Komil bosh chayqab kulimsiradi.

– O'qidingmi? – deb so'radi xotinidan.

– O'qidim.

– Kayfiyatlari durustmidi?

– Har doimgidek.

– Agar charxpalak bilan boshqa odam shug'ullanganida men unga kamida yuzta maslahat berardim.

– Maslahatlari yoqmadimi?

– Yoqdimi, yoqmadimi, buning ahamiyati yo'q. Domlanning kayfiyati chatoqroqqa o'xshaydi. Xo'jako'rsinga uchto'rt maslahat bilan qutuladigan odam emas u. Balki... miyada tuzukroq fikr qolmagandir?

– Qo'ysangiz-chi!

– Shunaqa odamlarni ko'rsam, o'g'itdan tortib qo'yilgan g'o'za ko'z oldimga keladi. Hozirgi g'o'zalarimiz bangi: ma'dan berib turmasang, o'limtik bo'lib qoladi. Bir xil olimlar unvonu darajaga yetishgach, o'sha ma'dandan mahrum bo'lib, o'sishdan to'xtaydi. Hamroqul aka – ustozim. Uni kamsitishga haqqim yo'q. Lekin haqiqatdan yuz o'girgim ham kelmaydi.

– Hamroqul akaning yoshlarini hisobga olmayapsiz. Har qanday aqlning ham cheki-chegarasi bor.

– Gaping to'g'ri, lekin ko'pchilik «ustunlarimiz» buni tan olmaydi. Oqibatda, aqlari zaiflashganini sezmay, o'zlaridan esliroq yoshlarga nasihat qilaverib, kulgi bo'ladilar, ilgarigi obro'laridan ajralib qoladilar. Hamroqul aka unaqa emas. Lekin yosh bilan biz emas, o'zlari ham hisoblashishlari kerak.

Eshik oldida yuk mashinasi to'xtab, ularning gaplari bo'lindi. Komil yangi kelganda To'xtamish unga shu yuk mashinasini bergan edi. Komil mashinada ikki kun dala aylandi-yu,

keyin shunday katta mashinaning o'zi uchun band ekani erish tuyulib, mototsikl so'radi. To'xtamish: «Bosh agronomning alohida mashina, alohida haydovchisi bo'lishi – xalq oldidagi obro'yini oshirajagini» tushuntira olmagach, Komilning o'z puliga kajavali mototsikl to'g'rilab berdi. Shundan beri bu yuk mashinasi bosh buxgalter ixtiyoriga o'tib, xizmatini beminnat qilib yuribdi.

Komilning hisobchilarga ishi kam tushardi. Shu sababli boshbuxni ko'rib ajablandi. Yerga qarab, iymanib gapiradigan, yumshoqsupurgi boshbux Komil bilan astoydil hol-ahvol so'rashgach, papkasidan qog'ozlarini chiqardi.

– Oy oxiri, hisobli dunyo, deganlar... Siz qo'l qo'yadigan qog'ozlar bor. Mana, mana bunga, – shunday deb qog'oz uzatdi.

– Nima bu o'zi?

– Bu... mehmon-izmon deganday... shuning sarf-harajati. Ya'nikim, ishchilarga issiq ovqat deganday...

– Qancha ekan? Adashmaganmisiz? Yuzmi, mingmi?

– Ming, ming... Sovxoz rayon markaziga yaqin bo'lsa ham, sho'ring ekan, mehmonning oyog'i uzilmaydi.

– Bu yulg'ichilikka men aralashmayman, direktor biladi-ku?

– Sal o'ylab gapirsalar, ya'nikim, yulg'ichlik deyishingiz insofdanmas. Kecha o'zlarining mehmonlari ham quruq qaytishmadi.

– Shunaqa deng?! – Komilning qoni qaynadi. Mavludaga qaradi. Xotini indamay uyga kirib ketdi. – Mehmonimga bir piyola choy berib, yulg'ichligingizga, ha, ha, yul-g'ich-li-gingiz-ga sherik qilmoqchimisiz. Yo'-o'q... Mehmonlarimga qancha sarf qildinglar?

– Biz alohida-alohida hisoblamaymiz.

– Bo'lmasa, istisno qiling-da, kechagini alohida hisoblang. Xarajatini maoshimdan ushlab qoling. Bundan keyin meni deb, aziyat chekmanglar, mehmon kutadigan uyim bor, bir cho'qim osh qilib beradigan xotinim bor. Direktorga shunday deb qo'ying.

Boshbux qog'ozlarni joyiga qo'yib, boshini ko'tarmay dedi:

– Aytmoqchi, direktor buva yo'qlayatuvdilar sizni.

– Siz ketavering, hozir boraman.

Komil idoraga borganda boshbux direktorga shipshitishga ulgurgan edi. Ammo To‘xtamish sir boy bermadi – uni iliq qarshiladi.

– Raykomdagilar «prognoz» so‘rashyapti, gektaridan necha sentner bo‘ladi? – deb qiziqishyapti.

– Hozirdan-a? Bu yer nari borsa yigirmadan berishi mumkin.

– O‘ylab gapiryapsanmi?

– O‘zing ham bilarsan?

– Bosh agronom mendan yaxshiroq bilishi kerak, ayniqsa plan, majburiyat degan gaplarni, – To‘xtamish shunday deb, telefon trubkasini ko‘tarib, raykom bilan bog‘landi, – Ziyod Shermatovich, mana, bosh agronom ham tasdiqlayapti, ellik sentnerdan kam bo‘lmaydi, bu yil, ishonavering, – dedi Komilga nigohini qadab. Komil esankirab qoldi. Bu nima? Esi bormi buning? Ellikdan?! To‘xtamish Komilning sarosimasini payqasa ham, pinagini buzmadi. Ziyod Shermatovichning gaplariga quloq tutdi. Jilmaydi, sal egildi: – Albatta, albatta, Ziyod Shermatovich, shuni eplayolmasak, nima qilib yuribmiz direktor bo‘lib. E, yo‘q, yo‘q, ishonchingizni oqlasak – shuning o‘zi bizga katta mukofot. Rahmat-rahmat, o‘g‘itlardan ozgina yordam bersangiz bas. Rahmat. – To‘xtamish trubkani ohista qo‘ydi.

– O‘ylab gapirdingmi? – dedi Komil unga tik kelib. – Oxirgi ko‘sakni yig‘ib olsang, yigirma beshdan berasan. Qolgan yigirma beshni qayerdan topasan?

To‘xtamish zaharxandalik bilan kuldi.

– O‘pkangni bos. Gazet o‘qiysanmi o‘zing! Qara, oltmish, yetmish beraman, deb ko‘krakka urishyapti odamlar.

– Yolg‘on! Ular ham yolg‘on gapiradi. Mumkin emas buncha hosil olish.

– Men mumkin deyapmanmi? Ular qayoqdan olishadi?

– Bilmayman.

– Bilasan. Osmondan tushgan emassan. Paxtaning ichida yurgan odamsan. Men ham bilaman. Va‘da – telefondagi gap.

Yoki mana bu qog'ozda qolib ketadi. O'sha – borini beraylik, bu yog'iga Xudo poshsho.

– Bu yerlardan yigirmadan olsang ham berishadi o'sha mukofotni, – dedi Komil g'ijinib. To'xtamishning ko'zlaridan o't chaqnab ketdi.

– Nima deding? Qa-na-qa mukofot?!

– Ishonchni oqlash – mukofot, deding-ku?

– Sen gapni aylantirma. Pichinglaringni menga qilma, og'ayni. Ordenga qo'yishganda, nomzodimni o'zim olib tashlattirganman, o'tgan yili. Shoqulovga berishdi, oddiy mexanizatorga. Bilib qo'y!

– Nimaga chaqiruvding, haligi gappingga sherik qilish uchunmi?

– Ha. Boshbuxni nimaga xafa qilding?

– Yozgan pulini ko'rdingmi? Mehmonga deb besh panjasini og'ziga tiqibdi-ku?

– Hisobi to'g'ri. Bu pulni men ham yemaganman, sen ham yemagansan.

– Bu ishlarga aralashmaysan, degan eding-ku?

– Ora-sira aralashib turganing ma'qul ekan, gap-so'z chiqishi mumkin.

– Kechagi mehmonlar harajatini maoshimdan ushlab qolsin.

– Komil! – To'xtamish o'zini bosolmay stolni mushtladi.

– Stolning aybi yo'q, ammo devorning qulog'i bor. Ehtiyot bo'l, – Komil shunday deb orqasiga burildi.

– Nima sotmoqchimisan? Qo'rqadigan yerim yo'q. Men top-tozaman!

Komil to'xtadi. Titrab ketdi. To'g'ri To'xtamishning ustiga bostirib keldi:

– Sotmoqchimisan, dedingmi? – To'xtamish Komilning avzoyini ko'rib o'rnidan turdi. – Hali meni shu darajada mal'un deb yuruvmiding?!

– Kechir, og'ayni, og'zimdan chiqib ketdi. Seni yaxshi ko'raman, bilasan-ku?

– Qulog‘ingga quyib ol: men haqiqatdan chetga chiqmayman, lekin gap tashish odatim ham yo‘q. Sotadigan bo‘lsa, ana, atrofingda egilib yurganlar sotadi.

Komil shunday deb xonadan chiqdi.

Qabri qattiq ayol

Nozima, ish shoshqich bo‘lgani uchun navbatchi mashinada yo‘lga chiqdi.

Tug‘uruqxona bosh vrachi Nozimaning hujjatini ko‘rgach, davolovchi vrachni chaqirtirdi:

– Latofat Hamidova, yoshi yigirmada, 1982-yil 17-sentyabrda nikohdan o‘tgan, – dedi vrach o‘zi bilan olib kirgan varaqaga qarab, – 1982-yil 19-sentyabr tungi soat uchdan qirq minut o‘tganda og‘ir ahvolda olib kelingan. Ko‘p qon yo‘qotgan. Buning sababi: bemor taxminan bir oy avval bolasini oldirgan. Tajribasiz vrachning qo‘li sezilib turibdi. Bemor Hamidova bu vaqt ichida rayonimiz ginekologlariga murojaat etmagan. Abort nikohdan oldin qilingan, demak, g‘ayriqonuniy ish tutilgan, deyishga asos bor.

– Bu masalada men ginekologlarimga yuz foiz ishonaman, ular qonundan tashqari ish qilishmaydi, – dedi bosh vrach davolovchi vrachning gapini bo‘lib.

– Undan tashqari, – dedi davolovchi vrach gapini davom ettirib, – ayol organizmiga qo‘pol aralashilgan. Hozir qizlik nomusini tiklash maqsadida g‘ayriqonuniy, g‘ayriinsoniy urinishlar sodir bo‘lmoqda. Bemorni o‘lim changalidan yulib oldik. Xulosamiz shu: jinoiy ish qo‘zg‘ash uchun hamma asos bor.

– Jinoyatchi kim? Aniqmi? – deb so‘radi Nozima.

Davolovchi vrach yelka qisdi:

– Buni siz topasiz. Men sizni meditsina xulosasi bilan tanishtirdim.

– Hamidova aytmadimi?

– Aytmasa ham kerak. Siri ochilsa malomatga qoladi-ku?

– Har holda, so‘ragandirsiz?

– So‘radim. «Abort qildirmaganman», deb turib oldi. Qiyin-qistovga olmadim. Bunga haqqim yo‘q, bilaman. Lekin uning asabi ham joyidamas. Bugun nevropatolog chaqirganman, maslahatga. Chamamda, bemorni jismoniy azobdan ko‘ra ruhiy azob ko‘proq qiynayapti. Shuning uchun unga uchrashmay turishingizni iltimos qilmoqchiman. Uch-to‘rt kun o‘tsin. O‘ziga kelsin.

– Yaxshi, shoshayotganim yo‘q. Unda sizdan ham iltimosim: mening qiziqayotganimni aytmang. Oldiga hech kimni qo‘ymang.

– Tartib-qoidani bilasiz-ku, bemor oldiga odam qo‘ymaymiz, – davolovchi vrach shunday deb chiqib ketdi.

– Siz Shonazir Shog‘iyosovni taniysizmi? – deb so‘radi Nozima bosh vrachdan.

– Shog‘iyosov?

– Ha. 1976-yilda qamalgan. G‘ayriqonuniy abort qilgani uchun.

– Esladim yigit o‘lgurni. Gulday xotinning umriga zavol bo‘lgan. Lekin men unda bosh vrach emasdim.

– Hozir u qayerda, bilmaysizmi?

– Shu atrofda, qaysidir sovxozda bo‘lsa kerak. Bu sohada ishlamaydi, ishlasa bilardim.

– Balki hali ham eski hunarini qilayotgandir? Uzun-quloq gaplar kelib turar axir?

– Buni eshitmadim. Eshitsam, o‘zim ham tinch qo‘ymas edim.

– Hamidova-chi?

– O‘shaning ishi deysizmi? Qaydam. Hozir istagan shaharga borib abort qildirib kelish mumkin-ku?

– To‘g‘ri aytasiz. Telefon qilib olay, mumkinmi? – Nozima Nusratovga qo‘ng‘iroq qildi. – Aytgan odamni topdingizmi, rahmat. Hozir yetib boraman. U xonangizdami, yaxshi. Endi unga qarab turib, gaplarimni takrorlang, ko‘zingizni uzming, o‘zgarish bo‘ldimi, yo‘qmi, borganimda aytasiz. Demak, boshladik: «Tug‘ruqxonadan gapiryapsizmi?» «Shunaqa ekanmi?»

«Abortning oqibatimi?» «Nomlarini aytdimi?» «Ekspert xulosasi tasdiqlandimi?» «Kutaman...»

Nozima trubkani qo'yib, bosh vrach bilan xayrlashdi-da, rayon militsiyasi tomon yo'l oldi.

U to'g'ridan to'g'ri savol-javobdan ish chiqmasligini bilib, dangal harakat qilmoqchi edi: Nusratovning takrorlab aytgan gaplari Shog'iyosovni taslim bo'lishga ruhan tayyorlab qo'yishi lozim edi. Besh yillik qamoq nima ekanini unutmagan Shog'iyosov bo'yniga bu jinoyat ilinsa ahvoli nima kechishini bilardi. Shu sababli Nozimaning birinchi savolidayoq o'zini oqlashga tushdi.

– Qamoqdan chiqqanimdan beri bu ish bilan shug'ullanmayman. Latofatxon menga kelgan edi. Ko'nmadim. Yana besh yil o'tirishga toqatim yo'q, dedim. Rohatini ular ko'rishsin-u, azobini men tortaymi, besh yilda juda esimni topib olganman, grajdan tergovchi.

Nozima Shog'iyosovning sarosimada javdirayotgan ko'zlariga tikildi. Shog'iyosov ko'zini olib qochdi.

– Latofatxonni surishtirib kelganimni qayerdan bilasiz?

– Grajdan tergovchi, axir, tug'ruqxonadan... Eshituvdim, Erga tegmay tur, devdim unga. E! – Shog'iyosov asabiylashib, yuzlarini siladi.

– Nimaga «grajdan tergovchi» deyapsiz? Jinoyatni bo'yningizga olganingizmi, bu?

– Yo'q, men... oldingi so'roqlarda... o'rganib qolibman, kechiring. Men uni abort qilganim yo'q.

– Bo'lmasa kim?

– Bilmayman.

– Hamidova sizni aytyapti.

– Yolg'on!!! Men bu ishga qo'l urmayman, deb qasam ichganman.

– Gapingizga ishondim, deylik. Lekin siz abort qilgan odamning kimligini aytishni istamayapsiz. Aybdorni yashirishga urinish, yolg'on guvohlik berishning ham jinoyat ekanini bilmaysizmi?

– Ming la'nat!.. – Shog'iyosov boshini qo'llari orasiga oldi. – Holi jonimga qo'yishmasa, nima qilay?

– Kim?

– Shu Latofatxon... Men unga bir adres berdim. Qo'li yengil edi uning.

– Aniqroq ayting: adres berdingizmi, xatmi yo birga bordingizmi?

– Xat yozib berdim.

– Mana bu yerga o'tiring. – Nozima stolni ko'rsatdi. – Yana bir xat yozing.

– Nima deb?

– Hamidovaga nima deb yozgansiz?

Shog'iyosov biroz o'ylandi-da, xatni yozib, Nozimaga uzatdi.

«Salimaxon, singlimiz ishonchli odam. Ximchistkani o'zingizga ishondik. Shonazir».

Nozima maktubga ko'z yugurtirib, bu dastxatni qayerdadir ko'rganday bo'ldi. O'ylab qoldi. Yana xatga diqqat bilan tikildi. Keyin birdan ichiga chiroq yoqilganday bo'ldi. Bunaqangi baxtli tasodif kamdan-kam hollarda yuz beradi:

– Familiyasi Zaripova, mana, adresini yozib, borish yo'llarini tushuntirdim. Telefoni ham bor.

– Uni qayerdan taniysiz?

– Birga o'qiganmiz... Uni qamaysizlarmi?

– Biz qamash bilan shug'ullanmaymiz. Ammo yangi jinoyatning oldini olishimiz kerak. Zaripova yana abort qilmaydi, bir ayolning joni xavf ostida qolmaydi, deb kim kafillik beradi, sizmi? Tanishimiz xafa bo'lmasin, deb aybini berkitamiz-u, boshqa birovning hayoti garovga qo'yilganini o'ylamaymiz, to'g'rimi, o'rtoq Shog'iyosov?

– To'g'ri, to'g'ri.

«O'rtoq» degan so'zdan keyin Shog'iyosovning badaniga sal qon yugurganday bo'ldi.

– Endi boshqa masalaga o'tamiz. 22-avgust kuni qayerda edingiz? Taxminan o'nlarning atrofida? Yaxshilab eslang.

– Yigirma ikkinchida? Sovxozda edim, ishda edim.

– Aniqrog‘i?

– To‘rtinchi bo‘limdagi to‘g‘on boshida. Agronom cho‘kkan kunni aytyapsiz-da, a?

– Suvdan chiqarishda birga bo‘lgan ekansiz, cho‘kmasdan avval ko‘ruvdingizmi?

– Yo‘q, birdan Subxon hovliqib kelib qoldi.

– Sadirovning kiyimi qanday edi?

– Yengi kalta oq ko‘ylak. Jinsi shim.

– Hamidova bilan Sadirovning aloqasi ma‘lummi sizga?

– Yo‘q... ochig‘i, Latofatxon o‘sha ish bilan kelganlarida sal uchini ochganday bo‘ludilar. Chamamda, Komiljon sho‘xlik qilganlar.

– Siz qutqaruvchilar orasida meditsina bilimiga ega bo‘lgan odamsiz, murdani tekshirdingizmi?

– Yo‘q. Tekshirish kerakmi?

– Tekshirmagan bo‘lsangiz, spravkani nimaga yozdingiz?

– Spravkani... bilmasam, direktor aytdi, yo‘q deyolmadim.

Uch kundan keyin yozib berdim. Qog‘ozni o‘zi keltirdi.

Nozima chuvalgan kalavaning uchini topganday edi. Shog‘iyosov ko‘rgan-bilganlarini yozgach, unga ruxsat berdi-da, Nusratov bilan birga o‘n uchinchi sovxoz bog‘iga qarab yo‘ldi.

Sovxoz markazida odam, mashina ko‘p edi.

– Hasharchilar kelyapti, – dedi Nusratov.

– Iye, gazetada boshqa gap edi-ku? – dedi Nozima hayron bo‘lib.

– To‘qqiz gektar yerga bir odam to‘g‘ri keladi bu sovxozda. Hasharchisiz eplay olmaydi. Gazetaga o‘ylamasdan yoza-veradi-da. Boqqa tezroq bormasak bo‘lmaydi, hasharchilarni joylashtirib, boshliqlarni mehmon qilishadi.

Ular markazda to‘xtamay, jadal o‘tib ketishdi.

Darhaqiqat, Murod mug‘ambirning qo‘li-qo‘liga tegmayotgan edi. Nozima bilan tanishib, rangi bir o‘zgardi-yu, darrov o‘zini tutdi. «Komil bilan Latofat ko‘p o‘tirgan bu bog‘da. Ich-

kari kirib ketardi, nima qilishganini men qaydan bilay?» deb gapni kalta qildi.

Sadirovga yordam berib yuradigan, charxpalakka tiqilgan xodachani olib tashlagan bolani kecha kelganida topa olmagan edi, bu safar topib, gaplashdi. Ammo u ham tayinli gap aytmadi. Nozima polkovnik bergan xatni shu yozgan bo'lsa kerak, deb taxmin qilgan edi. Bola Sadirovni 22-avgust kuni ko'rmaganini yozib bergach, ikki xatni solishtirdi. Dastxatda farq katta edi. Shunday bo'lsa ham idoraga qaytgach, ekspertizaga topshirdi.

Ertasiga ertalab Nozima polkovnik Sultonov huzuriga kirib uni to'plagan ma'lumotlari, fikrlari, rejalari bilan tanishtirdi. Maslahat va ko'rsatmalar olgach, Zaripovaga telefon qildi. Zaripova uni kechqurun soat to'qqizda kutadigan bo'ldi.

Nozima Sadirovning kundaligini varaqladi. G'o'zalarning kunlik, haftalik o'sishi, o'zgarishlar, jadvallar... xullas, tajribaning har kuni tartib va aniqlik bilan yozilgan, unda odamlarga yoki bo'lak voqealarga nisbatan biron fikr bildirilmagan edi.

Zaripovanikiga birga boradigan tergovchi bilan gaplashib olgach, uyiga ketdi. Eri qo'lida tokqaychi bilan gulzorda yurgan ekan. Uni ko'rib ishni to'xtatdi. Nozima kiyimini tezgina almashtirib, ovqatga unnadi.

– Bugun shoshib qolibsanki? – dedi eri uning yoniga kelib.

– Soat to'qqizda bir joyga boramiz... siz bilan.

– Qayoqqa?

Nozima deraza osha hovliga qaradi. Atrofda hech kim bo'lmasa ham ovozini pastlatib, dedi:

– Bir vrachnikiga boramiz. Abort qiladigan vrachnikiga.

– Nima? Nima deding?

– Voy, sekin. Baqirmang. O'sha vrachni qo'lga olishimiz kerak.

– Mening nima aloqam bor?

– Erimmisiz axir? Birga olib borasiz. Yo boshqa odam bilan boramanmi?

– Borib ko'r-chi?!

– Jo-on, adajonisi, shirinchanini bog'chadan olib keling.

– Yaqin orada pasportlarni almashtiramiz-da, seni er, meni xotin deb rasmiylashtiramiz.

Nozima nozlanib, erining yelkasiga bosh qo‘ydi. Ko‘cha eshigi tomonda qaynonasining ovozi keldi-yu, ikkovi sapchib tushdi. Muxtor hovliga otilganini o‘zi ham sezmay qoldi.

Zaripova Shonazirning xati bilan kelgan er-xotinni juda iliq kutib oldi. Nozimaning «analizlari» qayd etilgan qog‘ozlarga qarab olib, Komilga «Kuyovto‘ra, siz shu yerda choy-poy ichib turing», dedi-da, Nozimani yon xonaga boshladi. Nozimani maxsus kresloga o‘tkazib em ignasiga dori olayotganda, eshik jing‘irog‘i ketma-ket asabiy jiringladi. Zaripova ignani stolga qo‘yib, Nozimaga savol nazari bilan qaradi. Keyin igna ustini oq mato bilan yopdi.

– Kiyining, eringizning yoniga chiqib turing.

Zaripova xonani qulflab, eshikni ochdi. Oldinda tergovchi, orqada guvoh sifatida chaqirilgan ikki qo‘shni kirib keldi.

Zaripovaning rangi quv o‘chdi.

– Siz g‘ayriqonuniy ravishda abort qilishda ayblanasiz, – dedi tergovchi, keyin Nozima tomonga qaradi: – Bular kimlar? «Tomoshaning o‘zi», deb o‘yladi Muxtor.

– Bu singlim, bu kuyovim... – dedi Zaripova duduqlanib.

– Bu xonada kim bor?

– Bu... bu xonada tanishim turadi. Hozir komandirovkada. Eshigi berk.

– Grajdanka Zaripova, – dedi Nozima o‘rnidan turib, – qo‘ying, berkinmachoq o‘ynamaylik. Bu o‘rtoq – mening hamkasbim. Bu kishi chindan ham erim. Bular – guvohlar. – Nozima shunday deb sumkachasidan qog‘oz olib Zaripovaga uzatdi. – Mana, prokurorning sanksiyasi. Guvohlar ishtirokida tintuv qilamiz. Eshikni oching.

Tintuv tugab, guvohlar chiqib ketgach, Zaripova uvvos tortib yig‘lay boshladi. Muxtorga bularning hammasi qiziq tuyuldi. Ayniqsa, xotining o‘zini tutib turishi, chertib-chertib gapirishidan lol qoldi. Muxtor uni bu holda hech ko‘rmagan, hatto tasavvur ham qilmagan edi. Uyda mo‘mingina bo‘lib yuradi-

gan xotin shunday qahrli tusga ham kirarkan-a... Mana bu xotin yig'lab, ezilyapti. Nozima-chi? Suv berdi. Endi qovoq uyub qarab turibdi. Yupatishga urinmayapti. Qoidasi shunaqamikin?

Zaripova yig'idan to'xtagach, Nozima unga Latofatning suratini ko'rsatdi.

– Bir oy avval kelgan, eslaysizmi? Bunda ham Shog'iyosovning xati bo'lgan.

– Shog'iyosov... juvonmarg bo'lgur, meni ham tortdi oxiri... Bu xotin esimda, sal vaqtini o'tkazib kelgan edi. Yo'q, desam ham qo'ymadi. Uyimda uch kun o'zim boqdim.

– Kim bilan kelgan edi, mana bu odamlardan biri bormidi yonida? – Nozima uzatgan to'rt suratning biri Komilniki, biri To'xtamishniki edi.

Zaripova suratlariga qaramadi ham.

– Yolg'iz edi. Turmushga chiqmagan ekan, uvol bo'lmasin devdim.

– Keyin yana keldimi? Boshqa ish bilan? – Nozima Muxtor bilan tergovchi oldida ochiq so'rashga uyaldi. Zaripova buni sezdi. Erkaklarga qarab olib, bosh irg'ab tasdiqladi.

Uyga qaytishganda hamma uxlab qolgan edi.

– Qahring qattiq ekan, bechora o'pkasi to'lib yig'layapti-ku, qovoq-tumshug'ingni osiltirib o'tiribsan, – dedi Muxtor o'rin solayotgan xotiniga.

– Rahmdillik bilan ishni buzib qo'yishimiz mumkin. O'sha rahmingiz kelayotgan xotin, biz indamasak, odam o'ldirishi mumkin, hech bo'lmasa, mayib qiladi.

– Yig'isi ayyorlikmidi, hali?

Nozima eriga kulib qaradi:

– Dadam aytadilar-ku, xotin kishining makri qirq tuyaga yuk bo'ladi deb...

Bu kech Nozimaning uyquasi kelmadi. O'ylab, o'yiga yetolmay yotdi.

U Komilning kanal tomonga bir qiz ortidan yugurganini biladi. Qiz – Latofat. Bunga iymoni komil. Kanal bo'yida nima bo'ldi? Latofatning izi nima uchun yo'q? Komil qizni nima

uchun quvdi? Nima uchun suvga tushdi? Kanal bo'yida birov kutib turib, so'ng... Tarixda vannaga cho'kib o'lganlar ham bo'lgan. Badanda iz yo'q, go'yo hushidan ketgan-u, cho'kkan. Hatto shu qotillik izi ham topilgan. Komilning ishi esa... Guvohlar bor, ko'rishgan... lekin haqiqat uzoqda, ochilmay turibdi. Har holda, Komil – Latofat munosabati chigalliklarini ochib beradi. To'xtamish-chi? U voqea sodir bo'lgan kuni shaharda ekan. (Nozima buni aniqladi). Har qanday gumondan holi bo'lgani holda nimaga yolg'on guvohlik bergan? «Ish»ni qayta tekshirilishi mumkinligini bilmay yo o'ylab o'tirmay, osonlik bilan yopib qo'ya qolish uchun shunday qilganmi? Yoki bir narsadan hadigi bormi? Ammo nimadan? Nozimaga shular qorong'i edi. Bir qizni badnom qilib, uylanaman, deb chap bergan, hasharchi olmayman, deb tashabbus ko'tarib, hasharchilarni birinchilardan bo'lib chorlagan odam anoyi emas. Unda gap ko'p. Bu gaplardan balki xabardor bo'lgandir? Paxtachilik zavodida qanday nayrang bo'lishi mumkin? Qo'shib yozish, yolg'on ma'lumotlar... Bunday nayranglardan bosh agronomning bexabar qolishi mumkin emas. Balki Komil – To'xtamish mojarosi shundan kelib chiqar? Qanaqa mojaro? Bu haqda na kundalikda, na guvohlarning ko'rsatmalarida kalima bor. Lekin Nozima shunday mojaro mavjudligiga tobora ishonardi. Shuning uchun ham To'xtamishni hozircha tek qo'yishga qaror qilgan. Bunaqa ilonning dumini bossang, chaqadi-yu qochadi. Lunjini shishirib turganda birato'la bo'g'zidan olish kerak...

To'rtinchi kimsaga ayon bo'lgan sir

Mavluda Nozima bilan xayrlashib chiqdi-yu, ko'cha eshigi og'zida bir nafas to'xtab qoldi. Nimanidir ichkarida qoldirganday tuyuldi. Qo'lida g'ijimlangan ro'molchasi. Kelayotganda ham ro'molchadan boshqa narsasi yo'q edi. Ammo nimasidir qolganga o'xshaydi. Nimasi?.. Bir chimdim xotirasini yuragidan uzib olib tergovchining stoli ustiga tashlab chiqdi... Shu gap keldi-yu, eti uvishdi. Bu qanaqasi! Avaylab-asrashi lozim

bo'lgan sirning bir ulushini ayon qildimi? Komilning o'limiga nima daxli bor edi? Nahot, o'sha gaplar uchun To'xtamish endi o'ch olgan bo'lsa? Yoki qing'ir ishlarning ochilishidan qo'rqdimi? Qo'rqsa-qo'rqmasa Komilning fosh qilish niyati yo'q edi-ku? Niyati bo'lgani bilan qo'lida biror dalilsiz, quruq gap bilan fosh etarmidi?..

Mavluda Nozimaning chiqib kelayotganini ko'rib, tez-tez yurib ketdi. Anchagina yo'l bosgandan keyin to'xtadi. Katta ariq yoqasidagi qovjirab-kuyib yotgan o'tlarga tikilib qoldi. O'tlarga sepilgan dori bo'g'ziga kelganday nafasi qaytdi. Orqasiga o'girildi. Militsiya xonasi oldida zog' ko'rinmaydi. Eski «Zaporojets» turgan edi, tergovchi shunda ketgan bo'lsa kerak. Mavluda shoshilmay iziga qaytdi. Bu ko'chaga burilganiga o'zi ham hayron bo'ldi. Nozimaning chiqayotganini ko'rib, sarosimaga tushgani nimasi edi? Nozima bilan yuzma-yuz bo'lishga nima uchun cho'chidi? Xotiralarining hammasini to'kib solishdanmi? Qarashiga dosh berish qiyin ekan bu ayolning. Xushro'ygina, ko'zlari munchoqdekkina, ovozi ham mayin... Lekin tikilib qarasa, gapirib yuborganingni bilmay qolasan. Xuddi avraganga o'xshaydi.

U militsiya xonasiga yaqinlashib, hovliga o'g'rincha qaradi – hech kim yo'q. Shunday bo'lsa ham, qadamini tezlatdi. Militsiya xonasidan uzoqlashgan sayin Nozimaning gaplari quloqlari ostida qattiqroq jaranglayverdi. Go'yo Nozima uni ta'qib qilgan, nuqul bir gapni qaytarar edi: «O'sha kuni Sadirovni ertalab ko'rgan. Sadirov mast bo'lgan...»

Komil ertalab uning yuzidan o'pgan edi. Yonog'iga urilgan iliq nafasi hali sovimadi. O'sha kuni ichmagan edi. To'xtamish nimaga bunday dedi. Sovxozda yo'q edi-ku? Nimaga chalkashtiryapti... Maqsadi nima? Hech kim militsiyaga arz qilgani yo'q. O'zlari tekshirishyapti. Nahot, birov... Kim? Nima sababdan? Mavluda hozir bu savolni hazm qila oladigan holda emasdi.

Palapartish xayollar girdobida alahsirayotgan Mavluda birdan Subhonni esladi. Erining jasadi ustiga o'zini tashlab faryod urayotgan choqda Subhon nimalardir degan edi. Nima devdi?..

Mavluda to'xtadi. Xayolini jamlamoqchi bo'ldi. Komilni Subhon suvdan chiqargan edi. Bir nimalar deb tushuntirdi. O'sha paytda qulog'iga gap kirmadi. Keyinroq-chi? Nima uchun Subhonga uchramadi? Hali ham kech emas, gaplarini eshitishi kerak. Balki eri o'lar oldida bir nima degandir? Balki... Subhon nima degan edi? Qiz haqida gapirgandi. Bu esiga tushdi. O'sha faryod orasida qiz to'g'risidagi gapni ilg'ab qolganiga e'tibor bermagandi. Ko'z oldi qorong'i bo'lib turgan paytda «Qiz? Qanaqa qiz?» degan fikr bir yalt etganu so'ngan edi. Hozir o'shani esladi. Shuni aytish kerakmidi? Yo'q!.. «Qandaydir qizga ilakishish oqibatida cho'kkan», degan la'nat tamg'asi bosilsinmi? Yo tergovchi buni bilarmidi? «Latof o'lgurni nimaga so'radi? Hiring-hiring qilib yurardi. Nahot Komil akam?!» Bu fikrdan vujudi qoq ikkiga ajralib ketganday, ko'kragi huvillab qolganday tuyuldi. Boshi aylanib, to'xtadi. Ko'kragini ushladi. Shu xunuk fikr qanday tez kelgan bo'lsa, shunday tez haydashga kirishdi. Sir emas, ilgari ham shunday rashk o'tiga bandi bo'lib qolardi. Ayniqsa, kurortga ketgan kunlari, gumonsirash uchun zarracha asosi bo'lmasa-da, ming azobda to'lg'andi. Ammo erining qo'yniga kirishi bilan o'sha azoblar o'n chandon lazzat bo'lib qaytdi. U paytlar o'tdi... ketdi... U rashkning azobi ham, lazzati ham bor edi. Endigi gumon-chi? Erining ruhiga bosiladigan la'nat tamg'asidan boshqa narsa emas bu!! Ilgari eriga qizg'anishini bildirsa, u shiringina jilmayib: «Siz meni lotereyaga yutib olgansiz, boshqalarga atalmaganman», derdi, yoki: «Men devman, siz meni xurmachadan chiqarib oldingiz, demak, qulingizman», derdi... Endi-chi? Endi nima deydi?..

Mavludaning mijjalariga to'lgan ko'z yosh oldiga xira parda tortdi. Ana shu xira parda ortida Komilning jilmaygan chehrasi ko'rindi. «Meni xurmachaga solib qo'ydilar-ku?» Komilning ovozini aniq eshitdi. Cho'chib ketdi. Yurak urishi ham, nafas olishi ham to'xtadi. Shoshilib orqasiga qaradi: atrofda hech kim yo'q. Ro'molchasi bilan ko'z yoshlarini artdi. Uyga yaqinlashay dedi. Qadam olishi beixtiyor sekinlashdi. Uyga kirgisi kelmadi.

Shu hovlida, shu ko'chalarda Komilning bolaligi o'tgan, uyning devorlariga Komilning nafasi singib ketgan. Shu daraxtlar, shu tuproqdan Komilning ovozi chiqayotganday bo'ladi. Mavluda ba'zan u bilan gaplashadi. Erining ovozini eshitib, qo'rqib ketadi. Taxtadek qotadi. Kechasi tiq etgan narsadan sapchib tushadi. Bu uyda faqat xotira tirik. Qolgan odamlar Mavluda uchun jonsizday. Ba'zan qaynota-qaynonasi ham ko'ziga ko'rinmaydi. Mavluda o'n yillik erini yo'qotdi. Ular o'ttiz ikki yil qalblari to'rida avaylagan farzandlaridan ajraldilar. Mavluda ularga og'irligini biladi, ammo yuraklariga zardob to'lganini, faqat tanalari tik turganini, ichlari huvillab qolganini his qilolmaydi. Buning uchun avvalo farzand to'lg'og'ini tatish kerak, uyqusiz tunlarni ko'rishi, farzandi isitmasida yonishi, bolasining tizzasi qonaganda, yuragidagi tomirchanning biri uzilishi... lozim. Mavludaga bu azoblar begona. Uning dardi bo'lak. Shuning uchun qaynona-qaynotasiga el bo'lolmaydi. Xotira bilan birga yashaydi...

Kechasi chinqirib uyg'ondi. Qaynonasi ham sapchib tushdi: «Nima bo'ldi?» «Yomon tush ko'rdim». «Kalima qaytarish kerak», «Nima deb?» «Tavba, kalimani bilmasa bular...» Qaynonasi g'udrab-g'udrab yotdi. Mavluda ko'zini qorong'i bo'shliqqa tikib o'tirdi.

Avvaliga tushi shirin xotiralar ummonidan suv ichayotgan edi. To'xtamish bilan... Birdan Komil kirib qoldi, To'xtamish unga tashlanib bo'g'a ketdi...

O'tirsa yuragi siqilaverdi, turib, hovlida aylanishga qo'rqdi. Yotishga yuragi betlamadi. Komil yoniga yana qaytdi. Endi Mavludaga ishonmagani uchun qaytdi!! U To'xtamish bilan... qanday sharmanda!!

Mavluda yelkalarini quchoqlab, boshini ham qildi.

Komilga xiyonat qilish xayolida ham bo'lmagan – yuzi yorug'.

Sovxozga kelishganda To'xtamish bir necha marta qarmoq tashladi. Komilni kurortga yuborishi ham bejiz emas. Ko'nglida biror egrilik bo'lmasa, putyovkani ikkita qilib bermasmidi?

Mavludaning opasinikiga jo'nagani yaxshi bo'ldi. Sovxozda qolganida, kim biladi, shayton shaytonligini qilsa... Ta'ziyaga kelganda ham suqlanib tikildi. «Komilning o'rmini o'zingiz oling. Xo'jalikka ayol rahbarlar kerak», dedi. Xo'jalik ayol rahbarsiz ham kunini ko'rar. To'xtamishning niyati boshqa. Mavluda bilmas ekanmi? Biladi. Shu sababli ham, To'xtamish bilan uchrashganini tergovchidan yashirdi – gap chuvalashadi.

Mavluda Komilning aytganlari esladi:

«Tulki osmonga mahliyo bo'lib turgan ekan, laylak kelib qolibdi. «Ha, oshna?» debdi laylak. «Uchishni o'rganmoqchiman», debdi tulki. Go'l laylak unga uchishni o'rgatmoqchi bo'libdi. Ko'tarib osmonga uchibdi. Keyin tashlab yuboribdi. Tulki xashak g'arami ustiga tushibdi. «Uchishni o'rgandingmi?» deb so'rabdi laylak. «Uchishni o'rgandim-u, qo'nish qiyin ekan», debdi tulki. «E, bundan oson ish yo'q, eng qiyini ko'tarilish, yana bir ko'tarilsang, qo'nishni ham o'rganib olasan». – Laylak shu gap bilan tulkini ko'tarib yana ham balandroq uchibdi-yu, so'ng tashlab yuboribdi. Bu safar tulki to'ppato'g'ri botqoqqa tushib, uch gaz bo'yi botib ketibdi. To'xtamish – o'sha tulkining o'zi. Yerdagi o'limtik tovuqlarga to'ymaydi. Osmonga uchmoqchi. Qanoti yo'qligini bilsa ham uchmoqchi. Bir marta uchib-ku, xashak ustiga «qo'ndi». Esingdami, Adolatni xor qilgani. Boplab aldab ketdi. Hozir yana uchib yuribdi. Botqoqqa botishi aniq. Lekin qachon botadi?! Yerga tushguncha osmonda turib hammayoqni qachongacha bulg'aydi?..»

To'xtamish haqida gap ochilsa, Mavluda asabi buzilardi. Komil buni bilgani uchun To'xtamishni kamroq tilga olish harakatida bo'lardi. To'xtamishning nayranglariga chidamagan kezlari, ayniqsa pul bermoqchi bo'lganda Komil u haqda ko'proq gapirgan edi. Astoydil ezilib, bo'g'ilib gapirgandi.

Dugonasi aldanganidan keyin, Mavluda To'xtamishning qo'lidan har qanday ablahlik kelishiga ishonib qolgan edi. Shu sababli erining kuyib-yonishini, To'xtamishni insof yo'lga boshlamoqchi bo'lganini bekor deb bildi. Ammo buni sezdirmedi. Unga dardkash bo'ldi. Vijdon azobida to'lg'anib aytilgan

ko'p gaplar yodiga mixlandi. Agar orada o'lim bo'lmaganda, sovxozdan ko'chib ketishganda, balki bu gaplar, vaqt o'tishi bilan, xayoldan ko'tarilardi. Endi unutilmaydi. Kunlar o'tgan sayin arzimas tuyulgan gaplari ham yodiga tushaveradi. Komil shu gaplari, o'sha kuyib-yonishlari, o'sha jilmayishi, o'sha hazillari bilan tirik qoladi.

Nozima Mavludani yomon qiynoqqa solib ketdi. Komilning cho'kib o'lishida kimningdir qo'li bor, deb gumonsiragani ham, To'xtamishning yolg'on guvohlik berishi ham uni dovdiratib qo'ydi. Suyganidan ayrilib, yolg'iz qolganiga asta-sekin ko'nikayotgan, taqdirga tan berayotgan ayol po'rtanaga tushib qoldi. To'lqinlar dam uni suv yuzasiga xas kabi ko'tarib tashlaydi, dam to'yimas dengiz qa'riga tortadi.

Kunduzi picha ko'zi ilingan edi. Yana yoqa bo'g'ishayotgan To'xtamish bilan Komilni ko'rdi. Uyga sig'madi. Hovliga chiqdi. Hovliga sig'madi. Ko'chaga chiqolmadi – istihola qildi. Azador xotin degan nomi bor. O'rik daraxti tagida nafasi qaytib uzoq o'tirdi. Tergovchiga To'xtamishning nayranglarini aytganidan pushaymon qildi. To'xtamishning Komilga pul bermoqchi bo'lganini, paxtani qo'shib yozishlarini aytishi lozim edi, tekshirsin edi o'sha tergovchi. Balki shu yo'l bilan haqiqat ildiziga yetardi. Qolgan gaplar – sevgi o'tida yonishlar, farzand dog'ida kuyishlar – uning shaxsiy dardi, ammo To'xtamishning muttahamligini aytishi darkor edi. Aytmay chakki qildi. Tergovchi yana kelarmikin?

Kechadan beri g'imirlab tinchlik bermayotgan «Komilni To'xtamish o'ldirgan» degan fikr birdan suv yuzasiga qalqib, Mavludaning ko'zlari kosasidan chiqib ketay dedi. Ostona-dagi kuzning isini olgan o'rik barglari shivirlab, fikrini tasdiq etganday bo'ldi. Peshonasini tizzasiga qo'yib, ko'zini chirt yumdi. Daraxt shiviri ham to'xtadi, qushlar chug'uri ham, suv shildirashi ham... bir nafas dunyoning joni uzildi. Bir nafas. Keyin... Qaynonasi uv tortdi: «Tirnoqqa zor o'tgan bole-yem...» Mavluda merovsirab, boshini ko'tardi. Notanish ayolga ko'zi tushdi. Qaynonasi dardini to'kib yig'laydi. Uning to'kilgan

dardlari Mavludaning yuragiga nayza bo'lib sanchiladi. Yuragi to'lib-to'lib yig'laydi. Ayolni tanimasa ham, dardini aytgisi keladi. Aytolmaydi. (Buning uchun hali qaynonasidan dakki eshittishini biladi.) Qanday aytsin? Qay birini aytsin? Bu ayol shunchaki ko'ngil so'rab kelgan, dardini olish uchun emas. Dardini kim oladi?! Kimga kerak uning dardi? Bu xotinning ham o'ziga yetgulik dardi bordir?... Mavluda bularni hozir emas, keyinroq, notanish ayol qaytgach o'ylaydi. Hozir xayoliga bu gaplar kelmaydi. Yig'laydi, to'lib-to'lib yig'laydi...

Yolg'iz qolgach, yana «Komilni To'xtamish o'ldirgan» degan xayol uyg'onadi. O'zini chalg'itmoqchi bo'ladi. Hovliga suv sepadi. Supuradi. Keyin yana o'sha xayol.

Ikki kun shunday bo'ldi.

Uchinchi kun ham shunday boshlandi.

U ortiq chidolmasligini bildi. Qaynonasiga shaharga tushib chiqajagini aytdi. Tergovchiga uchrashish niyati borligini yashirdi. Qaynonasi: «Qirq o'tmay ketmang, arvohtar chirqiraydi», deganicha qolaverdi.

* * *

Nozima Komilning kundaliklarini mulohaza qilib o'tirgan edi. Navbatchi qo'ng'iroq qilib, Mavluda Sadirova kelganini aytgach, shoshib qoldi. U Mavludaning kelishiga ishonardi. Lekin bunchalik tez kelar, deb kutmagan edi.

Mavluda dabdurustdan maqsadini aytolmadi. Endi mud-daoga o'taman, deganda Nozimaning ko'ziga ko'zi tushdi-yu, gapdan adashdi. Oxiri:

– Iltimos, menga tikilmang, ko'zingiz o'tkir ekan, – deyishga majbur bo'ldi.

Nozima deraza tomon qaradi.

Tunov kuni Muxtor ham shunday devdi. Ishga berilib, qarashlari ham o'zgarib ketibdimi? Tikilganlarni o'zi ham yoqtirmas edi. Nahotki ko'zni lo'q qilish odat bo'lib qolsa?

Mavluda biroz sarosima bilan gapirdi. U kela-kelguncha ko'p gaplarni ko'ngliga tukkan edi. Nazarida kam deganda

yarim soat gapirishi lozim edi. Hozir bir necha daqiqada soʻzlari tugab, boshi birdan boʻshab qolganday boʻldi.

Nozima gapning davomini kutdi. Mavludadan sado chiqavermagach, unga qaradi.

– Bor gap shumi?

«Yana nima deyishim kerak?» deb oʻyladi Mavluda.

– Toʻxtamish Omonturdiyevdan gumoningiz bormi?

– Ha...Yoʻq... Lekin tekshirib koʻrish kerak.

– Oʻsha kuni shaharda boʻlgan-ku?

– Kelib-ketish qiyinmi?

Gumonni tasdiqlashi mumkin boʻlgan bu gap xayoliga qanday kelib qoldi – Mavludaning oʻzi ham sezmadi.

– Tekshirib koʻramiz... Omonturdiyevning qingʻir ishlari bor ekan. Sadirov... eringiz bilar ekan. Fosh qilishga urinmaganmi? Biron joyga xabar berganmi, majlisda tanqid qilganmi?

– Yoʻq, yoʻq, bunaqa niyatlari boʻlmagan.

– Nimaga? Jinoyatni bila turib, yashirsa, jinoyatga sherik boʻladi.

– Sizlarning qarichingizda oʻlchansa, shunaqa, Komil akamning bu ishlarga sira dahllari yoʻq.

– Yaxshi, bu gaplarni qoʻya turaylik. Meni hozir boshqa narsa qiziqtiriyapti. Siz bilan uchrashganimdan keyin baʼzi narsalarni aniqladim. Sadirovni, suvga choʻkishdan oldin, bir qiz bilan koʻrishgan. Taxminimizga koʻra u qiz – Latofat Hamidova. Oʻtgan safar ularning munosabatlarini aytmovdingiz?

– Munosabatlarimi? Men Komil akamga ishonardim. Iltimos, ishonchimni oʻldirmang, oʻtinib-oʻtinib soʻrayman, oʻldirmang.

– Haqiqatga yetguncha turli gumonlarga borishga majburmiz. Oʻtgan kuni yana bir yangilik aniqlandi: Hamidova Sadirov kurortdaligida bolasini oldirgan.

– Nima?! – Mavluda oʻrnidan turib ketdi. Nozimaning ustiga bostirib keldi. – Nima dedingiz? Bolasini oldiribdimi? Komil akamdan koʻryaptimi, megajin?! Bekorlarni aytibdi! Bunday boʻlishi mumkinmas!

Nozima ham o'rnidan turib, unga tikildi:

– Nima uchun mumkinmas? Sadirovdan bola bo'lmasmidi?

Mavluda og'zini ochganicha serrayib qoldi. Nozimaning savolidan so'ng sirni ochib qo'yganini sezdi. Labini tishladi. Gapni chalg'itmoqchi bo'ldi.

– Nimaga unday deyapsiz? Ayb mendaydi, degandim-ku?

– Hozirgi gapingiz-chi? Qo'ying, opa, bu yashiradigan gap emas-ku? Aytganingiz bilan ovoza bo'lmasa... Ayb kimdaligini o'tgan uchrashuvdayoq sezgandim. Esingizdami, «Menga qolsa etaklarini bolaga to'ldirib tashlamasdim», devdingiz?

Mavluda Nozimaga hayrat bilan tikildi: Esida... aytgan edi. Buncha ziyrak bo'lmasa bu juvon... Hamma gapini chertib, chertib saralabdi-da...

– Hozir-ku, Hamidova Sadirovni ayblamadi, – dedi Nozima Mavludadagi o'zgarishni sezmaganday. – Berdisini aytguncha o'zingiz qovun tushirdingiz. Xo'sh, ertaga: «Bola Sadirovdan edi», deb tursa, «Sadirov shu isnodga chidamay o'zini suvga tashlagan», desa ham tuhmat yukini ko'tarib yuraverasizmi?

Mavluda birdan yumshadi. Qarshisida – endi ikkinchi marta ko'rayotgani, yetti yot begona emas, balki ko'pdan qo'msagani – qadrdoni, dardkashi turganday tuyuldi. yelkasiga bosh qo'ygisi, to'lib-toshib yig'lagisi keldi. O'zini tutdi. Ammo sirlari saqlanadigan yuragi kalitini berishdan tuta olmadi.

– Ayb u kishida edi. Tekshirtirganmiz.

– Diagnostikasi?

– Ikki tomonlama kriptarxizm. Urug' o'lik tusharkan.

– Seksopatologning ism-sharifi, ish joyi esingizdami?

Mavluda aytdi. Nozima yon daftarga yozib oldi.

– Ayb eringizda ekanini yana kim bilardi?

– Hech kim?

– Omonturdiyev yoki Hamidova bu bilan qiziqishmaganmi?

– Yo'q. To'xtamish bir so'raganda, «ayb menda», deganman...

Seksopatolog, Komil, Mavludagagina ma'lum bo'lgan haqiqat to'rtinchi odamga ham ayon bo'ldi. Necha yil badalida qo'rqib avaylangan sir ochildi. Mavluda dastlab bu haqiqatni

bilganida, dahshatga tushgan, eridan ayrilib qolganday bo'lgan edi. Komil g'amga cho'kib, dardli ovozda ochig'ini aytgan, o'sha kuni bearmon ichgan edi, ertasiga ham... Keyin, o'ziga kelib, Mavludaga ruxsat berdi:—mayling o'zingda, dedi. Mavluda shu odamni tashlab keta olarmidi? Komilni-ya! Muhabbatga bo'lgan ishonchi o'lgan qizni muhabbatning tiriltiruvchi suvi bilan ko'zini ochgan yigitni-ya! Yo'q, Mavluda tashlab ketmadi. Komil tashlab ketdi... Yuragini vayron qilib, tiklab bo'lmas darajada xaroba qilib tashlab ketdi... «Tug'mas xotin» degan la'nat tamg'asini bir umr ko'tarib yurar edi. Nima qilsin, suyganiga otilgan xas uning boshiga cho'qmor bo'lib tushgani yaxshimasmi? Komil akasiga bu sharmandalikdan ko'ra, pushti kuygan ekan, degan gap durustmasmi? U o'zini oqlash uchun aytib yubordi-ku, bu sirni?

Mavluda shu o'ylar bilan o'zini o'zi yupatmoqchi edi. Nozimaga o'tinch bilan tikildi:

– Bu gapni birov bilmasin. Shu paytgacha Komil akamning yuzlari yorug' bo'lgan, endi qora chaplanmasin.

– Agar Hamidova da'vo qilmasa, sir ochilmaydi. Bo'lmasa, majburmiz. Meni yana bir narsa qiziqtiradi. Institutga borib, to'rtinchi kursdagi o'sha voqea bilan qiziqdim. Sadirovning majlisdagi gaplari bilan ham tanishdim. Hozir Adolat Quramboyeva qayerda, bilmaysizmi?

– Yurtiga ketgan edi. To'xtamish pastkashlik qildi. U mardlik bilan javob qaytardi. Adolat yarim yilgacha birga turdi. Keyin bilsak, u muttahamning qishloqda bola-chaqasi bor ekan. Adolat g'alva ko'tarmadi. Bo'yida bo'lgan, tug'ib oldi. Institutni biz bilan birga bitirdi. Bolasini olib ketdi. Turmush qurdi, bo'lmabdi. Keyin bir bevaga yulduzi to'g'ri kelibdi. Undan ham bolalari bor. O'zining qizi, erining uch bolasi, keyin tuqqanlari bilan chuvalashib o'tirgandir. Uni bezovta qilish kerakmas.

– Bezovta qilish niyatim yo'q. Taqdirini bilmoqchi edim. Omonturdiyevning shaxsini aniqlash uchun kerak, bu.

– O'tgan safar bir gapni yashirdim. To'xtamish ta'ziyaga kelganda meni ishga taklif qilgan. Bosh agronomlikka.

- Rozi bo‘ldingizmi?
- Mening o‘rimda bo‘lganingizda ko‘narmidingiz?
- Nozima yelka qisdi.
- Men endi boray, – dedi Mavluda uf tortib. U ancha yengil tortganday bo‘ldi.
- Yana yashirgan gaplaringiz chiqib qolsa, kelavering.
- Yo‘q, singlim, boshqa yashirgan gapim yo‘q... Bor-u, bu ishga daxlsiz.

Oq libosli kelinchak

Kelinchaklik sarpolarini kiyish orzusi dastlab tug‘ilganda Latofat yo beshinchi, yo oltinchi sinfda o‘qirdi. Unga qadar ham qo‘shni qizlar uzatilganda yo kelin kelganda oppoq libosda ochilib ketgan kelinchaklarga havas bilan qarardi. Ammo o‘zini kelinchak libosida ko‘rish istagi vujudini hali yondirmagan edi. Bir kuni ro‘parasidagi qo‘shnisinikiga chiqib qotib qoldi: chillalik kelin-kuyov kuppa-kunduz kuni oshxona oldida, bir tup anjir panasida quchoqlashib turishardi. Qo‘shni qizaloqning ham hayrat, ham havas, ham qiziqish bilan tikilib turgani xayollariga kelmasdi. Qizaloq nima ekan, dunyo bilan ishlari yo‘q edi! Kelinchak erining quchog‘idan sirg‘alib chiqquncha Latofat joyidan jilmadi. Keyin nima uchun kirganini ham unutib, iziga qaytdi. Yursa ham, tursa ham ko‘ziga o‘sha anjir ortidagi chirmashgan tanlar kelaverdi. Bu holat unga yangilik emas, kinolarda ko‘raverib, ko‘zi pishib ketgan, ba‘zan kechalari bexos uyg‘onib, ota-onasining shivir-shivirlarini ham eshitgan, xullas, bu ajib olamning sirlarini sal bo‘lsa-da, tushunib qolgan edi. Biroq, anjir panasidagi holat... Ikki kundan keyin... orqa partadagi boladan xat oldi, so‘ng... yuqori sinfda o‘qiydigan boladan. U kunda maktabga oshiqardi, lekin kallasiga dars kirmasdi, totli orzular osmonida suzib yurgan qizga darsning nima keragi bor?! Ko‘zguga qarab, xumor ko‘zlaridan o‘zi mast bo‘lardi. Mastlik uzoq davom etdi, juda uzoq. Ko‘ngli bahor shamoliday beqaror edi. Necha bolaga ko‘ngil qo‘ydi, nechtasiga burnini jiyirdi.

To‘qqizinchida o‘qiyotganda tashabbus ko‘rsatish navbati unga kelib qoldi. Sababini o‘zi ham bilmaydi. Ko‘kraklari besh yashar bolaning mushtiday bo‘rtib, ko‘zga yanada yaqin bo‘lgan kezlari edi. «Kuniga yuz ellik kilogrammdan teraman, deb ayt», deyishdi. Aytdi, majburiyat oldi. Yuz ellikka qurbi yetmasligini bilsa ham, aytdi. Unga nima, har yili shu takrorlanadi. Birov kulmaydi, urishmaydi. Qaytaga yaxshi – boshqalardan kamroq terasan, tepangda nazorat qilib turishmaydi. Tushlik paytida hali u brigada, hali bu xo‘jalikka olib borishadi, majlislarda gapi-radi, hammaning ko‘zi unda... qarsak chalishadi... gazetada ras-mi chiqadi...

Shunday bo‘ldi. O‘ninchida ham aynan shu takrorlandi. Mu-kofotlar, faxriy yorliqlar oldi. Dastlabki mukofoti – bir kiyimlik sakkiztepki atlas olayotganda chapak chalayotgan o‘rtoqlaridan sal uyaldi. Keyin o‘rganib ketdi. Yuz ellik kilodan «terayotga-niga» o‘zi ham ishonib qoldi.

Attestatidagi baholarga hukmini o‘tkaza olgan bu faxriy yorliqlar, bu rahmatnomalar institut eshigini lang ochadi, deb yanglishgan ekan. Peshonasi devorga taq etib tegdi. Tegdi-yu, ko‘zi ochilmadi. Aksincha, iziga qaytaman, deganda uning to‘riga ilindi. O, uning ehtirosli gaplari! «Birgina g‘amzangizga domlalarini qarshingizda tiz cho‘ktiraman... Ha, shunday degan edi. Aytganini qildi. Kelgusi yili oppa-oson o‘qishga kiritdi. Unga maylini o‘shanda berdimi? Yo‘q, avvalroq. Qanday yax-shi ko‘rib qoldi? Oilasining borligini bilardi-ku? Havas bilan ishqni ajrata olmadimi? Qulog‘iga shivirlaganda etlari jimirlab ketardi. Imtihon bahona shaharda sarxush yurishlar... Avval pivo ichishdi. Go‘yo qanot chiqarib uchdi. Bag‘riga tortganda qarshilik bildirmadi. Aksincha, quchog‘iga singib ketdi. Ham-masini unutdi: bu dunyoda nomus degan tushuncha borligini, kelajagi ko‘proq shunga bog‘liq ekanini – hamma-hammasini unutdi. Ilohiy rohat bilan to‘lg‘ondi. Bo‘salar orasida entikish bilan aytilgan gaplarga iyib ketdi. Siynabandi yechilayotganda, «Yaxshi ish bo‘lmayapti?» degan fikr yashin singari bir yalt-yult etdi-yu, so‘ndi. Qanday bo‘larkin, deb uzoq yillar o‘yla-

gani amalga oshdi. O'shanda zarracha afsus chekmadi. Qiziq, qo'rqinch ham uyg'onmadi. Bu hislar ancha keyin yuz ochdi. Afsus ham, qo'rqinch ham shu yillar ichi vujudida vulqon yanglig' kuch to'playotgan ekan, bir lahzada portladi-yu, borlig'ini parcha-parcha qilib tashladi. «Voy, jonim!» dedi-yu, ohini eshituvchi topilmadi.

Mana hozir, tug'uruqxonaning ikki kishilik palatasida oq parda tutilgan beso'naqay deraza yonida shiftga tikilib yotib shularni o'yladi.

O'sha pivodan keyingi ilohiy rohatni his qila olmadi. Avvallari esiga tushganda badanida sarxush his uyg'onardi. Hozir bunday bo'lmadi. O'zidan o'zi jirkanib ketdi. Uning nafasi yonog'iga urilganday, vujudi seskandi – xuddi sovuq, shilimshiq bir narsaga tegib ketganday seskandi. Qaddini ko'tarib, tizzasini quchoqlab o'tirib oldi.

Nimaga shoshdi? Nimadan ko'zi ko'r bo'ldi? Va'dalarga uchdimi? Hamma qatori juvonlik dunyosiga o'tish kunini ham intiqlik, ham xavotir bilan kutib yuraversa bo'lmasmidi? Axir, uyqusi qochgan kezlari bu o'y lazzat ham berardi-ku?

Oq libos kiyganda hamma qatori ichdan quvonsa, suyuklisi bilan yolg'iz qolganda ozgina hadikda ko'zlarini yerdan olmay o'tirsa, uning duduqlanib gap boshlashini, asta qo'lidan ushlashini kutsa... bo'lmasmidi?!

O, oq libos kiydi! Ammo vujudi kirlanib ketganday o'zidan o'zi hazar qildi; kuyov bilan yolg'iz qoldi – dahshatdan o'zini qayerga urganini bilmadi, uning hadigi boshqa yerda bo'ldi – sir ochilishidan qo'rqdi. Kuyov duduqlanib gapirdi – shokolad uzatdi, turmushimiz shirin bo'lsin, dedi. Go'yo zahar uzatganday, «gunohingni bo'yningga olu ichib o'la qol», deganday tuyuldi unga. Shokoladni titroq qo'llari bilan oldi. O, kuyov bu barmoqlarning titrayotganini ko'rgan, ha, ko'rgan, ammo buni hayajondan deb o'ylagan. Qanday razolat! Latofatni ezayotgan dahshat yukini u qayerdan bilsin! Barmoqlarining titrashi sirni oshkor qilib qo'yayotganday, shokoladni mahkam qisdi. Qaynoq kaftda shokolad tez erib ketdi. Kuyov uni bilagidan ushlab,

o'ziga tortdi. Latofat sapchib tushdi – uning badani boshqa kaftga ko'nikkan ekan, bunisi chayirroq, g'adir-budirroq...

O'sha kech yarashisholmadi. Vrach ko'nglini xotirjam qilgan bo'lsa-da, qo'rqdi, juda qo'rqdi. Sapchib tushaverdi. Kuyov tongotarda boshini ham qilib chiqdi uyidan...

Ertasiga... dahshat, qanday dahshat!! Latofat o'limiga rozi edi. Nimaga o'lmadi? Uni bu yerga kim olib keldi; Erimi? Eri?! Qaysi eri? Axir, u chin tanmahrami emas, mudhish xatosini yashirishdagi niqob-ku? Latofat unga achinmaydi. Yaxshi ko'rganda balki achinardi. Aldagani uchun achinardi unga. Lekin yaxshi ko'rmaydi. Ko'nglida unga nisbatan zarracha iliqlik yo'q. Xo'jayinning og'ziga termilib turadigan go'l yigit achinishga arzimaydi. Latofatning qiynog'i boshqa yerda. U o'zini o'zi arzon-garovga sotganiga chidolmaydi. Ishq nima, havas nimaligini farqlay olmaganidan nafratlanadi. «Bu traktorchini ko'rarga ko'zim yo'q, nima bo'lsam bo'ldim», degan qarorga kelolmagani uchun o'zini la'natlaydi.

Butun tanu joni bilan sevib qolayozgani, dilbar bir yigitning cho'kayotgani, tipirchilab suv yuziga chiqishi, ko'zlarini baqraytirib, «aybim nima edi?» deganday qarashi xayolini egalab oladi. Dam nikoh kechasining ertasi, dam suvga cho'kayotgan Komil ko'z oldiga kelaveradi. Kipriklariga uyqu ilinmaydi. Nazarida qandaydir dahshat bulut kabi bosib kelayotganday tuyulaveradi. Asablari qaqshab, tars-tars yorilib ketgan. Qalbning qontalash yaralariga xotiralar tuz sepadi. Unsiz ingraydi. Yuzini tizzalariga bosib unsiz oh uradi. Ohini kim eshitadi, dardiga kim davo beradi?!

Shu azoblar burovida o'tirganda eshik ochilib, avval davolovchi vrach, so'ng... Nozima kirib keldi. Latofatning joni uzilganday karaxt bo'lib qoldi. Ko'z oldi qorong'ilashdi.

Nozima undagi o'zgarishni sezdi. Shunday bo'lishini kutgani uchun ham, o'zini sezmaganga oldi. Endi unga ko'p narsa ayon, bu yerga kelishidan maqsad bir: farazlarini isbot qilmoq edi. Davolovchi vrach Latofatning hampalatasini emlash bahonasida olib chiqib ketdi.

Nozima stulni karavot yoniga qo'yib o'tirdi. Latofat choyshabni tuzatgan bo'ldi, keyin yana tizzasini quchoqladi. Ko'zlarini devorga tikdi.

– Tuzukmisiz? – deb so'radi Nozima. Latofat bosh irg'adi. – Endi ochiqroq gaplashsak ham bo'lar, berkinmachoq o'ynamaylik?

Latofat labini tishlab, peshonasini tizzasiga qo'ydi.

– Bu yerga qanday kelib qolganingizni aytishgandir?

Savolga javob bo'lmadi.

– Zaripova jinoiy javobgarlikka tortildi. U hammasini bo'yniga oldi. Yashirishingizning hojati yo'q.

– Zaripovangiz kim? – dedi Latofat, boshini ko'tarmay.

– Sizni abort qilgan ayol.

Latofat shart boshini ko'tardi. Uning ko'zlarida dahshat aks etdi. Nimalar demoqchi bo'ldi – gapirolmadi, lablari titradi, xolos.

– O'zingizni bosing. Sadirovni so'nggi marta siz ko'rgan-siz. Shuning uchun haqiqatni ochishimizda bizga yordam berishingiz kerak. Dastlabki ko'rsatmangizda Sadirov mast edi, degansiz, shuni hozir ham tasdiqlaysizmi?

Latofat darrov javob bermadi. Birozdan keyin siniq ovozda «ha», deb qo'ydi.

– Boshqa guvohlar ichmagan, deyishyapti?

– Bilmadim.

– Biolaboratoriya yonida nimani gaplashdinglar?

– Esimda yo'q.

– Nima uchun qo'lingizni ushlab oldi?

Latofat «bularni qayerdan biladi?» deganday hayrat bilan tikilib qoldi. Mijjalalaridan yosh sizib chiqdi. Yana labini tishlab, teskari qaradi.

– Nimaga ushlardi... ichkariga tortdi...

– Demak, siz qochdingiz?

– Ha, boshqa ilojim yo'q edi.

– Kanal tomonga yugurdingizmi?

– Ha...

- Keyin-chi? Kanaldan suzib o‘tdingizmi?
- Yo‘q... Nimaga? Kanal bo‘ylab yuguraverdim.
- Qirg‘oqda hech kimga ko‘zingiz tushmadimi?
- Yo‘q.
- Sadirov sizga tez-tez shilqimlik qilarmidi?
- ...
- Hech birga bo‘lganmisiz?..
- Bo‘lmasa abort qildirarmidim?...
- Uning farzandsiz ekanini bilasiz-ku?
- Ayb xotinida bo‘lgan.
- Kim aytgan bu gapni sizga?
- Direktorimiz...

«Ilindi», deb o‘yladi Nozima. Direktor bunaqa gapni duch kelgan odamga aytavermaydi. Demak, kalavaning uchi yana To‘xtamish tomon ketyapti. Tug‘uruqxonaga kelib turishi ham bejizmas. Lekin haqiqat qani? Unga olib boruvchi yo‘l topildi. Ammo yo‘l adog‘i tuman ichra g‘arq bo‘lib yotibdi.

- Sadirov institutdagi o‘qishingizga yordam berarmidi?
- Ha.

– Demak, oralaring yaqin ekan. Hatto... bo‘yingizda bo‘lgan. Unda o‘sha kuni nimaga qochdingiz? Birinchi marta zo‘rlasa, boshqa gap edi.

– Jonimga tegdi hammasi, bildingizmi?! Shilqimliklariyam, yolg‘on gaplariyam... jonimdan to‘ydirdi...

– Bu o‘zingizning gaplaringiz emas. Kimdir o‘rgatgan. Sadirovni o‘limga majbur qilgan odam o‘rgatgan. O‘sha odam kim, nomini ayting?

- Menga hech kim gap o‘rgatgani yo‘q.

– Sizni insofli juvon deb o‘ylovdim, afsus, yaxshi gap bilan haqiqatni ochmas ekansiz. Endi bilib qo‘ying: Sadirovning mast bo‘lmaganini ekspertiza tasdiqladi. Jasad qabrdan olib tekshirildi. Siz qirg‘oq bo‘ylab yugurmagansiz, bu ham aniq bizga. Eng muhimi – homilangiz Sadirovdan emas!

Bu gapni eshitib, Latofatning ko‘zlari ola-kula bo‘lib ketdi. Yuzlarini kaftlari bilan to‘sdi. Avval unsiz yig‘ladi, keyin ho‘ng-

rab yubordi. O'zini tutolmay uzala tushdi. To'lg'ondi. So'ng yuztuban bo'lib yostiqni quchoqladi. Bu ham dardiga malham bo'lmagach, barchasiga yostiq aybdorday, mushtlay ketdi. Xumordan chiqmadi. Yostiqni itqitib yubordi. Yostiq ostidagi bir parcha qog'oz uchib kelib Nozimaning oyog'i ostiga tushdi.

Davolovchi vrach shu atrofda ekanmi, yig'i ovozi eshitib, shoshilganicha kirdi. U Latofat bilan ovora bo'layotganda Nozima qog'ozni ko'tardi. «Opajon, tuzalib ketdingizmi? Bizdan so'rasangiz o'ynab-kulib yuribmiz...» deb boshlanuvchi mak-tubdagi harflar Nozimaga tanishday tuyuldi.

– Kechirasiz, singlim, buguncha holi qo'ying, asablari qaqshayapti.

Vrachning bu gapini eshitib, Nozima xatni sumkasiga soldi-da, tezgina chiqdi. Nusratov bilan birga Latofatning qizlik uyi tomon ketdi. Xat muallifi – Nazokat – o'n besh yoshlardagi qiz xuddi opasi kabi chiroyli edi. Ammo uning qarashlari boshqacharoq ekan. Latofat odamdan hech tap tortmay tikiladi. Nazokatning ko'zlarida ma'sumalik bor. Balki Latofat ham bu yoshda shunday bo'lgandir?

Nazokat Nozimaning gaplarini yerga qaragancha churq etmay eshitdi. Keyin, «xat meniki emas, hech narsa bilmayman», deb turib oldi. Nozima uni ko'p qiynamadi. Bu yoshdagi qizlarning o'jar fe'li ma'lum unga: bahor havosiga o'xshash o'zgaruvchan bo'ladi. Qizning voqeaga guvoh ekani aniq. Haqiqat yuzi to'silayotganiga chidolmay xat yozgan, dastlab qalbi tug'yoniga quloq tutgan-u, opasining taqdirini o'ylamagan. Endi, opasi og'ir ahvolga tushganda, ikki yo'l orasida qolib ketdi. Nazokat haqiqat ochilishini istaydi, ammo bu ishda o'zining ishtiroki bo'lishini xohlamaydi. «Men xabar bersam, bas, vijdonim oldida yuzim yorug', bu yog'ini endi o'zingiz eplang» – qizning qarori shu. Bu qarorni o'zgartirish oson emas. Quruq gap bilan ta'sir etish qiyin. Qiz opasining taqdiridan, aldanganidan xabar topishi kerak. Shunda yorilishi mumkin. Lekin birinchi uchrashuvdayoq hamma gapdan boxabar qilishni Nozima lozim topmadi. Nazokat bilan iliq xayrlashib, iziga qaytdi.

Latofatning tunda tug'uruqxonadan qochib chiqib, o'zini osib qo'ygani haqidagi xabar unga tongda yetib keldi.

* * *

Dono akalaridan biri To'xtamishga: «Sen cho'qqiga qarab uchishni boshlading. Uchta narsa qanotingni qayiradi, bilib ol: pora, o'ynash, ichkilik», deb ogohlantirgan edi. Pora olmaydi, boshqalarga beradi. Gunohi ham o'shalarga ketadi. Ammo o'ynash bilan ichkilikdan o'zini sira tiyolmaydi. Ko'ngil bilan nafsni nasihat jilovlay olmas ekan.

Latofatga ilashganda ko'ngli bir yomon narsani sezgan edi. Shunda ham to'xtamadi. Mana, oqibat! Latofatni Komilga oshirib yuborib, singan chinnini chegalaganday bo'lib edi, endi bil- sa, chega ham ishonchsiz narsa ekan. U qayerdadir yanglishdi. Ammo qayerda? Bu savolga javob topolmay boshi garang.

Tergovchining o'ralashib yurganini bilsa ham sir boy bermadi, unga yaqin kelmadi. Arqonni uzun tashlamoqchi edi, bo'lmadi. Shonazir ginekologni fosh qilgach, ish jar yoqasiga borib qolganini fahmladi. Arqonni uzun tashlamoqchi bo'lgan odamning ko'z oldi birdan ravshanlashdi. «Nimaga meni tinch qo'ydi, maqsad nima?» degan savol uni ming ko'chaga boshlab kirdi. Bugun tergovchining yana kelgani, Latofat bilan uchrashganini eshitdi. (Devorning qulog'i borligi yaxshi-da!) Latofatning singlisi bilan nima sababdan uchrashdi, nimalar- ni gaplashdi, shunisi unga qorong'i bo'lib, dilini xufton qildi. Arining uyasiga cho'p suqilsa, oqibat-ma'lum. Tashvish ham shunaqa – biri uchib chiqdimi, qarindosh-urug'larini chaqira- veradi. Komilning o'limi, Latofatning ahvoli yetmaganday, paxta punktdagilar qiliq chiqarishdi. Har yilgiday do'ppi tor kelganda harakat qilmay, hozirdan qo'shib boraylik, deb kirib, ulardan: «Bu yil eplolmasak kerak, tekshiruvning hidi kelyap- ti», degan gapni eshitdi. Daryoning suvi toqqa qarab oqar ekan, desa ishonadi-yu, punktdagilar qo'shmaydigan bo'libdi, desa u dunyo, bu dunyo ishonmaydi. Qaysi ahmoq bebiliska puldan

yuz o'giribdi? Paxta punktdagilar kim bilan tirik? To'xtamishga o'xshaganlar bilan. To'xtamish buni bilmaydimi?

To'xtamish punkt mudiri bilan jilmayib xayrlashdi. Ichida eng makruh haqoratlar qaynab-toshay deyayotgan bo'lsa ham, sir boy bermadi. Idorasiga qaytib kassirni chaqirdi.

– Qancha puling bor? Punktdagilarni yo'qlaydigan payt keldi.

– Hozirmi? – Kassirning ko'zida nur paydo bo'ldi.

– Ha. – To'xtamish uning jonlanganini sezdi.

– Pul yo'q, – kassir shunday deb ko'zini lo'q qilib oldi.

«Is biladi bu haromi. Bu ham narxini oshiryapti», deb o'yladi To'xtamish g'ijinib. Uning basharasiga tupurgisi keldi. Kassirning ulushi hammanikidan kam edi. Shunga qanoat qilganiga rahmat deyish kerak. Ko'ngli zada qilinsa, yaxshilikka olib bormaydi. Pul deb odamlar jondan kechadi, sotqinliq nima ekan? To'xtamish shuni eslab, tupugini boshqalarga asrab qo'ydi.

– Basharangga qaragan odam rost gapiryapti, deb o'ylaydi.

– Xo'jayin, ikki oydan beri ishchilarga maosh ham bermayapmiz-ku? Seyfni ochgan o'g'ri ming pushaymon bo'ladi. Hemiri ham yo'q. Ishonmasangiz yuring, o'zingiz ko'ring.

– Ertaga mana bu yerda tursin pul? – To'xtamish shunday deb stol ustiga kaftini urib qo'ydi.

– O'sha eski gapmi?

– Bu yil kam bo'lmaisan. Qitmirlar yo'q endi. Glavbuxga ayt, bank bilan gaplashsin. Bu yil xirmon katta bo'ladi. Belni baquvvat qilish kerak.

– Xo'jayin, vedomostlarni ham tayyorlab qo'yish kerak, – kassir shunday deb mug'ambirona tirjaydi.

– Ertaga. Kechki payt gaplashamiz.

Kassir ta'zim bilan chiqdi.

«Yaxshi yigit ikkoviyam, – deb o'yladi To'xtamish, – mug'ambirlik ham yigitga husn. Har narsaga laqqa tushadigan go'llardan asrasin...»

U raykomga hisob berib, uyiga qaytganda yarim kecha bo'lib qolgan edi. Xotini, bolalari allaqachon uxlab qolgan. Ilgari bunga e'tibor bermasdi. Hozir osmonga qarab og'zini ochgancha

pishillayotgan xotinini ko‘rib g‘ashi keldi. Tepib uyg‘otmoqchi bo‘ldi, o‘zini tutdi. «Molga o‘xshamay o‘l», deb g‘udrandi-da, qo‘shni xonaga chiqib divanga yonboshladi. Ko‘zi ilinganda deraza taqillaganday bo‘ldi. Erinib, ko‘zini ochdi. Yana taqilladi. Derazaga yaqinlashdi. Qorong‘ida kimningdir sharpasi ko‘rindi. yelkasiga to‘n tashlab tashqariga chiqdi. Ko‘cha eshigi og‘zida ayol kishiga ro‘rapa kelib, gangib qoldi.

– Bu menman...

– Latofat?

– Ha.

– Nima qilib yuribsan?

– Tergovchi qonimga tashna qilib yubordi, nima qilay?

– Shuni so‘ragani keldingmi?

– Biror yoqqa qochib ketaylik, To‘xtamish aka!

– A?! – To‘xtamish uning yelkalarini changgaladi. – Nima deding? Qochib ketaylik, deysanmi? Nima, jinni bo‘lganmisan?

– Nima qilay bo‘lmasa?

– Uyingga bor. Ko‘rpangni sovutma.

– Unga ko‘nglim yo‘q. Birga yotolmayman.

– Ko‘ngil qo‘yganing o‘lib ketdi. Boshqasi yo‘q.

– Siz-chi?

– Men? Esingni yedingmi? Biz aka-singil edik shekilli? Yigitning xo‘rozini qo‘lingga qo‘ndirib berdim. Nomusing pok ekan. Kuyov xursand. Ikki-uch yilda qahramon bo‘ladi ering, deputat bo‘ladi. Ayshlaringni surib yuraverasanlar. Aka deganining marhamati shunchalik-da, endi.

Latofat piqillab yig‘lay boshladi.

– Uyingga bor.

– Ko‘z ochib ko‘rganim sizsiz!

– Bekor gap! Ko‘z ochib ko‘rganing ham, bola orttirganing ham o‘lib ketdi. Pivoga uyqu dori qo‘shib, qo‘yniga kirganing esingdan chiqdimi?

– Esimda. Lekin tergovchi bolaning kimdan bo‘lganini bilarkan.

To‘xtamish bu gapni eshitib, sapchib tushdi. Latofatni bo‘g‘ib oldi.

– Ayt dingmi, qanjiq! Ovora bo‘lasan, guvohing yo‘q!

Latofat uning bilagini qattiq timdaladi.

– Nima qilyapsan?! – dedi To‘xtamish uni qo‘yib yuborib.

– Hali men qanjiq bo‘ldimmi?! – dedi Latofat hansirab, – hali shunaqami?! Endi ko‘rasiz mendan. – U burilib ketmoqchi edi. To‘xtamish belidan mahkam quchib oldi.

– O‘zingni tut, jonim, – u shunday deb Latofatning yuzko‘zi, tomog‘idan o‘pa ketdi. – Bu dunyoda sendan bo‘lak kimim bor mening. O‘lib bo‘ldim-ku, yur ichkariga kiraylik.

Latofatning bag‘riga sal issiqlik yugurdi. Shu iliqlik bilan birga badaniga kir narsa o‘rmalaganday bo‘ldi. Ko‘ngli ag‘darildi. Ko‘kraklarini siqa boshlagan o‘sha kir narsa iliqlikni daf etdi. Miyasiga to‘qmoq urila boshladi. Har urilganda «Qanjiq! Qanjiq!» deb sado beraverdi. Latofat qattiq ingradi-da, To‘xtamishning bag‘ridan yulqinib chiqdi.

– Qo‘rqmang, aytmayman. Erkakman deb yuribsizmi hali... – Latofat shunday deb orqasiga tisarildi. Keyin shartta o‘girildi-da, yugurib ketdi.

To‘xtamish uni quvlab tutishni ham, joyida qolishni ham bilmay kalovlandi. Keyin picha o‘zini bosib: «Aytmaydi, aytganda ham birov ishonmaydi. Tergovchi Komilni bepusht deb qo‘rqitmoqchi bo‘lgandir. Xo‘p, balki bepushtdir. Menga nima? Bolaning mendan bo‘lganini baribir isbot qila olmaydi-ku. Batar bo‘lsin!» degan qarorga keldi-da, uyiga kirib ketdi.

Latofat oyog‘idan mador ketguncha yugurdi. Oyoqlari chalishib, bir munkib tushgandan keyingina to‘xtadi. Picha tik turdi. So‘ng tiz cho‘kdi. Nafasi qaytdi. Entikdi. U hozir qayerdaligini idrok etmas edi. Qayerdaman, deb o‘ylamasdi ham. Miyasiga bosqonday urilayotgan so‘z yo‘qoldi. Nazarida juda uzoq umr ko‘rganday, ana shu uzoq umri faqat azob-uqubatda o‘tganday edi. Birdan xayoliga «Yashab nima qildim?» degan fikr urildi. Avval ham bir necha marta shu xayolga borgan edi. Ammo unda qo‘rqqandi. Bu safar cho‘chimadi ham. O‘rmidan turdi. Oyoqlarida jon bormi, yo‘qmi, bilmadi. Nazarida yurganday bo‘ldi – demak, jon bor. Shu zaylda, bemajol oyoqlarini

sudrab ko'p yurdi. U umrining tugagani to'g'risidagi haqiqatga tobe bo'lib qolgan, ammo tugash nuqtasi qayerda ekani, qachon yetib borajagini bilmasdi. Sudralib yurardi. O'zi his qilmayotgan tuyg'u esa, uni o'sha so'nggi nuqtaga – ota uyiga qarab boshlardi.

Hovlisiga kirib, daf'atan hayron bo'ldi. «Qanday keldim, nimaga keldim?» «Ha... bilaman, bilaman... Og'ilxonada arqon bor. Pishiq, juda pishiq. Mol so'yishganda osishgan. Turganmikin...» U telbalarcha harakat qilardi. Og'ilxona deb oshxonaga kirdi. Timirskilandi. Keyin adashganini sezib, o'zidan o'zi nafratlanib ketdi. «Atay o'zingni go'llikka solyapsan. Oshxona qayerda, og'ilxona qayerda – bilmaysanmi? Bilasan. Qo'rqyapsanmi? Qo'rqyapsan. Ahmoq, nimadan qo'rqasan? Ming yil yashading. Nima ko'rding? Ezilib ketding-ku! Yana ming yil yashamoqchimisan? Nima ko'rasan? O'shanda cho'kib ketaqolmaysanmi Komiling bilan. Ana, baribir yoniga chaqiryapti-ku, baribir chaqirib oladi-ku...» Shu xayollar girdobida og'ilxonaga kirib, arqonni topib chiqdi. Sirtmoq yasab, joy qidirdi. Tarvaqaylab o'sgan tolni tanladi. Arqonning bir uchini tol shoxiga bog'lab, orqasiga tisarildi. Sirtmoq qimirlab, uni o'ziga chorlaganday bo'ldi. Oyoqlaridan jon chiqdi. Tiz cho'kib qoldi.

«Avval tavba qilib olishim kerak. Kinolarda ko'rsatadi-ku, o'lim oldida tavba qilinadi... Yo'q, bu boshqa dindagilarning ishi. Musulmonlar nima qiladi?» Buni Latofat bilmasdi. Bilmasa ham tiz cho'kkancha turaverdi. Chunki maqsad tavba emasdi. So'nggi nuqtaga olib boruvchi yo'lni uzaytirish edi. Buni tan olgisi kelmay, tavba bahonasida tiz cho'kib turardi.

Sirtmoq harakatsiz bo'lib qoldi. Latofatning yurak dukuri ham shunga monand picha tinchidi. «Yetar, tur endi. Senda gunoh yo'q. Ko'p yashading, juda ko'p yashading. Izzatingni bil. Senda gunoh yo'q... Senda gunoh yo'q...» Birdan uning fikri yorishib ketdi. «Senda gunoh yo'q... senda gunoh yo'q... Nimaga gunohkor bo'larkan. Nima yomonlik qildim. Nimaga o'lishim kerak?» Latofat yerga o'tirib oldi. Sirtmoqqa qaradi.

To‘lin oy sirtmoqqa tushib qolibdi. Latofatning eti junjikib, yuzini teskari burib oldi.

«Kimga achchiq qilyapman? Kimdan qo‘rqaman? Erim bo‘lsa bor, afti-basharasi binoyi. Uning oldida yuzim yorug‘ bo‘ldi. Uzoqlarga ko‘chib ketsak, yana kim bilib o‘tiribdi? Nimaga o‘lishim kerak?!»

Latofat nafas yutdi. Nuqul «uzoq yashading», deb o‘limga chorlovchi ovozning yana kelishini qo‘rqinch bilan kutdi. Xayriyat, kelmadi. Yengil tin oldi.

«Nima bo‘ldi senga? Sal qoldi-ya! Bo‘lgan ishlab bo‘lib o‘tdi. To‘xtamishning basharasi qursin. Komil o‘lib ketdi...»

Birdan ko‘ziga Komil ko‘rindi. Qo‘rqqanidan ko‘zini chirt yumib oldi. Qarashi o‘sha: «Nima bo‘ldi?» degan savol bor. Cho‘kayotganda shunday qaragan edi. O‘sha tunda uyg‘onganda ham qarashi shunday edi...

Imtihonlardan o‘tgach, To‘xtamishning ikki xonali uyiga borishdi. Ozginadan ichishdi. Komil pivo ichdi. To‘xtamish ko‘proq ichirmoqchiydi, evini qilolmadi. So‘ng Latofatga dori berib, bir bahona bilan ko‘chaga chiqdi. Komil uyqu dori aralashgan pivoni ichib qotdi. Latofat uni o‘zi yechintirdi. Qo‘yniga kirdi. Komil yarim tunda uyg‘onib, yonidagi Latofatga hayrat bilan tikilib qoldi. Ko‘zlarini katta-katta ochib hayratga tushgan edi o‘shanda... Hozir ham shu ko‘zlar bilan qarab turibdi. Latofat yuzlarini kaftlari bilan to‘sdi. Komil baribir bostirib kela-verdi. Yetib kelib bo‘yniga sirtmoq tashladi. Latofat jonholatda qichqirib yubordi. Sirtmoq tortildi. Latofat qattiqroq chinqirdi.

Sal o‘tmay uy tomondan ham chinqiriq eshitildi.

Ufq bo‘zarib qolgan edi...

Qamal holatining tugatilgani

Men keldim.

To‘xtamish avvaliga gangib qoldi. Chunki u Mavludaning kelishini, ayniqsa, shu kunlar ichi kelishini sira kutmagan edi. Latofatning qilig‘idan xunobi oshib, sahar-mardonda dono aka-

laridan biriga uchragan, tuhmatlardan ezilib tamom bo'lganini, tergovchi hammayoqni bulg'ayotganini aytib nola-yu fig'on qilgan, u yerdan qaytib, dalaga ham chiqmay, idorasiga Mavludaning emas, tergovchining kirib kelishini kutayotgan, dono akasining tasallisidan ruhlanib, tergovchini «tuzlash» qasdida o'tirgan edi.

Boshiga qora harir durra o'ragan, egniga kalta yengli ko'k ko'ylak kiygan Mavluda To'xtamishga savol nazari bilan tikilgan holda ostonada turar edi. Faqat kattalarganiga peshvoz chiqishga o'rgangan To'xtamish dastlab odatini kanda qilmay, «keling», deb jilmaydi. O'sha onning o'zidayoq, miyasiga to'qmoq tushganday seskanib, fikri ravshanlashdi. Sapchib o'rnidan turdi.

– Iye, keling, Mavludaxon, biz g'ariblarni yo'qalaydigan kuningiz ham bor ekan-ku, a?

– Siz... g'aribmisiz hali... ancha bo'ldimi? – dedi Mavluda, unga qo'l uchini berib.

– Bilmaganga olmang o'zingizni, xonim. Siz mana bu yerni, – To'xtamish chap ko'kragiga mushtladi, – yetim qilib qo'yganingizdan beri mendan g'aribroq yo'q bu yorug' dunyoda.

Mavluda hazin jilmaydi. U To'xtamishning bunaqa gaplarini ko'p eshitgan.

– Uslubingizni o'zgartirmabsiz, hali ham o'sha-o'sha.

– Mavluda! Siz meni tashlab ketgandan ko'ra o'ldirib yuborsangiz yaxshi bo'lardi. Yuragimni qarang, – To'xtamish Mavludaning kaftini olib, ko'kragiga bosdi. Mavluda qarshilik bildirmadi. To'xtamish buni mutelik alomati deb fahmlab, to'lib-toshgan ko'yi gapini davom ettirdi: – Temirchining bosqoni ham bunchalik gupillamas, a?

Mavluda qo'lini asta tortdi.

– Men oldingizga ersirab kelganim yo'q. Ishga taklif qiluvdingiz, esingizdami?

– Esimda ham gapmi! Kutaverib ko'zim to'rt emas, sakkiz bo'lib ketdi-ku. Hoziroq buyruq yoziladi. Yuqori bilan o'zim kelishaman. Bosh agronomsiz sovxoz sovxozmi? Direktorning joni bitta, bu tashvishlarni Alpomish ham eplab ko'tarolmaydi.

– Men-chi, men ko‘tara olamanmi?

To‘xtamish o‘zini majbur qilib, xaxolab kuldi.

– O, til o‘lsin-a, til o‘lsin, besuyak-da. Siz hech cho‘chimgang. Bu tashvishlarni sizga ravo ko‘rgan – nomard. Hammasiga balogardon o‘zimiz. Sizni faqat ko‘rib tursam bas.

– U holda savdomiz pishmadi, To‘xtamish aka, – Mavluda shunday deb o‘girildi. To‘xtamish qo‘lini eshik tutqichiga qo‘yib oldi.

– Darrov arazmi? Hech bo‘lmasa bir nafas o‘tiring, ostonadan qaytmang.

Mavluda ichkari kirib, suyanchig‘iga oq jild tutilgan stulga o‘tirdi.

– Men endi ilgarigi Mavlu emasman. Beva degan nomim bor. Gap-so‘zdan qo‘rqaman. Keyin... balogardonligingizni Latofatxon bilib qolsalar, tinch qo‘ymaslar? – Mavluda shunday deb To‘xtamishning ko‘ziga tikildi. To‘xtamish istehzo bilan jilmaydi.

– Latofatxonning egasi boshqa edi, xonim, yanglishmang.

– Boshqa edi?

– Ha, gap shu yerda qolsin, uni kavlab ham o‘tirmaylik, har holda, biz oshna edik, oramizda u-bu sir ham bor edi.

– Rostimi shu?

– Bosti-bosti qilgan akangiz bo‘ladi. Tug‘ib qo‘yishiga oz qoldi-yu.

– Ablah! – Mavluda titrab, o‘rnidan turib ketdi. Yuzini chetga burib, labini qattiq tishladi.

– O‘tgan ishga salavot, marhumlarni yomonlik bilan eslash yaxshi emas. Hamma ish tinchigan, unga otiladigan toshlar yo‘q endi. – To‘xtamish Mavludaning holatini o‘zicha tushunib, taskin bermoqchi bo‘lar. Mavluda esa, unga sari battar bo‘g‘ilar edi. Dodlab yubormaslik uchun, bu marazning yuziga chang solmaslik, bo‘hton so‘zlarni uchirayotgan tillarini sug‘urib olmaslik, suq bilan tikilayotgan ko‘zlarini o‘ymaslik, quchoqlashga tayyor turgan qo‘llarini qayirib tashlamaslik uchun o‘zini tutardi. Vujudida uyg‘ongan beadoq g‘azab jilovidan bo‘shay

olmay, yuragini timdaladi qattiq timdaladi, bunga ham qanoat hosil qilmay, qo'shpanjasi orasiga olib obdon ezg'iladi. Odatda ayol yuragi bunday azobga dosh bermaguchi edi. Bunisi chidadi. Bulg'anayotgan xotirani poklash ahdi chidashga majbur etdi. O, hali azoblarning qanchasiga chidashi kerak bu yurak, chidashi shart, zarur! Erining nomini oqlash, ona sutiday oq xotirasini dog'lardan tozalash uchun dunyoning bor azoblariga chidaydi. Birinchi azob changalida potirloyotgan yurak egasi-ning qasami bu.

To'xtamish esa, bundan bexabar. Uning nazarida bu qushcha kutilmaganda uchib keldi. «Tuzog'ingiz qayda, akajon, qayga qo'nay?» degan iltijo bilan keldi. Tuzog'i qayda bo'lardi, to'shakda-da!!

Kenggina xonada niyatlari ayri-ayri ikki odam turibdi. Biri To'xtamish – juvoni shu onning o'zidayoq quchog'iga olishga tayyor. U o'zini ayollar fe'l-atvorining bilimdoni deb biladi va Mavludaning uzil-kesil, shak-shubhasiz mag'lub bo'lganiga iymoni komil. Bu go'zalning qarshiligi necha yillar davom etdi, a? Agar bu juvon qal'a bo'lsa, To'xtamish ayyor qo'mondon edi. Qal'aga hujum qilib sillasini quritmadi. Shunchaki qamalga oldi. Toqat bilan kutdi. Mana, qal'a darvozalari ochilib, yurakning kaliti shohi ro'molchaga solingan holda olib kelindi. Bu g'alaba sabrli qo'mondonni ozgina bo'lsa-da, shubhaga solmadi, desak, haqiqatdan chekingan bo'lamiz. Sababi: qamal uzoq yillar davom etgani bilan hal qiluvchi onlar cho'zilmadi. Mavludaning, yaqindagina erini qora tuproqqa bergan juvonning bu qadar tez fursatda tik cho'kishi g'olibni sergaklantirdi. Yo'q, u hozir, ayni shu damda, juvonning nafasini his qilib turgan onda shubhalar girdobiga tushmaydi. Bunga hali picha vaqt bor. Qoni sovib, o'zini bosib olgandan keyin o'ylay boshlaydi. Hozir u uchun eng muhimi – qamalning g'alaba bilan yakunlanishi.

To'xtamish chaqqon yurib joyiga o'tirdi-da, qog'ozga buyruq yoza boshladi.

– Ishni qachondan boshlaysiz?

Uning bu savoli Mavludani o‘ziga keltirdi.

– Hoziroq... – dedi u titroq ovozda. – Bosh agronomga muhtojman, deyapsiz-ku?

– Gapingiz rost. Komilning xonasi dalada edi, nima qilamiz?

– Bosh agronom qayerda o‘tirishi kerak?

– Idorada. Demak, stol-stullarni olib kelamiz.

– Faqat bitta shartim bor.

– Har qanaqa shartingizga roziman.

– Men bilan mushuk-sichqon o‘ynamaysiz. Hammasi ochiq-chasiga bo‘lishi kerak.

– Munosabatimizmi?

– Ishni aytyapman. Ochig‘ini aytaymi: paxtaning qog‘ozda bitadigan ishlari ham bo‘ladi. Buni yo ko‘r, yo befahm odam bilmaydi. Men shuncha vaqt cho‘lda kuyib-yonib, yakka o‘zim ikki qo‘limni burnimga tiqib qaytmoqchi emasman. Siz bilan ikki mavsum ishlayman, bilib qo‘ying. Ikki yil. Bo‘ladigan bo‘lsam shunda bo‘lvolishim kerak.

Bu gaplarni eshitib, To‘xtamish dong qotdi.

– Mavlu... bu gaplarni sizdan eshityapmanmi... Mavlu... siz... o‘g‘il bola ekansiz-ku! Chiningizmi bu?

– Siz ham o‘g‘il bola ekansiz. «Menda bunaqa nayrang bo‘lmaydi», dermikinsiz deb turuvdim.

To‘xtamish turib, stolni aylanib, o‘tdi-da, Mavludaning yoniga kelib, yelkasidan quchdi.

– Mavlu... itingizning yalog‘igacha oltin bo‘ladi. Siz... malikasiz, eng go‘zal, eng boy malikasiz...

Mavluda o‘zini chetga oldi.

– Men ersirab kelmadim, dedim-ku. Xonamni ko‘rsatib qo‘ying.

Idorada bo‘sh xona yo‘q edi. To‘xtamish bu masalani bir onda hal qildi. Bosh buxgalterni iqtisodchining xonasiga ko‘chirib, Mavludani «yon qo‘shni» qilib oldi.

O‘sha kuniyoq idora ahli bir-biri bilan ma‘nodor ko‘z urishtira boshladi.

Latofatning o'zini osmoqchi bo'lgani haqidagi xabar sovxozdan rayon markaziga, undan shaharga borgunga qadar «Latofat o'zini osib qo'yibdi» degan gapga aylangan edi. Sovxozga ne tashvishli fikrlar bilan yetgan Nozima haqiqatni bilgach, o'ziga keldi. Tungi voqea Nazokatni larzaga solib, bor gapni ochishga majbur etdi. Gumonlari tasdiqlanganidan ko'ngli tog' bo'lgan Nozima To'xtamish Omonturdiyev bilan uchrashish niyatida idoraga kelib, kiraverishda Mavludani ko'rdi-yu, ajablanib to'xtadi. Ularning savol-javobi ko'pga cho'zilmadi. To'xtamish ichkarida yangi bosh agronomga xona bo'shattirish bilan band edi. Tergovchining kelib-ketganini bilmay qoldi.

Nozima Mavludaning ishga kelganini bildi-yu, direktor bilan uchrashish niyatidan qaytdi. Garchi beva juvon kulimsirab gaplashgan bo'lsa-da, ko'zlaridagi mungni yashira olmadi. Bu mung azaning tamg'asi emasdi. Yo'q, Nozima buni qiynalmasdan farqlay oladi. Dastlab uchrashishganda Mavludaning ko'zlarida, darhaqiqat, ayriliq alami, qora kulfat soyasi bor edi. Hozirgi qarashlarida boshqacha dard ko'rdi. Qandayligini bila olmadi. Har holda, bevada bir sir borligini sezdi. Shu bois ham, direktor bilan uchrashish fikridan kechdi.

Boshqarmaga yetib kelguncha qora durra, ko'k ko'ylakli juvon ko'z oldidan ketmadi.

Mavluda direktorning ishga taklif etganini aytib edi. Ammo bu taklifning qabul bo'lishini Nozima kutmovdi. Xo'p, Mavludaning maqsadi nima? Erining ilmiy ishini davom ettirishmi, yo direktorning jazmaniga aylanishmi? Bu fikrdan Nozimaning eti jimirlashib ketdi. U Mavludani hali yaxshi bilmasa ham, bunchalikka borar degan fikrni hazm qila olmas edi. Hatto eng suyug'oyoq xotinlar ham darrov bunaqa qilishmasa kerak. Xo'p, unda sabab nima? Mavluda direktorning taklifini aytganda Nozimaning xayoliga bir fikr kelgan, ishga boring, idorada nayranglar bo'lsa, aniqlang, bizga yordam bering, demoqchi edi, ammo juvonni o'rganmay turib, bunday taklifni

o'rtaga qo'yishdan o'zini tutdi. Hozirgi savolga javob izlashda shu fikrni ham esladi, javoblar qatoriga tirkadi. Biroq, baribir, savoliga uzil-kesil javob topolmadi.

«Mustaqil ish, mustaqil ish... – dedi u o'ziga o'zi, xonasiga kirib o'tirgach, – mana, mustaqillikning tuzini ham totib ko'rdim. «Arzimagan ish» edi. Suzishni bilmagan odam cho'kib o'lgan. Yo'q, o'rtoq leytenant, oddiy ish emas. Bunga nisbatan Jiyanboyevdagi ish osonroq. Qurolli hujum. Jinoyat ustida qo'lga olingan... Be... nimalar deyapman? Bu sohada oson ish bor ekanmi? O'zi oson qayerda bor?»

Nozima «Ish»ni ko'tarib, polkovnik Sultonovning xonasiga yo'l oldi.

Qabulxonada uzoq o'tirdi. Polkovnikning xonasidan chiqqan bo'lim boshlig'ini ko'rib, noqulay ahvolda qoldi. Polkovnik «qiynalsangiz to'g'ri o'zingga uchrayvering», degani bilan, bo'lim boshlig'ini chetlab kelishi qoidaga xilof edi. Lekin, Nozima uchun kutilmaganda, boshliq qovoq osmadi, aksincha, xiyol jilmayib salomlashdi-da, «keyin menga kiring», deb chiqib ketdi.

Sultonov Nozimaning gaplarini oxirigacha eshitdi.

– Taklifingiz? – dedi u Nozima gapini yakunlagach.

– Jinoiy ish qo'zg'ab, keskin choralar ko'rish kerak.

– Keskin choralaringizga nimalar kiradi?

– Birinchidan, Shog'iyosov bilan Hamidovani qamoqqa olish kerak, hech bo'lmaganda o'z hayotiga yana qasd qilmasligi uchun. Direktorni so'roqqa chaqirib, tilxat olish kerak, biron yoqqa ketib qolmasin. OBXSS xodimlarini ishga jalb qilish lozim.

– OBXSSni qo'ya turaylik. Direktor tilxatsiz ham hech qayoqqa ketmaydi, hozir terim payti. Umuman, keskin choralaringizga vaqt bor. Avvalambor, prokuror sanksiya bermaydi. Hozircha gaplaringiz xom. Aniq dalillarimiz yo'q. Bir qizchanning guvohligi yetarli emas. Undan tashqari, taktikamizni ham o'ylab ko'raylik. Hadeb tikka hujum qilaverish yaxshi natija bermaydi. Menda bir taklif bor: ishga hozircha nuqta qo'yamiz.

«Baxtsiz hodisa» degan xulosaga kelamiz. Bo‘lim boshlig‘ingiz bilan sovxozga borib, direktorni, Hamidovani xulosamizdan ogoh etib, bezovta qilganimiz uchun uzr so‘raymiz. Sizga boshqa ish topshiramiz. Biron sabab bilan bo‘lsa ham, sovxoz tomonga bormaysiz. Bu ishingizga aloqador shaxslar bilan uchrashmaysiz. Kelishdikmi?

Nozima hayron qoldi. Bu qanaqasi, kecha qo‘llab-quvvatlab turgan odam, bugun orqasiga tisarilsa? Qotillik sodir bo‘lgani aniq-ku? Omonturdiyevning qo‘li shu yerga ham yetib keldimikan? Kerilib yurishida gap bor ekan-da, a? Nozimaning ko‘ngli poralandi. Ko‘zini yerga qadadi. Bunaqada ishlab bo‘ladimi? Kalavaning uchi topilganda, qo‘llash o‘rniga... Nusratovga ham shunaqa qilishgan-da... Bu yigitni landovur deb yuribdi...

– Kelishdikmi, o‘rtoq leytenant? – polkovnikning ovozidagi haligi mehribonlik ohangini endi qat‘iylik egallagan edi.

Nozima boshini ko‘tardi.

– Arizamni yozaveraymi?

– Siz ham tez ekansiz-ku? Boshliqning har bir buyrug‘iga javoban ariza yozaverasizmi?

– Axir...

– O‘rtoq leytenant, buyruq tushunarlimi?

Nozima qad rostlab, qog‘ozlarini qo‘liga oldi.

U xonasiga qaytib, o‘yga toldi. Polkovnikning muomalasi qiziq tuyuldi. Gaplarini bir-bir esladi. «Hozircha nuqta qo‘yamiz... Sovxoz tomonga bormaysiz... aloqador shaxslar bilan uchrashmaysiz...» Bu nima degani? Boshqa biror jiddiy gap borga o‘xshayaptimi? Ishni yopib, Omonturdiyevni xotirjam qilib, sovxozni jiddiyroq kuzatishmoqchimi? Unda nimaga polkovnik qo‘rslik qildi?.. Nozimaning xo‘rligi keldi. Erining gapiga kirmaganiga pushaymon bo‘ldi. Chindan ham ayol kishi qiladigan ish emas ekan. Sarson bo‘lib yurib-yurib nimaga erishdi? «Hozir chiqib aytaman, «gapingiz to‘g‘ri ekan», deyman. Arizani beraman-u, ketaman...» Nozima shoshilib ariza yozdi-da, bo‘lim boshlig‘ining xonasiga yo‘l oldi.

– Gaplashib oldingizmi? – dedi–mayor qog‘ozlardan bosh ko‘tarmay. – O‘tiring. Gap bunday: sizga yangi ish topshiramiz. Sadirovning ishi bo‘yicha xulosa yozib qo‘ying. Ertaga kunning ikkinchi yarmida sovxozga borib-kelamiz.

Nozima arizani to‘rt buklaganicha, lom-mim demay iziga qaytdi. «Demak, hamma ishni pishitib olishgan. Lekin menga aytgilari yo‘q. Nimaga? Umuman olganda, bu ularning xohishi. Ammo, har holda, shu ishni men boshlagan edim. Birdan chetlashtirishlari... Ishonishmadimi? Ayolligim uchunmi?» Nozima o‘zini o‘zi ovutishga harakat ham qilib ko‘rdi. Biroq ko‘ngliga botgan toshni eritib yubora olmadi.

Baliq

Bu kech ikki kishi mijja qoqmadi.

Biri To‘xtamish.

Yana biri Mavluda...

To‘xtamish kassir bankka borib kelgach, sovxozning katta-kichik rahbarlarini yig‘di. U Mavludani tanishtirib: «Direktor qanday hurmat qilinsa, bosh agronom ham shunday izzatlanishi lozim»ligini alohida ta‘kidlab qo‘ydi. Kasaba soyuz raisi bu yangilikdan behad shod ekanini aytib, yangi bosh agronomning qadami qutlug‘ kelishi va planlar yuz emas, ikki yuz bo‘lib ketishiga ishonch bildirdi. Shundan so‘ng, odatdagiday kunning hisob-kitobi boshlandi.

To‘xtamishning kayfiyati yaxshi edi. Ertalab Mavluda keldi, peshinga yaqin himmatli akalaridan biri telefon qilib, Komilning ishiga nuqta qo‘yilganini xabar qildi. Serhimmat akalaridan biri punktdagilar bilan ham gaplashib qo‘yibdi. Xullas, ishlar zo‘r bo‘ladiganga o‘xshaydi. Bu o‘n kunlikda respublika bayrog‘ini ololsa bas, Omonturdiyev oshig‘ining olchi turishi shu.

Brigadirlar hisob berayotganda To‘xtamishning fikri shular bilan band edi.

So‘nggi brigadir hisob berib bo‘lgach, o‘tirishini ham, tura-verishini ham bilmay To‘xtamishga qarab qoldi. Kimdir yengil

yo'taldi. To'xtamish shundagina o'ziga kelib, ko'zlarini xiyol qisib, brigadirga tikildi.

– Vatanga nima kerak? – dedi ma'nodor ohangda.

Daf'atan berilgan bu savoldan brigadir kalovlandi.

– Bilmadim, – dedi duduqlanib.

– Bilib oling, bilmasangiz brigadirlikni topshiring. Vatanga paxta kerak!!! Oppoq, yuqori navli toza paxta kerak! Xo'sh, o'zingizga nima kerak?

Brigadir hayron bo'lib, indamay qo'yishni lozim topdi.

– Sizga non kerak, qozoningizga moy kerak. Sizga ham, sizga... hammamizga shu kerak. Xalq qozonim moyga to'lar-mikin, deb paxtaga ko'z tikib turibdi. Biz nima qilyapmiz? Bahona bilan qozon moyga to'lmaydi.

– Men bahona qilayotganim yo'q, direktor buva, ikki kundan keyin plani bajaraman, – dedi brigadir soddadillik bilan.

– Planni bajarasizmi? Rahmat, – dedi To'xtamish piching bilan. – Sovxozning planini kim bajaradi? Rayonniki, oblastniki, respublikanikini kim bajaradi?

U o'rnidan turib olib, hammaga bir-bir qarab chiqdi. Mavluda hayron edi. Nahot To'xtamishda shunday tuyg'u bo'lsa? Nahot, u shu qadar keng miqyosdagi tashvishlar bilan band? Yo odatdagi artistligimi bu?

To'xtamish sukut saqlab olgach, jikkak gavdasiga katta mo'ylabi yarashmagan kishiga nigohini qadadi:

– Xo'sh, Chori og'a, siz qachon bajarasiz?

Mo'ylovchi kishi og'rinib o'rnidan turdi.

– To'g'risini aytaymi? – dedi u, biroz sarosimalanib.

– Aying, faqat respublika to'ldirgandan keyin, demang.

– Yigirma olti yildan beri brigatman. Xo'jayinlarning har xilini ko'rdim. Paxtani hali kvadrat uyalab ek, deyishdi, hali qo'shqator deyishdi. Hammasiga ko'ndik, hammasida ham o'lib-tirilib bo'lsa ham plani bajardik. Lekin bu yil bajarolmayman, bo'lgan gap shu.

– Bu qanaqasi? Bultur orden olgan brigadiring ahvolimi bu?!

– Gapning po‘skallasi shuki, ordenga noloyiq bo‘lsam, qaytarib beray, lekin plan bajarilmaydi.

– Bu gapni qo‘ying. Orden bulturgi mehnatingizga berilgan. Plan bajarilmasligining sababini ayting.

– Xo‘p, ayt, desangiz, aytaveraman. Yozda oblastdan kattamiz keluvdi, a? Dalani ko‘rib, «sug‘oring», deb ketdi. Siz ham sug‘orasiz, deb qonimga tashna qilib yubordingiz. Komiljon rahmatli, sug‘ormang, dedi. Oqil yigit edi, paxtani bilar edi. G‘o‘zam o‘sha kunlari chanqamagan edi. Sizot suv yaqin, dedim, ildizning uchi suvda dedim. Ko‘nmadingiz. Kattaning gapini ikki qilmang, tekshirib qolsa rasvo bo‘lamiz, paxtani bilmasa bir gap aytarmidi, dedingiz. Xullas, egatning tepasida turib sug‘ortirdingiz.

– Shunaqami? – To‘xtamish qoshlarini chimirdi. Hamma hozir baqirib beradi, deb o‘ylagan edi. Unday bo‘lmadi. – Bo‘lim agronomi qani? – pidjagi tars yorilib ketay deyayotgan semiz yigit o‘midan turdi: – Shunaqa bo‘luvdimi?

– Bil... madim, esimda yo‘q, – dedi yigit ko‘zlarini lo‘q qilib.

– O‘tir. Siz ham o‘tiring, Chori aka. Eshitdilaringmi? Esida yo‘q emish. Mening esimda bor. Og‘a to‘g‘ri aytdi. Kattamiz avliyo emas, men ham avliyo emasman. Ishda yanglishamiz. Xato qilsak, kim to‘g‘rilashi kerak? Siz – kollektiv. Ko‘rdingizmi, o‘rtoq bosh agronom, bizning kollektivda prinsipiallik yetishmaydi. Oqibatda mana bunaqa diydiyo qilamiz. Sizdan iltimos: agronomlar bilan yaxshilab gaplashib oling. Hosil taqdiriga obkom sekretari ham, sovxoz direktori ham javob bermaydi. Javobgar bitta – agronom. Agar Chori og‘aning brigadasi planni bajarmasa, sen bilan boshqa yerda gaplashaman. Esiz senga agronomning diplomi!

Mavluda uning ustaligidan hayratga tushdi. O‘z bo‘yniga tashlangan ayb sirtmog‘ini hech kimga sezdirmay xomsemiz agronomning bo‘yniga tashladi-qo‘ydi. Tashlaganda ham, osilajagini aniq qilib, tortibroq qo‘ydi. Kaltakning bir uchi Komilga ham tushdi. Agar Mavluda bo‘lmaganda: «Bosh agronom unday edi, bunday edi», deb tuproqqa qorishtirib tashlardi.

Bunaqa ishdan qaytmaydi u. Mavluda yana bosh ko'tarayotgan nafratini ichiga yutib, indamay o'tiraverdi.

To'xtamish prinsipiiallik, halollik, kollektivizm haqida ancha gapirdi. Kunlik oshirilgan norma bo'yicha yangi grafik belgiladi. Hammasi tushunarli bo'lib, savollarga hojat qolmagach, xonada faqat bo'lim boshqaruvchilari qolishini iltimos qildi. Ruxsat tekkanlar chiqib ketgach, Mavludaga yuzlandi:

– Siz ham damingizni oling. Bizning erkakcha gapimiz bor.

Mavluda dahlizga chiqib, eshikni qiya yopdi. Xonasiga kirib, eshigini ochiq qoldirdi.

– Kassirni chaqir, – dedi To'xtamish, poygakda o'tirgan yigitga. Kassir ularni uzoq kuttirmadi.

– Seyfingda qancha pul bor? – dedi To'xtamish, stoli tortmasidan nimadir qidirgan bo'lib.

– Uch-to'rt so'm bor.

– Mingmi?

– Ha, uch-to'rt ming.

– Hey, qanaqa odamsiz o'zi, – dedi kassirni chaqirib kelgan yigit, – hali men so'raganda tiyin yo'q devdingiz-ku?

– Men hisobni direktorga beraman, senga emas.

– Xo'sh, pul senga nima uchun kerak bo'lib qoldi? – dedi To'xtamish, unga qovoq uyub.

– Odamlar ikki-uch oydan beri maosh olishgani yo'q. Norozi bo'lishyapti.

To'xtamish o'midan turib u tomon bostirib keldi.

– Vey, Hotamttoy aka, odamlar pulsiz qolishdimi? Rahmingiz kelyaptimi? Biz, berahm, zolimlar pulni kurk tovuqday bosib yotibmizmi?.. – To'xtamish unga yeb qo'yguday bo'lib tikildi.

– Hoy, boyvachcha, million puling bo'lsa, ana, odamlaringga bo'lib ber. Sen nimangga kerilasan o'zi! Grafikdan chiqolmay tuproqqa belanib yotibsana, aql o'rgatasanmi, menga?! Men bilan olishma, bola, churrang tushib qoladi.

Direktorning xonasida chindan ham erkakcha gap boshlangan edi. Mavluda hozirgina yuksak tuyg'ular haqidagi gaplar chiqqan og'izdan endi uchayotgan gaplar, dag'dag'alarni

eshitib hayratga tushardi. To'xtamishning nayrangi, tilyog'laligi, ayyorligi unga ma'lum edi. Bunaqa osmondan kelishiga esa, endi guvoh bo'lishi. Xuddi ertakka o'xshaydi, sehrgarlar bir yumalab sherga, bir dumalab quyonga aylanganidek, direktor Vatan manfaati uchun qayg'uruvchi dono rahbardan bir dumalab bozordagi pattachiga aylandi-qoldi.

To'xtamish g'azab o'qlarini «Hotamttoy» bo'lim boshqaruvchisiga otib bo'lgach, joyiga kelib o'tirdi.

– Yana kimning bo'limidagilar norozi, kimga maosh berish kerak? – To'xtamish g'azab o'qlaridan yaralanib, chajon bo'lgan yigitga yana bir o'qrayib, «sendan o'rgildim», deb to'ng'illab qo'ydi. Go'yo bu bilan uning jon tomirini uzib tashlagandek, ko'ngli joyiga tushdi. – Hammalaring vedomost tayyorlalar. Har bir bo'limga norma bor. Pullar qayoqqa ketishini bilasanlar. Mening cho'ntagimga tushmaydi. Shu o'n kunlikda bayroq olishimiz kerak. – U birdan kassirga qarab o'dag'ayladi: – Xoda yutganmisan, bo'l, tarqat qog'ozlarni.

Kassir shoshilib, bo'sh vedomostlarni tarqatib chiqdi.

– Ertalab tashlab ketamiz, – dedi kimdir.

– Ha, shunaqa qilaylik, – dedi boshqasi.

– Xotinchang yostig'ingni quchoqlab tura turadi. Hozir o'tirib yoz, imzolarini ham qo'ylaring.

– Direktor buva, ba'zan odamni yer qilib yuborishingiz yomon-da, terim payti xotin esga kelami?

«Xotamttoy bo'lim boshqaruvchisi» kassir bergan vedomostni stol ustiga qo'ydi.

– Ha? – dedi To'xtamish o'tirgan joyida. – Yana nima qiliq?

– Bo'lim busiz ham planni bajaradi. Meni bunaqa g'irromga aralashtirmang.

To'xtamish shasht bilan yurib kelib, uning yoqasidan oldi.

– Nima deding! G'irrommi?! Sen o'zing kimsan? O'g'ri, muttahamsan! Qorning to'yib qoldimi?

Ularni ajratib qo'yishdi.

– Saidali, o'chakishib nima qilasan, yilda qiladigan ishimiz. O'tir, yozib ber.

– Yo‘q, yozmasin! Senlar ham yozmalaring. Ol, yig‘ishtirib ol. Qani ko‘ray-chi, qanaqasiga bajararkinsan. Bo‘ldi, ham-mangga javob! Majburiyatdan bir gramm kam paxta bergan odam to‘g‘ri raykom byurosiga boraversin.

– Direktor buva, keling endi, burgaga achchiq qilmang. Hali yosh, esi kirib qolar, aybidan o‘ting.

– Senlarga yaxshilik qilaman, deb qora kursida o‘tirishga toqatim yo‘q. Gap tamom!

Hamma chiqib ketgach, To‘xtamish dovdirab turgan kassirga yaqinlashdi.

– Ishni puxta qil. Ertaga bitta-bitta keladi hammasi. Sen bulturgiga qarab tayyorlab qo‘yaver, qo‘l qo‘ydirib olasan. Opachang ham qo‘l qo‘yib beradi.

Bu gapdan keyin kassirning ko‘ngli biroz yorishdi.

– Opacham shu yerdalar, – dedi quvlik bilan.

– Rostdanmi? Jo‘na bo‘lmasa.

To‘xtamish kassirning orqasidan dahlizga chiqib, bosh agronomning eshigini tortdi: berk. Mavluda ichkarida mojaro kuchayib, To‘xtamish «Gap tamom!» deyishi bilan chiqib ketgan edi.

Ancha nariga borib qolgan kassir yelka qisdi.

– Hozir kirayotganimda shu yerda edilar, – dedi aybdor ohangda.

– To‘xta, shpionlikni senga kim qo‘yibdi! Olib chiq hammasini, punktga boramiz.

Punkt darvozasi oldida paxta ortilgan temir aravalar tirband edi. To‘xtamish kassirni mashinada qoldirib, o‘zi hovliga o‘tishi bilan sovxoz vakili qulluq qilib keldi.

– Grafikdan chiqadiganmizmi?

– Qiyin-ov...

– Xo‘jayin shu yerdami, sen kutib tur. – To‘xtamish shunday deb idoraga kirdi. Tamaki hidi anqiyotgan xonada paxta zavodining direktori bilan punkt mudiri o‘tirgan edi. To‘xtamish ular bilan kunduzi omonlashgan bo‘lsa ham, qaytadan so‘rashdi.

– Bizning ishimiz nima bo‘ladi endi? – dedi suyanchig‘i liqillab turgan stulga omonatgina o‘tirib.

– Sizning ishingiz nima bo‘lardi, besh bo‘ladi-da, – dedi zavod direktori unga jilmayib qarab: – Sizga qayishmasak, kimga qayishamiz? Qabul qiluvchingizni chaqiring-chi?

Punkt mudiri chiqib ketdi. To‘xtamish zavod direktori uzatgan choyni olib ho‘pladi.

– Bizdan ko‘nglingiz to‘q bo‘lsin. Hozir desangiz, hozir. Mashinada turibdi.

– Yo‘q, hozir emas. Endi bu yerga olib kelmang. Ikki kundan beri organning odami aylanib yurganmish.

– O‘zimizdanmi?

– Ha, Nusratov degan yigit ekan.

– E, u bir mishiqi bola, shundan cho‘chib o‘tiribsizmi?

– O‘ynashmang, ular bilan o‘ynashmang. Shu mishiqilari yomon.

Ularning gapi chala qoldi. Punkt mudiri bilan qabul qiluvchi oldinma-ketin kirib keldi.

– Qancha paxtang bor? – deb so‘radi zavod direktori.

– Hozircha yuzta, – dedi qabul qiluvchi.

– Hammasini akangga yoz. Shu o‘n kunlik akang aytgandek bo‘lishi kerak. Boshqalarni sal tortib qo‘y.

– Xafa bo‘lishadi-da.

– O‘zim tushuntiraman. Bu yil hosil yaxshi, hech kim dog‘da qolmaydi, nima dedingiz, To‘xtamish Omonturdiyevich?

– Sizlar bor, nima g‘amimiz bor.

– Bo‘pti, sen boraver, – dedi zavod direktori qabul qiluvchiga. – Ana, ish pishdi, direktor buva, endi uyingizga borib, yangamni xursand qilavering. Menam boray.

To‘xtamish kassirni uyida tushirib qoldirib, idoraga keldi. Ichkariga kirib divanga yonboshladi. Bo‘lim boshqaruvchilari-ning holati ko‘z oldiga kelib, kulimsiradi. «Ishtoni yo‘qlar ishtoni yirtiqqa kulib nima qilarkin? Ahvoli ma‘lum-ku, hammasining. Zo‘rman degani to‘qsonga yetishi mumkin. «Hotamtoy»ning ishni buzgani bir jihatdan yaxshi bo‘ldi. Endi tilim

uzun. O'zlari yalinib kelishadi. Orada guvohsiz bitadi ish. Nur ustiga-nur! «Hotamtoy» bilan keyin gaplashaman... Zavod direktorining ishi qiziq. Rostdan qo'rqyaptimi? Nusratovdanmi? Be, bu bola gapini eplab gapirolmaydi-ku. Komilning ishini yop, dedik, indamay yopdi. Punktga kelgan bo'lsa ish bilan kelgandir. Yo direktor punkt mudiri bilan til topishmay turibdimi? Har holda, mudir yangi. Akaxonlarning odami ekan, lattachaynarga o'xshamaydi. Orqasida tog' bo'lgandan keyin shu-da. Hayronman, nahot, direktor ikkovi murosa qilolmasa? Yo'q, direktor vos-vos bo'lib qolgan. Puli bitlab ketgan, g'imirlab, es-hushini olib qo'ygan...»

Soat tungi ikkiga zang urgach, o'rmdan turdi. Hovliga chiqib biroz ikkilandi. Uyga borgisi kelmadi. Mashinani to'g'ri Mavludanikiga haydadi.

Ilgari biron nimadan bo'g'ilsa, dardini Latofat olardi. O, u kunlar qani endi? Latofat qochib ketmaydi, bugun bo'lmasa ertaga, «sog'indim, akajon», deb keladi. U kelguncha Mavluda bor. Bir yigitga omad berilsa, shuncha beriladi-da: unisi bo'lmasa bunisi... To'xtamishni bu uyga uzoq yillik armon boshladi. Mavludani ko'z oldiga keltirishga harakat qildi. Mavluda unga har safar bir ko'rinishda – ich ko'ylakda, ko'zlarini xiyol yumib, labini bo'saga chog'lagan holda ko'rinadi.

«Shunday juvon... shunday jonon! Axir yetishadigan bo'ldim-a!! Tug'magan xotin-qizdan ham durust. Noz-karashmalari oldidan o'nta qiz o'taversin. Shunday bebaho boylik isqirt bir odamning kir cho'ntagida qariyb o'n yil mog'orlab yotdi-ya! Qariyb o'n yil bir landavurning to'shagini obod qildi-ya, shunday go'zal!! Eh, Komil, Komil... baribir tashlab ketar ekansan, nima qilarding boshini aylantirib. Unga uylanardim. Qizlarning ko'pini aylantirdim, ammo bunga uylanardim, xotinimni qo'yib bo'lsa ham uylanardim. Yo'-o'q... balki uylanmasdim. Chiroyli qiz xotinlikka yaramaydi, o'ynashlikka durust. Ha, nima, erining oyligiga qaram bo'lgandan, o'ynashning durlariga ko'milib yashash yaxshi emasmi! Har qanday xotin jon deydi bu turmushga. Komil ham durga ko'mishi mumkin edi, o'zi is-

tamadi. Marhumning orqasidan yomon gapirmaslik kerak-ku, ammo uning ahmoqligini ham unutish mumkin emas. Jaraq-jaraq pullar... Egilib ishlamasang, yelib-yugurmasang... pullar cho'ntagingga oqib tursa... Bunaqadan kim yuz o'giradi? Faqat ahmoq odam. Vijdon, vijdon, derdi. Vijdon – ahmoqlarning niqobi, zaif, qo'rqqoq odamlarning kasali. Vijdonni pesh qilib, asablarimni zirqiratib tashladi-ya... G'alamisligi yo'q edi, shu jihatdan tengsiz edi. Bo'lmasa, o'tgan yiliyoq ag'dar-to'ntar qilib yuborardi...»

* * *

Havoning qosh-qovog'i uyulib, shunga monand ravishda odamlarning fe'li ham buzildi. Sovxoz yigirma sentnerga yetmay, dala qorayib, shudgor boshlaydigan ahvolga tushib qoldi. Biroq sovxozning ko'rsatkichlari, Komil kutganday, pasaymadi. U To'xtamishning nima bilan mashg'ul ekanini bilsa ham, aralashmadi. Direktor ellik sentnerni va'da qilgandayoq, oqibat g'irromlikka boshlashini bilgan edi. Yo'q paxtalarning «topshirilishi» evaziga haq olinishi Komil uchun yangilik emas. Lekin muttahamlikdan chetda bo'lgani uchun, barcha kabi bunga odatiy hol deb qarar edi. Endi, shu qozonda birga qaynayotgan mahalda vijdoni tinchlik bermay qo'ydi. Sovxoz hisobotidagi har bir protsent nayza bo'lib bo'g'ziga qadalaverdi. «Kimni aldayapmiz, orqa-oldimizga qaramay oshirilgan majburiyat olamiz. Gapimizga ishonib, paxta zavodi-yu to'qimachilik korxonalarini, yuz-yuz idoralar rejalarini belgilashadi. Ular ham, «shuncha mahsulot ishlab chiqaramiz», deb va'da berishadi. Paxta mo'ljaldagidan kam bo'lgach, mahsulot qayda? O'sha mahsulotni do'konma-do'kon yurib qidirib izg'iyimiz. Mahsulot yo'q. Lekin hamma planni oshirib bajargan, mukofot olgan, gazetalarda maqtalgan... Paxta o'rniga, mahsulot o'rniga pul aylanayotganini sezmay yuraveramiz. Xo'p, men-ku, To'xtamishni insofga qaytaraman. Boshqalar-chi? Bu ahvolda odamlarning e'tiqodi xastalanmaydimi? To'xtamish... To'xtamish... vijdonini sotgan senday palidga ming la'nat. Senga hamtovoq bo'lgan menga ming-ming la'nat...»

Komil hammasiga qo‘l siltab, jo‘navormoqchi ham bo‘ldi. Lekin sakkiz charxpalakdagi g‘o‘zalarning avgustdayoq yetilib, barg to‘kkani uning qalbidagi umid cho‘g‘ini alanga oldirib, yana bir yil, nari borsa, ikki yil chidashga majbur etdi.

Bugun yettinchi bo‘limga kelib charxpalak ustida o‘tirgan qizlarni ko‘rdi-yu, fig‘oni oshdi. Hasharchilarning rahbarlariga zahrini sochmoqchi bo‘ldi, ammo o‘sha zahoti fikridan qaytdi: unda nima ayb?

Qizlarga gap tushuntirmoqchi bo‘lib turganda hasharchilar rahbarining ovozi eshitildi:

– Baraka topgurlar, termasalaring ham dalada yuringlar, birov kelsa, g‘alva qiladi.

– Paxta bo‘lmasa nimani teramiz? – dedi dala chetiga kelib qolgan hasharchilardan biri. – Sovqotib ketdik. Insof bormi o‘zi?

– Menga qolsa hammalaringga ruxsat berib yubormasdim?

– Shtabga borib, paxta yo‘q, odamlarni ushlab turishga hojat bormi, deng. Sovxoz plani bajargan, deng.

– Sovxoz bajargani bilan respublika bajarmagan.

– Sovuqda diydirab yursak bajaradimi?

– Shoimov, uka, ishbuzuqilik qilma. Bittadan chekib turinglar, hozir tushlik bo‘ladi.

Daladan chiqmoqchi bo‘layotgan yigitlar, biroz o‘ylanib turishdi-da, orqalariga qaytishdi.

Bu ahvol ham Komilga ma‘lum. Studentlik chog‘larida domlari: «Dalada yura turinglar», deb yalinishardi. Paxta bo‘lsa-ku, sovuqmi, tosh yog‘ib turibdimi, terishardi. G‘o‘zapoyada bitta ko‘sak qolmagan, izg‘irin zirillatsa-yu, butunlay qaytish u yoqda tursin, issiqroq xonada o‘tirish mumkin bo‘lmasa!!! Buning sababini Komil keyinroq tushundi: paxtasiz plan bajarmoqchi bo‘lgan xo‘jalik rahbarlari uchun hasharchi niqob o‘rnida kerak. Xo‘jalikda shuncha hasharchi bor, shunchadan paxta teryapti, deb hisob berish uchun kerak. Shahardagi o‘qish tura turadi, ish tura turadi, oilasi, bola-chaqasi kuta turadi. G‘irromlikni oxiri-

gacha yetkazib olish kerak. Birov gumonsiramasin uchun hasharchi izg'irin dalada yurgani ma'qul. Bundan o'zgacha sabab yo'qdir. Bo'lmasa: «Paxtasi yo'q dalaga nima uchun chiqmayapsizlar?» deb qaysi johil g'alva ko'tarishi mumkin? Axir, bular mardikor emas, hasharchi hisoblansa... mehnatidan azob topib, norozi bo'lib ketishi kerakmi? Paxtalarni terib berishgandan keyin, rahmatni eshitib, o'ynab-kulib qaytishmaydimi? Kelgusi yili terim boshlanganda o'ynab-kulib kelishmaydimi? Paxta tugagandan keyin ham xo'jako'rsinga yurish xo'jaliklarga qancha zarar yetkazadi?

Komil shularni o'ylab, o'yiga yetolmaydi.

Uning xayolini yana hasharchilar rahbarining ovozi bo'ldi:

– Shoimov, uka, bu yoqqa qaranglar, qarashib yuboraylik!

Komil ovoz kelgan tomonga qaradi: bostirma yaqinida ikki yuk mashinasi, beriroqda hasharchilarning rahbari bilan agroxim turibdi.

Yigitlar daladan chiqib, yuk mashinalari tomon yurishdi. O'sha yerda biroz chekib, hangoma qilishgach, qoplarni tushira boshlashdi. Qoplarni bostirma ostiga emas, tashqariga taxlashayotganini ko'rib, ajablanib bostirmaga yaqinlashdi.

– Bugun siylab yuborishibdimi? – dedi qoplarga imo qilib.

Agroxim qo'l siltadi.

– Nimaga tashqariga qo'yishyapti? Yomg'ir tashlay deb turibdi, – dedi Komil.

– Yomg'ir yuvsa yuvar, keragi yo'q, – dedi agroxim hafsalsizlik bilan.

– Nima o'zi bu?

– Metilmerkoptofos.

– Biologik kurashga o'tilgan-ku?

– Lekin zaharlarni beraverishadi.

– Direktor biladimi?

– Bilmasa olib kelarmidi?

– Keraksiz bo'lsa ham, ustini berkitish kerak. Yomg'ir yuvib, atrofni zaharlaydi.

Komil shunday deb mototsiklga o'tirdi-da, idoraga jo'nadi.

To'xtamish aylanadigan kresloga yastanib, huzur qilib sigaret tutatardi. Ko'rinishidan kayfiyati durust edi. Komilni divanga taklif etdi.

– Hozir oldingga bormoqchi edim. Sovuqda pivo ichaverib sovug'ing oshgandir, bir ichingga o't yoqsammi devdim. Boqqa boramiz. Murodga qovurdoq buyurib qo'yganman. Ish bilan keldingmi, yo?..

– Agroximni ko'ruvdim. Metilmerkoptofos tushiryapti.

– Xabarim bor.

– Bizga keragi yo'q-ku?

– Zavod, chiqarib yotibdi, rayonga vagonlab kelyapti. Rayon xo'jaliklarga bo'lyapti. Hech ajablanadigan yeri yo'q. Men ham, rayon ham aybdor emas.

– Qorning ochsa qovurdoq o'rniga xashak yemaysan-ku? Yo boshing og'risa surg'i ichasanmi? Olmayman, deb oyoq tirasang asakang ketadimi? Tekinga berilmaydi-ku bular?

– O'... o'... og'aynijon, osmondan pastga tushing. Buning ham o'ziga yarasha siyosati bor. Oyoq tirasam, akkumulyatorlardan umidimni uzaman, kaliyning yarmini ham ololmayman. Sen shartimizni unutib qo'yyapsan... bunaqa ishlarga aralashma. Boshqalar nima bo'lsa, biz ham shu.

– Bilganingni qil, – Komil shunday deb qo'l siltadi. – Meni bekorga eslamagandirsan? Ishing bormidi?

– Bor. – To'xtamish shunday deb Komilning tizzasiga urib qo'ydi. – Minimumlarni topshirib qo'ysammikin? Spetsni o'zingga ishonaman. Qolganlariga ishonchli odamlardan topish kerak.

– Mavzu-chi?

– Sen mening norasmiy ilmiy rahbarimsan. Men seni sov-xoz tashvishlaridan ozod qildim, sen meni bu tashvishlarga aralashtirma. Kelishganmiz-ku?

– Ha... ha... kelishganmiz, – Komilning nafasi qaytib, ko'kragiga bir narsa qadalganday bo'ldi. – Kelishganmiz, dedi u yana. – Shu hafta ichi aniqlab beraman. O'zing ham sal harakat qil. Domlalarning oldida og'zingni ochib turma.

– Xotirjam bo'l.

To'xtamish o'rtidan turib, seyfga yaqinlashdi. Osilib turgan kalitni burab, eshikni ochdi-da, qappaygan konvert oldi. Indamay kelib, Komilga uzatdi. Komil bir To'xtamishga, bir konvert ustidagi yozuvga qaradi: «Sadirov, 2500».

– Nima bu?

– Mukofot. Paxtamiz yaxshi bo'ldi. Bosh agronomsiz buncha hosil olib bo'larmidi?..

– Mukofot?.. Balki... poradir?

To'xtamish pulni Komilning yoniga tashlab, qah-qah urib kulib yubordi.

– Voy ovsar, senga nima uchun pora beraman?

– Tushunarli, – Komil o'rtidan turib, To'xtamish bilan yuzma-yuz bo'ldi.

– Nima tushunarli? – To'xtamishning yuzidagi xushchaqchqlik yo'qoldi.

– Biz sen bilan hech qachon do'st bo'lmaganmiz. Hozir bir-birimizga jilmayishimiz vaqtinchalik. Buni bilasan. Lekin hech qachon do'st bo'lolmasligimizni o'ylab ko'rganmisan?

– Qani, gapiraver-chi?

– Farqimiz bilimda emas. Istasang, men bilgan narsalarni sen ham bilib olasan, kallang joyida. Bizni bir-birimizga yaqinlashtirmaydigan bir narsa bor – sen vijdoningni sotishing mumkin, men, qiymalab tashlasang ham, bunday qilolmayman.

– Ho', oshnajon, sal osmondan tushing...

– Tusholmayman, oshnajon, tusholmayman. yerda sizdaqlar bilan yashasam, nafasim qaytib, o'laman.

To'xtamish konvertni divandan olib, kaftiga urib-urib qo'ydi.

– Shu odatingni yaxshi ko'raman, o'g'il bola gapni gapirasan. Tilyog'lamalik qilayotganim yo'q, ishonaver. Sen xavfli odam emassan, ko'nglingda kiring yo'q. Lekin dangalliging o'zingga ziyon. Odamga o'xshab yashashing qiyin bo'ladi. Pulni olmay chakki qilyapsan. Bu o'g'irlik pul emas. Mayli, o'zing bilasan. Seyfda tura turadi. O'ylab ko'r.

– Boshqa fikrga kelgan kunim – o'lgan kunim.

– Shunaqami? – To‘xtamish konvertni seyfga qo‘yib, eshigini qulfladi-da, kalitni cho‘ntagiga soldi. – Unda bugun sen bilan ko‘rishganimiz yo‘q. Ikkalamiz yomon tush ko‘rdik, to‘g‘rimi?

– Koshki edi, tush bo‘lsa...

– Qani, yur, qovurdoq tagiga olmasin.

Komil uning ayyorona boqib turgan ko‘zlariga tikildi.

– Hayronman, sen bilan hech urishib bo‘lmaydi. Baliqsan, qo‘lda turmaysan. Ha, ha, baliqsan. Bir shoir aytgan, «dumingni likillatasan, olg‘a ketasan», degani baliqning falsafasi ekan.

To‘xtamish boshini orqaga tashlab, yana kulib, Komilni orqasiga shapatilab qo‘ydi.

– Men bilan to‘g‘ri gaplashaver, urishishni o‘ylama.

– Baliqsan, deganimga rozimisan?

– Balki...

– Baliqning ko‘zi bor-a? Unda nimaga qarmoqqa ilinadi? Shuni o‘ylab ko‘r. Bo‘pti, men ketdim.

Komil shunday deb chiqib ketdi. To‘xtamish uning ortidan g‘azab bilan tikilib turdi-da: «Ahmoq, padarla‘nat-ahmoq!» deb g‘udrandi.

Ba‘zan odamning u yer-bu yeri lat yesa, qizig‘ida bilinmaydi. Sal fursat o‘tgach, og‘riq azobi iskanjasida to‘lg‘anadi. Komil ham shu ko‘yga tushdi. To‘xtamishning pul uzatgani avvaliga og‘ir botmadi. Shuning uchun o‘zini tutdi, piching bilan To‘xtamishga xanjar urganday bo‘ldi, nazarida. Keyin, mototsikl uni idoradan uch-to‘rt chaqirim nariga olib ketgach, chinakam og‘riq boshlandi. Shu paytgacha uni birov bu darajada haqorat qilmagan, bulg‘amagan edi. «Nimaga basharasiga solmadim? Urub-urib xumordan chiqsam bo‘lmasmidi? Iflos... iflos... Meni ham o‘ziday iflos deb o‘yladimi? Boshqalar-chi? Yozin-qishin tuproq yalab, oftobda kuyib ishlayotganlar-chi? Ular ham meni olchoq deb o‘ylaydimi? Oq it, qora it – bari-bir it, deydi. Pulni olmaganimni, vijdonim pokligini kim bilib o‘tiribdi? Ifloslikni ko‘ra-bila turib indamaslik, «qo‘rqinchli tush ko‘rganini» tan olib chiqib ketish – poklikka kiradimi? Hammayog‘im bulg‘anib ketdi...»

Yomg'ir yuzlariga do'lday urildi. Komilning ust-boshi iviy boshladi. Tomchilar kiprigiga yosh kabi qo'nib, nigohini xiralashtirdi. U mototsiklni to'xtatdi. Chuqur nafas oldi. Rulni mahkam ushlaganicha, boshini egib o'tiraverdi. Yomg'ir tezlashdi. Buni sezmedi.

Donishmandlardan biri: «Agar aqling qo'li nafsing jilovini ushlasa, seni yomon yo'llardan saqlar», degan ekan. To'xtamishning nafs jilovi allaqachon uzilgan. Balki bunday jilov unda umuman bo'lmagandir? Sut bilan kirib, jon bilan chiquvchi maslagi asli nopok bo'lsa, bunday jilov, bunday jilovni ushlovchi aql qo'li nima qilsin? Komilda-chi? Bormi shunday qo'l, shunday jilov?

Savol miyasida g'uv-g'uv aylanadi. Javobga undaydi. «Bor!» – deb dangal aytishga jur'at qilolmaydi. Cho'chiydi. Ayniqsa, «qo'rqinchli tush»dan keyin. Unga qadar, o'zida shunday qo'l va jilov mavjudligiga amin edi. Hozir ham iymoni komil, ammo bu qo'lning kuchi qancha, erta-indin yana «qo'rqinchli tush» ko'rsa, quvvatdan ketib, jilovni qo'yib yubormaydimi? Uning jur'atsizligi ham, cho'chishi ham shundan.

Yirtqich yomonlikni tirmoqlari, tishlari bilan daf qiladi. Odamning afzalligi shundaki, u farosati, zehni, aytar so'zlari bilan yomonlikka zarba beradi. Komil-chi? Nima qildi? Na tish-tirmoqlari, na farosati, na so'zlari bilan ustun keldi. Laycha kabi dumini qisdi-yu, qochvordi. Yaxshi hamki, qovurdoqqa bormadi. Unda itdan hech qanday farqi qolmas edi.

Hayot so'qmoqlardan iborat, deyishadi. Haq gap. Ammo To'xtamishga o'xshaganlar tekis, yurish oson bo'lgan yo'lni qanday topishadi? Tekis yo'l vijdon evaziga sotib olinadimi? Yoki bu yo'l boshiga «Insofli, vijdonlilar kirmasin» degan lavha qo'yiladimi? Komil: «Mal'un odamlar yegan ovqatdan yemasam, totgan lazzatdan totmasam, nafas olgan havodan olmasam, hatto o'lganimda ular bilan bir tuproq ostida yotmasam», derdi. Biroq istak bilan majburiyat bir-biriga vafo qilmas ekan, na iloj?

Komil ana shu xayollar iskanjasida uzoq o'tirdi. Egnidagi kalta to'n butkul ivib, badaniga sovuq o'tgach, seskanib, o'ziga

keldi. Atrofga qaradi. Qayerda turganini darhol anglamadi. Keyin butunlay boshqa xo'jalik yerlarida ekanini fahmlab, mototsiklni orqaga burdi.

* * *

To'xtamish Mavludaning uyiga yaqinlashgan chog'da Komil bilan bo'lgan o'sha to'qnashuvini esladi. «Haqiqatparvarligi tutib, lov etib yonardi-yu, darrov o'cha qolardi. Shu odati yaxshi edi. Lekin lovillashlariga boshqa toqat qilib bo'lmasdi. Ayb o'zida... Mavludani undan oldin o'zim ilintirgandim. Happai halol o'zimning luqmam ekan. Menga tashlab ketdi baribir...»

Mavludaning ko'chasiga burilgach, mashinani sekinlatib, chiroqni o'chirdi.

Derazani asta taqillatishi bilan uydagi chiroq yondi.

«Uxlamagan ekan, demak, meni kutgan!»

Mavluda chindan ham uxlamagan edi.

Chindan ham To'xtamishning kelishini kutgan edi. Aniqrog'i, To'xtamishning, albatta, kelishini bilgan edi.

Ertalab idorasiga kirib kelgan onda, To'xtamishning g'alaba nashidasidan mast bo'layozganini Mavluda sezmadimi? Uning xiyol suzilgan ko'zlarida qora niyat sharpasini ilg'amadimi? So'zlarida ishrattalablikni anglamadimi? Qizlik faslining eng baxtiyor, eng shirin, eng sururli damlarida soyadek ilashib yurgan bu o'ktam yigitning (ha, ha, ayol zoti uning o'ktamligini tan olmasa bo'lmas) shu kech vujudidagi eng pokiza tuyg'ularni o'g'irlash, yo'q, toptash uchun kelajagiga amin edi. To'xtamish bunaqa ishlarni paysalga soladigan toifadan emas. O'shanda, totli kunlarda ham, boshqalarga o'xshab, gapini yo'qotib, dovdirab, titroq barmoqlari bilan bilagini ushlamagan. Ikkinchi uchrashuvdayoq, kinodan chiqqanlaridan so'ng, ovloqroq joyda, «sizni yaxshi ko'raman» degan-u, javobni kutmay, mahkam quchib, labini labiga bosgan edi. Mavluda dastlab dovdirab qolgan, g'azabdan yonib ketgan edi. Qiz bolaga shunday muomala qilgan yigit bevaning ko'ngliga qarab turarmidi...

Biroq... deraza taqillashi bilan chiroqning tez yonishi zinhor To'xtamishni kutganidan emas. Buning sababi boshqa.

Mavluda uyiga qaytgach, kutilmaganda yuragida qo'rquv uyg'ondi. Dam hovlining qorong'i burchaklarida, dam uy ichida Komil yurganday bo'laverdi. Mavluda yuragida zaif titroq bilan u xonadan bunisiga kirdi, hovliga chiqdi. Komil esa, uni ta'qib qilaverdi. Nuqul xo'rsinganday bo'ladi. Hatto nafasi Mavludaning bo'yniga urilganday ham tuyuldi. Etlari seskanib ketdi. Uy ichidagi, hovlidagi chiroqlarning hammasini yoqib qo'ydi.

Komilni yerga qo'ygandan keyin bu uyda birinchi marta tunashi edi. Avgustning huzurli oqshomida birga o'tirib osh yeyishgandi. Jindak arazlashishgandi... O'sha oqshom, o'sha kech, so'ng erta-sahardagi gaplari esidan chiqmaydi. Xuddi uning o'limini sezib, har bir so'zini yodiga atayin muhrlab olganday.

Kech topib, erta yo'qotgani – bu pokiza odamning indamaslar dunyosiga ketganiga sira ishongisi kelmaydi. Murdaning sovuq ko'zlaridan o'pganda ham, qabrni quchoqlab yig'laganda ham ishonmadi, nazarida, buning hammasi tush – noxush, qo'rqinchli, xunuk bir tush edi. Qaynonasinikida yolg'iz qolgan kezlari ro'parasida jilmayib turgan Komil akasi paydo bo'lardi. Erta-sahar xayrlashib ketayotganda Komil shunday jilmaygan edi. Endi-endi o'ylab qarasa, Komilning o'sha jilmayishida qandaydir ma'yuslik, siniqlik, dard bor ekan.

Shu yigitni deb dunyodan befarzand o'tishga ham rozi bo'lib edi. Shuncha yil malomatlarini ko'tarib yurdi. Bu ma'yus jilmayib turgan yigit nega uni aldab tashlab ketdi? Ilgari tashvish aravasini birga tortishardi, endi bu dunyo sitamlarini bir o'ziga tashlab ketdi-ku? Tashlab ketdi... Tashlab ketdi... Shu rostmi? Yo tush ko'ryaptimi? Bu sabil uyqudan qachon uyg'onadi, bu jirkanch tushning zulmidan qachon qutuladi...

Qaynonasinikida yashab yurganda Komilning o'limini faqatgina yig'i-sig'i-yu qaynotasining ojizgina oh urib qo'yishi tasdiqlab turardi. Bu yerda, bu tun bag'rida unday kuch yo'q. Ana, Komil hovlida yuribdi. Yo'q, endi keladi, daladan xorib, charchab, uyda birpas mizg'igani, Mavludaning qo'ynida birpas

tin olgani keladi. Tong otar-otmay mototsiklini tarillatib, yana ketadi... Yo'q, u shaharga ketgan. Qaysi bir bemehr onadan qolgan go'dakni yo'rgaklab, ko'tarib kiradi. Shu bilan uylariga yangicha hayotning nafasi ufuradi.

Mavludaning tomog'iga nimadir tiqildi. Nafasi qaytdi. Ichkariga kirdi. O'zini yetim qolgan to'shakka tashladi-yu, yig'lab yubordi. Bu uyda hamma narsa yetim endi. Faqat yetim bola yo'q... faqat yetim bola yo'q... Shunday yigit bu dunyoda zurriyod qoldirib ketmadi-ya!!

Yig'lay-yig'lay ovungach, haligi qo'rquv Mavludani kutilmaganda tark etdi. Shu bilan birga, uyda sassiz yurgan Komil ham g'oyib bo'ldi. U o'midan turib, chiroqlarni o'chirdi. Nazarida chiroq yoqib, ustiga-ustak ho'ngrab-ho'ngrab Komil akasini quvganday edi. Endi qorong'i xonalarda sarsari kezdi. Balki... Komil ham To'xtamishning kelishini bilib qaytib ketgandir? Qanday razolat!!! Qanday tubanlik!! Erining issiq nafasi ko'tarilmagan uyga haromni ilashtirib yuruvchi bir ablah kirib kelsa?! Komil undan hazar qilgani uchun g'oyib bo'lgandir? Ha... unda Mavludadan ham hazar qilar?.. Mavluda yana bo'g'ildi. Qanday qilsin, axir u shu begunoh erining xotirasini bulg'anmasin, deb keldi-ku. Xotirasini poklagunga qadar o'zining nomi ne-ne balchiqlarga belanarkin? Elni-ku, og'ziga elak tutib bo'lmaydi, har holda Mavludaning niyati boshqalarga qorong'i. Komil akasi biladi-ku! Qaynonasinikida yashab yurganida kechalari derazadan jilmayib qaragan Komil akasiga tergovchining gaplarini ma'lum qilib, To'xtamish to'qigan bo'htonlarga chiday olmasligini aytgan edi-ku?..

Ana shu cho'g'lar ustida yalangoyoq zir yugurayotgan damda deraza taqilladi. Komil akasi kech qolganda shunday taqillatardi. Yuragi hapriqlab ketib, chiroqni yoqqanini o'zi ham sezmay qoldi.

Tashqarida esa, To'xtamishning ko'ngliga chiroq yoqildi. Ammo bu chiroq aldanchi edi, darrov so'ndi. Chunki Mavluda darvozani emas, derazani ochdi. Ochganda ham xuddi To'xtamish temir panjara orasidan suqilib kirib oladiganday, qiya ochdi.

– Menman, jonim... – dedi To‘xtamish, uning harakatini tushunmay.

– Nimaga keldingiz, hoziroq keting?

– O‘n yil kutdim, axir, bunchalik bemehr bo‘lmasangiz?

– O‘n yil kutgan... yana ozgina kuting, hali aytdim-ku?

– Keling endi, Mavlu, birov bilmaydi...

«Birov bilmaydi, birov bilmaydi... Qanaqa odam bu o‘zi!!! O‘zim-chi, o‘zim ham bilmaymanmi? Yo mening bilishim hisobga kirmaydimi? Birov bilmasa har qanday haromga qo‘l uraverish mumkinmi? Odamning o‘zidagi izzat-nafs, vijdon, nomus bir chaqami?»

To‘xtamish hozir bu tuyg‘ular bilan hisoblashadigan kayfiyatda emasdi. Uning uchun eng muhimi – hamma uyquda. Juvonning jim qolishi esa rizolik darvozalarining ochilishi. Hozir deraza yopiladi. Chiroq o‘chiriladi. Darvoza ochiladi va... haroratli nafaslar birlashadi...

– Shu ko‘chada yana ko‘ringan kuningiz yo‘limiz boshqaboshqa tushadi!

Mavluda chindan ham derazani yopdi. Chiroqni o‘chirdi. Ammo darvoza ochilmadi. Haroratli nafaslar birlashmadi.

To‘xtamish yigit bo‘lib bunchalik xorlanmagan edi. Alam qildi. Dam derazaga, dam darvozaga yana birpas ilinj bilan qarab turdi. So‘ng bo‘ralab so‘kindi-da, mashinaga o‘tirdi. Ehtiyotkorlikni ham unutib, chiroqlarni yoqqanicha vag‘il-latib haydab ketdi. «Ha, qanjiq, taroziga solyapsanmi, – dedi u o‘ziga-o‘zi, g‘azabdan titrab, – hali qarab tur, seni shunday xor qilayki... Pulning dardida kelgan bo‘lsang, noz qilishni kim qo‘yibdi senga?!»

To‘xtamish mashinani boqqa qarab burdi. Murod mug‘ambir sergak edi. Terim payti direktorning yarim tundami, erta-tongdami kirib kelishiga ko‘nikib qolgan. Besh-o‘n kishilik mehmon kutishga kecha-yu kunduz shay turadi.

Bir piyola konyak badanni qizdirdi-yu, itday haydalgani battar alam qildi. Tomog‘idan ovqat o‘tmadi. Shiyponga uzala tushdi. Xayol har tomonga opqochib, uyqu eltganini sezmay qoldi.

Ertalab uni telefon jiringi uyg'otdi. Kapitan Odilov obdan hol-ahvol so'ragach, mayor bilan leytenantning kechirim so'ragani kelayotganini xabar qildi.

– Boqqa boshlayvering, mazam yo'qroq, idoraga bormayman, – dedi To'xtamish jonlanib.

– Hamidova ham bo'lishi kerak ekan.

– Shart emas, kasalxonada-ku, – shunday deb gapni kalta qildi-da, yotgan yerida «Murod!» deb baqirdi. Murod mug'ambir uni kuttirmadi. – Hushyor tur. Nozik mehmon keladigan bo'lib qoldi.

– Biz tayyormiz kelaverishsin.

– Sandig'ingni ochib, bitta to'n bilan bir kiyimlik atlas o'rab qo'y. – To'xtamish shunday deb o'rnidan turib o'tirdi. «Do'ppi tor kelib qolibdi-da, mayorning o'zi qadam ranjida qilayotgan bo'lsa, demak, akaxonim yaxshilab tuzlaganlar. Jonon ham kelarkanlar-da. Bir ko'z urishtirib olsammi... Asqatib qolar... Olamni ostin-ustun qilib yuboradiganday ish boshlovdi. Mana, oyog'imga bosh urib kelyapti. Ishlar yomon emas...»

Uning xayolini traktorning tarillashi buzdi. Bu atrofga traktor yaqinlashmas edi, shunga hayron bo'lib, bo'ynini cho'zib qaradi. Shatak aravalarini qayerdadir qoldirgan traktor temir mo'risidan qop-qora tutun ufurib, to'g'ri boqqa qarab kelardi. Traktor darvoza oldida to'xtab, undan bir ayol tushdi. To'xtamish tikilib qaradi, ko'ziga ishonmadi: Latofat! «Kasalxonaning ham karvonsaroydan farqi qolmaganmi, bu yerga nimaga keldi?»

To'xtamish bir qo'lini panjaradan osiltirib, jilmayib qarshi oldi uni.

– Qaysi shamol uchirdi, Latofatxon, opoq bo'lib ketdingizmi?

To'xtamish u shiyponga chiqar, deb o'ylagan edi. Latofat ro'paraga kelib to'xtadi.

– Siz so'ragandan beri, – deb javob berdi u, piching bilan.

– Traktordagi ering, shekilli? Nima bo'ldi, tinchlik-mi? Har xil mish-mishlar eshitdim?

– O‘zini osib qo‘yibdi, deb eshitdingizmi?

– Juda unaqamas-u, ammo shunga yaqinroq.

– Nimaga osaman, o‘ladigan ahmoq yo‘q. Erim yaxshi ko‘radi, men ham uni... j o n i m d a n ortiq s e v a m a n. Guno-him yo‘q. Unga tekkuncha onasi o‘pmagan qiz edim.

To‘xtamish o‘zi aytgan gapni bu juvon og‘zidan eshitib, istehzo bilan kuldi.

– Faqat onasigina o‘pmagan bo‘lsa kerak...

– Endi mayna qilyapsizmi, ha, mayli, til sizniki, gapirave-ring, bizga ham navbat kelib qolar.

– Nima qilmoqchilar, onasi o‘pmagan qiz?

– Tergovchiga aytadigan gaplarim to‘planib qoldi.

– Ovora bo‘lasiz. Ish yopilgan. Tergov to‘xtagan. Ishon-masangiz borib keling, opachangizning oldiga. Endi gapla-ringiz bir pul. – To‘xtamish shunday deb qaddini ko‘tardi. Qovog‘ini uydi. – Nimaga kelding, dardingni ayt-u, jo‘na? Hozir komissiya kelishi kerak bu yerga. Erjoning ham kutib qoldi.

– Kutsa ko‘zi qora bo‘ladi, qo‘yavering. Ikkita talabim bor. Birinchisi: erimga «Jiguli» berasiz.

– Onamnikidan olamanmi?

– Tashabbuskor sovxoz bayroq olib qolar? Erimga bersangiz arziydi, ilg‘or mexanizatoringiz.

– Ilg‘orki, u yoq-bu yog‘i yo‘q. Terim paytida paxta tashi-may, go‘zal malikalarini kataysa qildirib yuribdilar... Xo‘p, yana nima deysan?

– Shahardagi uyni menga berasiz, ko‘chib ketamiz.

– Shaharni tag-tugi bilan nomingga o‘tkazib bera qolay?

– O‘ylab ko‘ring, yo‘q desangiz, hech narsadan qaytmay-man. Tergovni to‘xtatgan bo‘lsangiz, raykom bor, obkom, mar-kazkom bor. Dodimni hech kim eshitmasa, Moskvagacha bora-man. Bilib qo‘ying.

– Uningni o‘chir. Tergovni to‘xtatgan bo‘lsam, seni deb to‘xtatdim. Sharmandang chiqmasin, dedim. Muncha lovil-laysan! Uyni senga beraman. Aytmasang ham shu niyatim bor

edi. Xohlasang, shu uyni ol. Biroz kutaman desang, bundan zo'rini to'g'rilab beraman. Men gilam sotsam, qo'shniga sotaman, chunki bir chekkasida o'tirish niyatim bor. Men bilan arazlashishga haqqing yo'q. Biz aka-singilmiz-a?! Singiljon, akangizni zinhor xafa qilmang. Endi boravering.

– Shu hafta ichi bo'lsin.

– Singiljon, deyapman, jonimni so'rang, hoziroq berib yuboray. Faqat o'qraymang, bu chiroyli ko'zlarga ishva yarasadi.

Latofat shart burilib, keta boshladi. Uch-to'rt qadam yurgach, to'xtab, orqasiga qaradi:

– Bir hafta, bilib qo'ying.

To'xtamish zaharxandalik bilan kulib qo'ydi. Latofat to traktorga chiqib o'tirguncha undan ko'zini uzmadi.

«Qanday kunga qoldim. Shu g'unajinning do'q urishi yetmay turuvdi. Voy qanjiq, voy haromi, meni qo'rqitmoqchi bo'lasanmi. Hye, enangni... To'g'ri aytaver, shu-shu kerak, deb. Bermagan nomard. Sendan hali kechmagan bo'lsam... He...»

To'xtamish o'rnidan sapchib ketdi. Nima qilarini bilmay turdi-da, «Murod!» deb baqirdi.

Oshxona eshigida Murod ko'rindi.

– Hamma narsa tayyormi? Buncha ivirsiysan, bo'l tezroq. Joyni ichkariga qil.

U pastga tushib, daraxtzor oraladi. Ko'ngil xijilligi sal yoyilganday bo'ldi. Shiyponga yaqinlashayotib, suv kraniga ko'zi tushdi. Kranning uch tomoniga qo'ngan musicha jildirayotgan suvdan ichmoqchi bo'lib tumshug'ini cho'zdi. Ichiga suv kirdimi, yo'qmi, cho'chib, boshini ko'tardi-da, atrofga alangladi. Keyin yana tumshug'ini cho'zdi. To suvga qonguncha, bir necha marta shunday qildi.

«Sho'ring qurg'ur. O'zining soyasidan cho'chiydi. Menchi? Men... cho'chimayapmanmi? Be... Shunchaki ko'nglim g'ash. Shu musichaga o'xshab qolganimdan o'lganim yaxshi. Men burgutday chang solishim kerak. Burgutday yuqori ko'tarilishim shart. Bo'lmasa o'zimdan o'zim rozi emasman.

Hozirgi voqealar o'tkinchi sharpa. Odamlar bundan battarini eplashtirib yuboradi...»

Kun og'a boshlaganda darvozadan havorang «Volga» kirib keldi. To'xtamish mehmonlar bilan alohida-alohida sertakalluf salomlashdi.

– Sovxozimizga tergovchi kelibdi, deb eshitamiz-u, ammo o'zlarini ko'rolmay dog'da qolamiz, sizni ko'radigan kun ham bor ekan-ku...

To'xtamish bu gaplarni Nozimaning ko'ngli uchun emas, balki uzatilgan qo'lni uzoqroq ushlab turish uchun aytdi.

Odamning jonidan boshqa hamma narsa mavjud bo'lgan dasturxon atrofida eski qadrdonlardek chaqchaqlashib o'tirishdi. Mayor latifaga usta ekan. Nozimani hayratga solib, davrani gullatib o'tirdi.

Nozima To'xtamishning qarashlarini sezdi. U yo'lga chiqqanda ko'ngli g'ash edi. Shu sababli mayor bilan gaplari qovushmadi. Keyin o'ylab-o'ylab, qani, tomosha nima bilan tugarkan, deb kutdi. Chiroyi ochilmadi.

Davrada mayorning salobati bosgani uchun kapitan Odi-lovgina begonasirab o'tirardi.

Latifalar tugab, suhbat mavzui sayozlasha boshlagach, mayor asta muddaoga ko'chdi.

– To'xtamish Omonturdiyevich, dolzarb paytda sizni ishdan qo'ydik, uzr.

– Nima deyapsiz, shunaqa bahonada bir dam olvolamiz biz sho'ring qurg'urlar ham. Ish ko'plikka ko'p. Hozir kimga oson, dalada paxta terganga oson. Ertalab turadi, normasini teradi, uyiga borib yotadi. Uyimdagilar meni ro'yxatdan ham o'chirib tashlashgandir. Yarim kechada svodka beramiz: bugun paxtaga qancha odam chiqdi, tushgacha qancha edi, tushdan keyin qancha qoldi, bir kishi qanchadan terdi, ertaga qancha odam chiqadi, qancha teradi, qanchasi erkak, qanchasi xotin, nechta mashina ishlab turibdi, qanchadan teryapti... Shu svodkalar qaritsa kerak meni.

– Yaxshi niyat qiling, To'xtamish Omonturdiyevich, hali svodka talab qiladigan amallar sizni kutib turibdi.

– Agar kattaroq stolni olsam, svodka deganni yo‘q qilaman. Paxtang bormi, ter, planni bajar-u, do‘ppingni osmonga otib yuraver, azamat!

– Shu kunlarni ko‘raylik. Endi, To‘xtamish Omonturdiyevich, bizni bu tomonlarga bir uyatli ish olib keldi. Xodimimiz yoshlik qilib, tajribasizlik qilib, tekshirib, to‘g‘ri xulosalangan ishni chalkashtirib yuboribdi. Sizni shu sababli ancha bezovta qildik. Sizni fe‘li keng, mard odam deb bilamiz, singlimizni, u kishi orqali bo‘limimizni kechiring. Ish bor joyda kamchilik bo‘lar ekan.

– Ilgari xafa bo‘lmasam ham endi xafaman sizdan. Shu gap sizdan lozimmi? Singlimizda nima ayb? Ishni ko‘rishlari kerak edi. Ko‘rdilar. Kasblaringiz o‘zi shunaqa-da, Siz tuya so‘yib ham chorlab bo‘lmaydigan odamsiz. Vaqt topibki, yo‘qlab kelibsiz, ming rahmat. Haligi gaplarni qo‘ying. Siz aytmadingiz, men eshitmadim. – To‘xtamish shunday deb o‘rnidan turdi-da, zinaga oyoq qo‘yib: – «Murodjon, ukam, qayerdasan?» deb chaqirdi. Shu zumda oshxonadan ko‘rinish bergan Murod mug‘ambirga imlab qo‘ydi. U qog‘ozga o‘rog‘liq sovg‘alarni olib keldi. – Shu yerdagi bugungi o‘tirishimizdan esdalik. Terimdan qutulib olaylik, paxta bayramida boshqacha kutib olamiz.

Mayor sovg‘alarni uncha tarang qilmay qabul qildi. Nozima olmadi. Murod, direktorning imosi bilan, sovg‘alarni mashinaga qo‘yib keldi.

Oqshom tushmay xayr-xo‘shlashib, yo‘lga chiqdilar. Yo‘l-yo‘lakay kapitanni tashlab o‘tdilar.

Qaytishda ham gaplari qovushmadi. «Atlasni mashinasida qoldiraman, xotiniga olib borib bersin... Yo‘q, polkovnikka olib kiraman...»

Nozima shaharga yetguncha bir qarorga kelolmay garang bo‘ldi. Mayor mashinani boshqarma eshigi oldida to‘xtatdi.

– Men mashinani garajga qo‘yib kelaman. Siz anavi sovg‘alarni olib, rasmiylashtirib qo‘ying.

Nozima bo‘lim boshlig‘iga hayratlanib qaradi. Ishning yopi-lishi niqob ekaniga endi uning shubhasi yo‘q edi.

Nozima ishni nimadan boshlashni bilmay o'tirgan damda eshik ochilib bo'lim boshlig'i ko'rindi.

– Xo'sh, o'rtoq arazchi, ginalarni uyingizga tashlab keldingizmi? Uyalmay qo'yaving. Ishni indamay yopganingizda uyalsangiz bo'lardi. O'ziga ishonmagan odamdan tergovchi chiqmaydi. Ish hali ora yo'lda bo'lsa ham kapitulyasiyamni qabul qiling.

– Osongina taslim bo'lyapsiz, o'rtoq-mayor, ishongim yo'q.

– Shubhalarangizni jinoyatchilaringizga asrab qo'ying, menga ishonaving. Qani, Sadirovning ishi bo'yicha yiqqan bisotlaringizni oling, polkovnik kutyapti.

Nozima ishni yopish uchun tayyorlab qo'ygan qog'ozlarni oldi.

– O'rtoq-mayor, kechagi tomosha-ku, Omonturdiyevni cho'chitib qo'ymaslik uchun qilindi, tushundim, menga berilgan yolg'on buyruq nimaga kerak edi?

– Ana xolos, shuni ham bilmadingizmi? Ishni yoping, deganimiz sizga yoqmadi-ku, to'g'rimi? Ana shu noroziligingiz yuzingizdan, xatti-harakatingizdan sezilib turishi kerak edi. Omonturdiyev oraga odam qo'ydi. Hozir hamma narsadan cho'chiydigan vaqti. O'sha odamning gapi bilan ishni yopishimizni bilsa ham, to'la-to'kis ishonmaydi. Siz u yerga xotirjam borib, o'ynab-kulib kelganingizda xavotir uyg'otib qo'yadingiz.

– Demak, menga ishonmagansizlar?!

– Ha, ishonmadik. Bunaqa sharoitda usta aktyor ham pand berib qo'yishi mumkin.

Polkovnik Sultonovning xonasida yana ikki kishi – OBXSS boshlig'i va jinoyat qidiruv bo'limi boshlig'i bor edi. Mayor bilan Nozima kirgach, Sultonov hech bir taraddudsiz, muddaoga ko'chdi.

– O'rtoq leytenant, taxminlaringiz bilan bizni tanishtiring.

Nozima bunga tayyor emasdi. Ishni yopish haqida buyruq olmasdan oldin uning bir necha taxmini bor edi. Nazarida har bir

taxmin aniq dalilga asoslanardi. Keyingi ikki kun ichida bularning barchasi puch gap ekaniga o'zini ishontira boshlagan. Endi o'sha puch gaplarni haqiqatga aylantirib bayon qilishi lozim edi. U qog'ozlar ichida nimanidir qidirgan bo'lib, bahonada xayolini jamlab oldi. Sultonov uni shoshirmadi. Yonida o'tirgan OBXSS boshlig'ining qulog'iga shivirladi. OBXSS boshlig'i ma'qul ishorasini qildi. Nihoyat, Nozima qog'ozdan ko'z uzib polkovnikka qaradi. Sultonovning xotirjam ekanini ko'rib, hayajoni biroz bosildi.

– Sadirovning cho'kib o'lishiga doir bir necha taxminlar bor edi. Birinchisi mast holda cho'kib o'lgan.

– Isbotlanmagan taxminlarni aytib o'tirmang. Men o'rtoqlarni bu ish bilan umumiy tarzda tanishtirganman. Siz asosiy gumonlaringizni va takliflaringizni ayting.

– Asosiy gumonimmi? Sadirov o'ldirilgan. U Omonturdiyevning ayrim sirlaridan xabardor bo'lgan va bu sirlarni ochishga harakat qilgan. Omonturdiyev Latofat Hamidova va Shonazir Shog'iyosovlarni ishga solib, uni o'ldirtirgan. Omonturdiyev Sadirovning ertalab yo'lga chiqishini bilgan. Hamidovanning vazifasi Sadirovni yo'lda uchratib, kanal tomon boshlashdan iborat bo'lgan. Hamidova tayyorlangan suiqasddan bexabar bo'lishi ham mumkin. Ammo Shog'iyosov o'ldirish maqsadida kutib turgan.

– Sadirovni nima uchun boshqa yerda emas, aynan to'rtinchi bo'limda kutishgan?

– Birinchidan, Sadirovning idorasi shu yerda. Ikkinchidan, shu bo'lim yaqinidagi charxpalak to'xtatib qo'yilgan. Sadirovning undan xabar olishi tayin edi. Omonturdiyev bu ishda shaxsan ishtirok etmagan. Shog'iyosov tergovni chalg'itish uchun ginekolog Zaripovani osongina aytib bergan.

– Ikkinchi gumon Subhon Solmonovga tushadi. Uni ertalab mast holda ko'rishgan, – dedi Bo'tayev, – atrofda undan bo'lak odam ko'rinmagan. Undan tashqari, ko'p o'tmay ko'chib ketgan.

– Men o'rtoq mayorning gumonlariga qo'shilmayman. Birinchidan, Sadirov bilan Solmonovning orasi yaxshi bo'lgan.

Ikkinchidan, hammaga ko‘ringan odam bu ishni qilmaydi. Uchinchidan, murdani qidirishni Shog‘iyosov emas, u boshlagan, to‘rtinchidan, spravkani...

– Yaxshi, – Sultonov shunday deb, uning so‘zini bo‘ldi, takliflaringizni ayting.

– Ishni «yopganimizdan» keyin boshqa yo‘lni o‘ylab ko‘rish kerak. Men ularni chalg‘itish maqsadida Solmonovni ayblab turmoqchi edim. Endi bu usul o‘z-o‘zidan chetga chiqadi.

– Omonturdiyev guvohlarni yo‘qotishga harakat qilmasmikin? – deb so‘radi jinoyat qidiruv bo‘limi boshlig‘i.

– Bo‘lishi mumkin.

– Shunday qilishi aniq, – dedi mayor Bo‘tayev. – Omonturdiyevning bunaqa ishlarda tajribasi yo‘q. Shuning uchun eng oson yo‘lni tanlaydi. Guvohlarning ikkovi ham o‘ziga yaqin odam, demak, zaharlab o‘ldirishi mumkin. Yoki o‘zini o‘zi o‘ldirishga ruhan majbur qiladi. Hamidovaning o‘zini osmoqchi bo‘lganini unutmazlik kerak.

– Taklifingiz?

– Shog‘iyosov bilan Hamidovani Omonturdiyevning ko‘zidan qochirish kerak.

– Qanday qilib? Shog‘iyosovni qamoqqa olsak, Omonturdiyev shubhalanib qoladi.

– Men buni o‘ylab qo‘ydim, – dedi jinoyat qidiruv bo‘limi boshlig‘i. – Shog‘iyosovni bezoriligi uchun qamoqqa olamiz. U rayon markazidagi restoranda ko‘p o‘tirar ekan. Kichkina janjal chiqaramiz. Hamidovani ikki-uch oyga malaka oshirish o‘qishiga yuborish kerak.

– Omonturdiyevni qanday qo‘lga olamiz? O‘ylab ko‘rdinglarmi? Uni quruq gap bilan emas, jinoyat ustida ushlab kerak, bo‘lmasa qo‘ldan sirg‘alib chiqib ketadi. U ayrim hujjatlarni yo‘q qilishga urinishi ham mumkin.

– Bu masalada Sadirova bilan kelishib qo‘yganmiz. Punkt-dagi o‘rtoqlar ham sergak, – dedi OBXSS boshlig‘i. – Hozircha Omonturdiyevning qay yo‘sinda pul berishi aniqlanmadi. Aniqlanishi bilan ishga kirishamiz.

Nozima Mavludaning sovxozga kelib qolish sababini endi angladi. Uning ko'nglidagi gapni OBXSS boshlig'i qanday bilib, Sadirovani qanday ko'ndirdi ekan? Nozima uchun bu hozircha qorong'i. Mavludaning uni qidirib kelgani, tasodifan Sultonovga duch kelib, maqsadini aytgani, so'ng Sultonovning OBXSS boshlig'ini chaqirib, ish rejasi tuzishganini u keyinroq biladi. Hozircha, aniqrog'i, ish yakunlanguncha turli taxminlarda yura turadi.

Shu kuni har bir bo'lim qiladigan ishlar aniq belgilandi. Nozima Komil Sadirovning so'nggi ishlari haqida qo'shimcha ma'lumot to'plashi lozim edi. Shu sababli yig'ilish tugashi bilan ilmiy-tekshirish institutiga telefon qilib, Sadirovning ilmiy rahbari xoriждан qaytganini bildi-yu, yo'lga chiqdi.

Hamroqul Ismoilov – Sadirovning ilmiy rahbari – yoshi ellikdan oshgan, past bo'yli, ko'rinishi chayir odam edi. Sochlari butkul to'kilgan boshiga qo'ndirgan gilam do'ppisi oftobda ancha rangini oldirib qo'ygan edi. Nozimaning maqsadini eshitib, chuqur xo'rsindi-da, stolni chertib-chertib qo'ydi.

– Kelgan kunimoq eshitganman, bola bekorga nobud bo'lib ketdi, – u shunday deb stolni yana chertdi. – Bu yerga men olib kelgan edim uni. Bunaqa joylarga falonchi falonchiyevlarning bolalari-yu jiyanlari tuxum qo'yishga ishqiboz. Issiq joy-da, ishlamay maosh olaveradi, birov g'ing demaydi. Komilga o'xshaganlarni boshlab kelmasang, o'zi yaqinlashmaydi. Avval shunaqa edi. Yangi direktor institutni ancha tozaladi. Komildaqa tirishqoq bola kam topiladi. Sal betoqatlik qildi. Ucharlar ikki-uch yilda dissertatsiya yoqlab olishyapti. Komilning o'mida bo'lganimda menga ham alam qilardi. Yetti-sakkiz yil ishladi. Maqsadi yaxshi edi. Men ketishiga to'g'anoq bo'lmadim. Qaytishiga ishonuvdim. «Domlajon, – u meni domlajon derdi, – yana institutga qaytdim», deb kirib kelishini kutardim.

– Nima uchun? Qaytishga sabab bor edimi?

– Sabablar bor edi. Avvalo, uning farazi, tajribasi kutilgan natija bermasdi. Genetik kodni bu xilda aniqlab, o'zgartirish mumkin emas. Kechirasiz.. siz buni tushunmasangiz kerak?

– Shu ishning orqasidan yurib, yangilikning dovrug‘ini salpal eshitdim.

– Avvallari g‘o‘zaga asosan kimyoviy yo‘l bilan ta’sir o‘tkazilar edi. Biz ko‘proq fizikaviy ta’sir tarafdorlarimiz. Komil o‘simlik, jumladan, g‘o‘za ham, biz o‘ylagandek, yovvoyi, ongsiz emas, deb hisoblardi. Uning fikricha, inson a‘zolarini miya boshqargani kabi o‘simlikning ham shunday nuqtasi bor edi. O‘sha nuqtani topmoqchi edi. Shunda insonni biotok oqimi orqali boshqarish mumkin bo‘lganidek, o‘simlikni ham o‘zimiz istagancha boshqarish mumkin bo‘lardi. Vaznsizlik holati shu yo‘ldagi urinishlardan biri edi. – Hamroqul Ismoilov barmoqlariga tikilib jimib qoldi. – Sizni bu gaplar qiziqtir-masa kerak, a?

Daf‘atan berilgan bu savoldan Nozima o‘ng‘aysizlandi.

– Men o‘zim qiziqqanim bilan «Ish»ga unchalik...

– Tushunib turibman. Yahyo aytib berdi hammasini. Ichish-ichmasligi bilan qiziqibsiz?

– Ha. Buni aniqlashim shart edi.

– Turmush qurganga o‘xshaysiz, so‘raganning aybi yo‘q, eringiz ichadimi?

– Ha, oz-moz.

– Oz-moz. Hm, oz-moz. Hozir ichgan odamdan emas, ichmagandan hayratlanadilar. Buni qarang-a: sog‘liqni saqlash ministrligi ichmang, sihatingiz buziladi, deb ogohlantiradi, savdo ministrligi esa, aroq ichgan yetar murodga, deb jar soladi.

– Yo‘g‘-e, unday emas.

– Aynan shunday, qizim. Siz esa, qo‘yib berasiz. Savdo plani bajarilmayaptimi, aroq sotaver, bitta so‘rasa, ikkita sot. Ichsin, kayf qilsin, bir-biriga pichoq ursin, suvga cho‘ktirsin, keyin jinoyatchini o‘zimiz topib olamiz, deysiz.

Ilmiy rahbar gaplarini dona-dona qilib, hovliqmay e‘tirozga o‘rin qoldirmay gapirardi.

– Shunaqa, o‘rtoq tergovchi, bu aroqlarni yo‘q qilmas ekan-siz, jinoyatni tugata olmaysiz.

– Gapingiz to‘g‘ri, lekin bu biz hal qiladigan masala emas.

– Mana, endi o‘zingizga keldingiz. Bu masalani biz hal qilmaymiz, deb yuraveramiz.

– Siz Sadirovning ichish-ichmasligini aytmoqchi edingiz?

– Hamma qatori ichardi.

– Mast-alast yurmasmidi?

– Yetti yil birga ishlab mast yurganini ko‘rmaganman. Ammo pivoni juda yaxshi ko‘rardi. Pivoni kunduzi, ish paytida ham ichaverardi. Bir shisha pivo odamni mast qilmaydi-yu, hidi qurg‘ur yomon. Og‘izdan hidi kelib turganidan keyin, ichgan hisoblanaveradi. Ziyofatlarda ham ko‘p birga bo‘lganmiz. Mast bo‘lish darajasida ichmagan. Og‘aynilaridan ham, «Komil dumalab qoldi», deb eshitmaganman.

– Demak, ichkilik uchun ishdan haydalmagan!

– Nima deyapsiz?! Direktorning o‘zi yalingan-a!

– Sadirovning institutga qaytishi uchun sabablar bor edi, deb turib chalg‘ib ketdingiz. Yana qanday sabablar bor edi?

– Komil sovxoz sharoitida ishlay olmas edi. U pok yigit edi. Sovxozdagi nayranglar uni ezib qo‘yardi... Aniqroq aytsam, ezib qo‘ygan edi. Uzoq chidolmasligiga ko‘zim yetardi.

– Sovxozdagi noma‘qul ishlarni bilarmidi?

– Komil ko‘r ham, kar ham, befarosat ham emasdi.

– Buni bilaman. Savolimga aniqroq javob bering: nayranglar Sadirovga shunchaki ma‘lummidi yo u sherik edimi?

– Sherik? – Hamroqul Ismoilov bosh chayqadi. – Yo‘q-yo‘q, bu gumoningiz chakki, qizim, boshqadan kutsam ham buni Komildan kutmayman.

– Sadirov sovxozdagi nayranglarni sizga hech aytganmi?

– Aytgan.

– Qachon?

– Oxirgi uchrashuvimizda.

– Qachon, qayerda uchrashgansiz, sovxozdami yo Sadirov bu yerga kelganmi?

– Moskvada, Domodedovoda uchrashganmiz. O‘n to‘q-qizinchi avgustda.

Komil e‘lonlarni o‘qiyotgan qizning shirali ovozini, to‘g‘rirog‘i, xushxabarni orziqib kutmoqda edi. Qiz uchishning yana

besh soatga kechikishini aytayotganda ovozi ham yoqimsiz tuyulib ketdi. Ikki soat badalidagi diqqatchiligi yetmagandek, yana ipsiz bog‘lanishi kerak. Besh soatdan keyin uchadimi yoki shunaqa «xushxabar» bilan tong ottiradimi. Hozir Toshkentdan kelgan samolyotga chiqadiganlar o‘n ikki soat kutishibdi... Komil besaranjom zalda bo‘g‘ilgandan-bo‘g‘ilib, tashqariga chiqdi. Bir qo‘lida jomadon, ikkinchisida katta qovun ko‘tarib kelayotgan ilmiy rahbarini ko‘rdi-yu, ko‘ngli birdan ravshanlashib ketdi.

Hamroqul Ismoilov, borar mehmonxonasi tayin bo‘lsa ham, Komil «Yarim kechada nima qilasiz yurib», degach qahva ichishga rozi bo‘lib, ichkari kirdi. Tik turgan holda yengil tamaddi qilishdi. Gap orasida Komil Moskvada qilgan ishlarini hayajon bilan aytib berdi.

– Va‘da berishgani, oshig‘ing olchi, degan gap emas.

Komil ilmiy rahbarining ehtirosiga berilmasligini bilardi. Shunday bo‘lsa ham, kosmonavtlarning va‘dasini befarq eshitganidan hayratlandi. Ko‘ngli og‘ridi.

– Men bu yangilikdan xursand bo‘lasiz, deb o‘ylovdim, – dedi u, ranjiganini yashirmay.

– Hali quvonishga vaqt bor.

– Bu gapingiz kimyoviy kurash tarafdorlarini esimga solyapti.

– Rahmat, konservatorga o‘xshayman, deb o‘ylamovdim, sira.

– Gapimni og‘ir olmang, domlajon, har bir odamning qonida konservatizm borgan o‘xshaydi. Olim – chuqur fikrlovchi, shu chuqur fikrlashi tufayli haqiqatning ildiziga yetib boruvchi odam deganimi? Ilmda yanglishishlar bo‘lishi tabiiymi? Xo‘sh, unda nima uchun olim buni tan olmaydi?

– Meni nazarda tutyapsanmi?

– Umuman, aytyapman. Yana bittadan qahva ichaylik.

Hamroqul Ismoilov navbatda turgan odamlarga qarab oldi.

– Kerakmas, gapingni bo‘lma.

– Sizni xafa qilib qo‘ydim shekilli?

– Tilyog‘lamachi emasding, shekilli? Gapiraver. «Berdi»si-ni aytirmadi, domlam, deb yurma tag‘in.

Komil kulimsiradi. Haligi xafaligi biroz ko‘tarildi.

– Zararkunandalarga qarshi kimyoviy kurashni kashf et-ganlar biologik kurashni tan olmay turibdilar. Bu o‘z g‘oyasiga sodiqlikmi?

– Niqob, sodiqlikni niqob qilishadi.

– Men ham shuni aytmoqchiman-da, ular xudbinlar, mag‘-lubiyatni tan olgilari kelmaydi. Vaqt ularning kashfiyotini tufurib tashladi. Odamzodga maqbul yangilik kashf etildi. Mard olim, chin olim, donishmand olim ko‘zni yummay, yangilikka oq yo‘l berishi kerak.

– Men qaysi biriga kiramani?

– Sizmi... menga oq yo‘l bergansiz, esingizdan chiqdimi?

Hamroqul Ismoilov shogirdiga jilmaydi:

– Ayyorsan, bola, ayyorsan. Lekin bu ishingni puxta o‘yla. Ideal vaznsizlik faqat koinotda mavjud, bu bor gap. Lekin u yer-da necha marta hosil olish kerak?

– Qadimgi sovchilar kuyov bo‘lmishning yoki kelin bo‘l-mishning yetti pushtini surishtirishar ekan. Balki odamning nasli yetti avlodda o‘zgarar? Shu rost bo‘lsa, g‘o‘zani ham olti-yetti avlodini koinotda yetishtirish kerakdir?

– Ana endi o‘zingga kelding. Kamida yetti-sakkiz marta! Ish rejasi tasdiqlanadigan paytda shu fikrni o‘tkazishga harakat qil-ish kerak. Qaytganimdan keyin direktorga birga kiramiz, undan akademiyadagi rahbarlarga chiqamiz.

– Domlajon, shu gapga bittadan qahva ichmasak bo‘lmaydi, restoran ishlaganda boshqacharoq nishonlardik, konservator de-gan gapimni qaytarib oldim.

Komil iliq qahvani dumaloq stol ustiga qo‘ydi.

– Terim tugagandan keyin qaytmoqchiman, ishga olasizlarmi?

Bu gapni hazil ohangida aytgan bo‘lsa ham, ilmiy rahbar uning ovoqidagi hazinlikni sezdi.

– Joningga tegdimi?

Komil darrov javob bermadi. Qahvadan ho‘pladi.

– Jonimga tegdi, – domlasining ko‘ziga qarashga botinmay, – chidolmayman.

– Nima bo‘ldi?

– Mana bu yerim kirlanib ketyapti, – Komil shunday deb ko‘kragiga urib qo‘ydi.

– Ochiqroq aytishing mumkinmi?

– Ochiqroqmi... mumkin. Sovxozlarda uncha-muncha nay-ranglar bo‘lishini bilardim-u, ammo besh qo‘l barobar og‘izga solinishidan xabarim yo‘q ekan. Yo‘q paxtalar bilan plan, majburiyat bajarishadi. Aytsam tilim, aytsam dilim, deyishadi-ku... Yaqinda bir bo‘lim boshqaruvchisi menga yorilib qoldi. Terilmagan paxtalar terildi deb vedomost tayyorlasharkan, odamlarning o‘rniga o‘zlari qo‘l qo‘yisharkan. Shunga meni ham sherik qilmoqchi bo‘ldi. Bultur pul bermoqchi bo‘ldi.

– Olmadingmi?

– Yo‘q.

– Vijdoning yo‘l qo‘ymadimi?

– Ha. Paxtani paxta desam, boshqa ishlardan ham latta hidi kelyapti. Bu yil ellik gektarga sholi ekdik. Qog‘ozga qarasam – o‘ttiz gektar. Indamadim. Keyinroq borib o‘n besh gektardagi urug‘ chirib ketdi, deb akt qilishdi, keyin yana yetti gektarga. Xullas, topshiriladigan sholi urug‘likni ham qoplama kerak. Sabzavotlar ham shu. Bolalar berkinmashoq o‘ynashadi-ku, esingizdami, bir bola ko‘zini yumib, «bo‘ldimi, bo‘ldimi», deb turadi. «Bo‘ldi!» deyilganda, qaraydiki, atrofida hech kim yo‘q. Bularning ishi ham shunaqa. Polizlarga qarab «pishdimi, pishdimi?» deysiz. Ular «yo‘q, yo‘q», deb turishadi. Birdan «pishdi!» deyishadi. Ko‘zingizni ochasiz-u, bo‘m-bo‘sh dalani ko‘rasiz...

– Menga qara, sholining aktlariga qo‘l qo‘yganmisan?

– Ha.

– Unda «akt qilishdi» emas, «akt qildik», «bularning ishi shunaqa» emas, «ishimiz shunaqa», deyaver.

– Domlajon, unaqa demang, men ularga sherik bo‘lganim yo‘q, vijdonim pok.

– Vijdon, vijdon deysan... Nimasi poklik?! G‘irrom aktlarga qo‘l qo‘ysang, yo‘q paxtalar topshirildi deyilsa – qo‘l qo‘ysang, g‘irromliklarni ko‘rib ko‘z yumsang... Shumi pokliging. Ha... u pul beribdi-yu, sen olmabsan, hazar qilibsana! Buyuk jasorat! Vijdon pok. Bosh agronomga hamma ta‘zim qilishi kerak!

Komil o‘zini oqlashga gap topolmay qoldi.

– G‘irromliklarni ikki yildan beri ko‘ryapsan. Nimaga shu topgacha indamading? Inday olmas eding. Shartni buza olmasding. Sizdan ugina, bizdan bugina.

– Kim aytdi sizga?!

– Birov aytishi shartmi? U senga charxpalak yasattirib berdi, sen unga dissertatsiya yozib berasan, g‘irromliklarini ko‘rib, ko‘rmaganga olasan. Shu ham poklikka kiradi-da, a? Charxpalaklarning kimning hisobiga qurilgan, sovxoz uchun bu ishga mablag‘ ajratilmaydi-ku? Afsus, ming afsus... Olim bo‘lasanmi, yo bo‘lmaysanmi, ixtiyoring, ammo odam bo‘lishga, halol bo‘lishga majbursan, chunki men ko‘pchilik oldida senga kafolat berganman, Sadirov jamiyatning faol a‘zosi, kurashuvchi a‘zosi bo‘ladi deb odamlarni ishontirganman. Ilmda yangilik qilmasang, ranjimayman, haqiqatni yuzaga chiqarish uchun kurashmasang... Ha, shu yigitga qo‘shib meni ham jazolang, men sizlarni aldabman deyman. Haromdan hazar qilgan odam poki-za bo‘lavermaydi. Haromni yo‘qotish uchun kurashgan odamni pok deyдилar, shuni qulog‘ingga quyib ol.

Qahva ichilmadi, sovidi.

Sovuqqina xayrlashdilar.

* * *

– Og‘ir gapirib, ko‘nglini ranjitganimdan armondaman. Komil nima qilgan bo‘lsa ham, o‘zini o‘ylab emas, ilmni deb qilgan, buni bilardim. Lekin shuni deb uni oqlay ham olmasdim. Men aytmam ham, kurashardi, iymonim komil. Lekin... qariganingdan keyin sernasihat bo‘lib qolarkansan... – Hamroqul Ismoilov shunday deb yana stolni chertdi.

Ilmiy rahbarning gaplari Nozima uchun kutilmagan yangilik bo‘ldi. Omonturdiyev bilan Sadirov orasida to‘qnashuv yuz

berganiga shubhasi qolmadi. Sadirov yigirmanchida Yahyoni-kida bo'lib, sovxozga yigirma birinchida qaytgan. Yigirma ikkinchida... Demak, hamma masala yigirma birinchida pishib yetilgan...

To'xtamish Omonturdiyev ertalab xush kayfiyatda kirib keldi.

– Poyqadamingiz yoqdi bizga, Mavludaxon, – dedi u, bosh agronomning qo'lini qisib, – radioni eshitdingizmi, sovxozimiz o'n kunlik g'olibi bo'ldi. Rayon, oblastda emas, res-pub-li-kada! Ish degani mana bunday bo'pti-da.

– Omadingizni bersin.

Mavluda shunday deb qo'lini tortib olmoqchi edi. To'xtamish qo'yib yubormadi.

– Omadingizni deng, – dedi juvonning ko'ziga tikilib.

– Ko'rib qolishadi, qo'ying.

To'xtamish uning qo'lini bo'shatdi.

– Oblastga chaqirishdi, kechgacha o'sha yerda bo'laman. Sovxozni sizga, sizni... Sizni hech kimga ishonib topshirmayman, bilib qo'ying. Bugun dalaga chiqib yurmang. Xonamda o'tira turing, o'rtoqlar telefon qilishi mumkin.

Mavluda direktorning xonasiga kirmadi, eshikni qiya ochib joyida o'tiraverdi. Telefon jonholatda jiringlayvergach, noiloj kirdi. Raykomdan chorva bo'yicha shoshilinch axborot so'rashdi. Mavluda bunday axborotdan bexabar edi, nima qilishini bilmay stol ustidagi qog'ozlarni ko'zdan kechirdi. Topolmagach, tortmani ochdi. To'xtamish tortmani berkitishni unutib, kalitni qulf og'zida qoldirgan ekan. Axborot bu yerda ham uchramadi. Biroq qog'ozlar ichidagi bir ro'yxat Mavludaning diqqatini tortdi. O'ttizga yaqin familiya, har bir familiya qarshisida raqamlar. Familiyalarning hammasi tanish, sovxoz rahbarlaridan tortib kattalargacha bor. «17, Sadirov K. 2,5+1+0,5+3+2+1». Mavluda buni o'qib titrab ketdi. Nafasi qaytdi. Gunoh ish qilayotganday qo'rqib atrofqa qarab qo'ydi. U raqamlar nimani ifoda etishini dastlab anglamadi. Tushunib yetgach, g'azabdan bo'g'ildi. Ro'yxat yozilgan qog'ozni beixtiyor g'ijimladi. Oyog'idan jon chiqqanday bo'lib yumshoq qi-

zil kresloga o'tirdi. Qog'ozni g'ijimlab turgan mushtumiga peshonasini tiradi. «Bo'ring og'zi yesa ham qon, yemasa ham... Komil aka bo'ri emasdi. Bunday bo'rilardan hazar qilardi. Lekin... baribir bo'rilar ro'yxatida ekan-da. Pul olmasa ham, oldi deb hisoblasharkan-da. Uning ulushini kim olgan? To'xtamishmi? O, badnafs... Nafsi buzuq hayitda o'ladi, deyishardi, bu bo'rilarning hayiti qachon o'zi?»

Telefonda axborot kutayotgan raykom xodimi «Allo! Allo!!» deb baqirgach, Mavluda o'ziga keldi. Axborotni topolmaganini aytdi-da, trubkani qo'yib, xonasiga yo'l oldi. U yerga sig'madi. Tashqariga chiqdi. Favvora yonidagi shiyponga borib o'tirdi. Xayollari favvora suvlariday sapchiydi. Sapchiydi-yu, dam o'tmay, muddaoga yetolmasdan bemajol tarzda pastdagi toshlarga urilib chil-chil sindi...

Pulni To'xtamish bo'lgan. Komil ham olgan desa, uning nohaqligini kim isbotlaydi. Mavludami? Qanday qilib? Quruq gap bilanmi?

Kassir yaqinlashib vedomostlarni uzatdi.

– Direktorning xonasiga qarasam, yo'qsiz, – dedi u ishshayib.

– U yerda o'tirishga hali vaqt bor, – dedi Mavluda vedomostlarni olib.

– Asli o'sha stol sizga yarashadi...

«Ishshaymay qo'shmozor bo'l, yaltoqlanmagan sen qoluvding!»

Vedomostlarga qo'l qo'yayotganda ichkaridan yana telefon ovozi keldi. Mavluda noxush bir kayfiyatda o'rnidan turdi. To borib trubkani ko'targuncha ham telefon jiringlashini qo'ymadi.

To'xtamish oqshomga yaqin qaytdi.

– Tabriklarga ko'milib ketdim, – dedi u, Mavludaning xonasiga kirib. – Nimaga bu yerda o'tiribsiz, aytuvdim-ku? Bitta-yarimta telefon qilishi bor.

Mavluda unga bir parcha qog'oz uzatdi.

– Mana bu odamlar tabriklashdi.

To'xtamish ro'yxatga bir ko'z tashlab oldi, yirikroq, aniqrog'i, nozikroq odamlarning nomini uchratmadi shekilli, qog'ozni to'rt bukladi.

– G'oliblarning yuki og'ir bo'ladi, bilib qo'ying, majburiyatga yana uch sentner qo'shishdi, xo'p deb yubordim, eplaymizmi?

– Omadingizni bersa...

– Siz tilak tiladingiz-ku, omadni menga bermay kimga berardi. Boshqa gaplar bo'lmadimi?

– Bo'ldi, – Mavluda stol ustidagi qog'ozga qaradi. – Kasaba soyuzdan telefon qilishdi. Shiyponlarning yaxshi emas, deyishdi.

– Shiyponlarimiz aylanib yotibdi-ku, nimasi yomon?

– Aylanib yotibdi?

– Axir charxpalaklar osmondan tushmagan-ku, shiyponlarning puliga qurilgan-da.

– Endi nima bo'ladi?

– Nima bo'lardi, davom ettirasiz.

– Yo'q. Ko'rarga ko'zim yo'q o'sha charxpalaklarni.

– Mayli, bo'пти, bu yog'i o'zimizga tan. Yana nima gaplar?

– Sovxozlar boshqarmasidan shoshilinch bitta odam so'rashdi. Malaka oshirish kursiga. Biolaboratoriya mudirasi kerak ekan. Hamidovani aytdim.

– Nimaga? – To'xtamishning ovozi o'zgardi.

– Sovxozda boshqa mudira yo'q-ku? Ertalab shaharda bo'lishi kerak ekan. Odam yuborib tayinlatdim.

– Bunaqa ishlarni faqat men hal qilaman. Siz ikkinchi aralashmang.

– Xo'p. Buni avvalroq aytib qo'yamaysizmi? Sen bosh agronom emas, qo'g'irchoqsan, deganingizda indamay o'tirardim.

– Darrov arazlamang-u, lekin direktor hal qiladigan ishlarga aralashmasligingiz ma'qul.

– Xo'p, tavba qildim, – dedi Mavluda, zarda bilan. – Militsiyadan ham telefon qilishdi. Shog'iyosov deganni qamab qo'yishibdi.

– A? Nimaga? – To‘xtamish joyida qotdi.

– Ichvolib mushtlashibdi. Raykom sekretari ham ko‘ribdi.

– Padaringga la‘nat!! – To‘xtamish shunday deb xonadan otilib chiqdi. Shofyoriga javob berib yuborib, rulga o‘zi o‘tirdi. Mavluda xonasining eshigini yopib, endi ketay deb turganda, To‘xtamish iziga qaytdi. Yo‘lda, aftidan, fikri o‘zgarganga o‘xshaydi. Tafti ham ancha bosilgan.

– Ketyapsizmi? – dedi u, – o‘tiring, oborib qo‘yaman.

– Rahmat, piyoda yurgim kelyapti.

– Idorada o‘tirib zerikdingizmi? Hay, mayli, unda ertalabdan sakkizinchi bo‘limga chiqing. Paxtasi ko‘pu, terishning tayini yo‘q. Boshqaruvchisiga ham xaridor chiqib turibdi. Yangi sovxozga bosh agronomlikka so‘rashyapti. Yo‘q, desam, kadrlarning o‘shiga qarshimisiz, deyishdi. Kadrlarni tarbiyalab, tarbiyalab, quruq qolaveramiz. Erta-indin ketsa to yangi boshqaruvchi tayin qilgunimizcha o‘zingiz eplashtirib turasiz.

Mavluda majlisdan keyingi «erkakcha gap»da direktor bilan aytishib qolgan yigitni esladi: «Taqdiri bir haftada hal bo‘libdi-da, boyaqishning...»

Sakkizinchi bo‘limni nazorat qilishning hojati yo‘q edi. Hasharchilar ham, ishchilar ham aniq reja bo‘yicha ishlashardi. Bo‘lim plani bajaray deb qolgan, lekin daladan go‘yo paxta terib olinmaganday edi.

Boshqaruvchi temir ariq ustidagi tepasiga qamish tashlangan qo‘lbola shiyponda hisob-kitob qilib o‘tirgan edi. Mavluda bilan hol-ahvol so‘rashgan bo‘lib, ishni davom ettirdi.

– Sizni elchi qilib yubordilarmi, kattamiz? – dedi bir vaqt, qog‘ozdan bosh ko‘tarib. – Ovora bo‘ladi, bittayam odamni yaqin yo‘latmayman. Hamma o‘zining paxtasini tersin.

– Men elchi emas, bosh agronomman, dalangizga kelishga haqqim bordir?

Boshqaruvchi qo‘rsiligi uchun mulzam bo‘ldi.

– Kechirasiz, opa, direktor yettinchi bo‘lim shu yerdan paxta tersin, devdi, shunga kepsizmi, debman.

– Yangi ishga o‘tishingizni eshitmadingizmi?

- Qanaqa ish?
- Yangi sovxozga bosh agronom bo‘larmishsiz.
- Kattamizga qulluq qilarkanman-da, – boshqaruvchi kulim-siradi. – Bu menga qilgan yaxshiligimi yoki yomonligimi?
- Agar buni xushxabar desangiz, yaxshiligi, sovuq xabar de-sangiz, yomonligi.
- Xushxabarlikka, xushxabar-a, lekin yaxshilik bilan jo‘nat-mayapti-da, shundan ko‘ngil xijil. Haqiqat talab qilib ko‘ziga xunuk ko‘rinib qoldim. Bilasizmi...
- Bilaman, eshitganman.
- Yo‘q, bilmaysiz. Komil akam bilardilar. Aytgan edim ham-masini. Juda g‘azabga mingan edilar. Direktorni insofga chaqir-moqchiydilar.
- Insofga? Qachon?
- Kurortga ketmaslaridan oldin. G‘irromliklarni sezar ekan-lar-u, tagiga yetolmay yurgan ekanlar.
- Siz... siz... nimaga Komil akamga aytgansiz, nimaga bosh-qa odamga aytmadingiz?..
- Kimga aytaman? Kim eshitadi?
- To‘g‘risini ayting, faqat to‘g‘risini ayting... Komil akam olarmidilar?
- Nimani?
- Pul...
- Bilmayman. Guvohlar bilan bitadigan ishmas-da, bu.
- O‘zingiz-chi?
- Olsam haqiqat deb yuragim achisharmidi?
- Komil akam ham haqiqat derdilar.
- Bilaman. Shuning uchun shu kishiga yorilganman. Siz kuyunmang, opa. Komil akaning olganiga ishonmayman.
- Boshqalar-chi?
- Boshqalar ham ishonmas. Chunki Komil aka haqida yo-mon gap oralamagan sira. Xotirjam bo‘laving. Lekin sizning kelganingizdan unchalik rozimasman.
- Sezib yuribman. Eplolmaydi, deyapsizlarmi?
- Yo‘-o‘q. Gap bunda emas.

– Tushundim.

– Xafa bo‘lib yurmang tag‘in, to‘g‘risini aytib qo‘ya qoldim.

– Har bir odam o‘zidan o‘tganini o‘zi biladi.

Peshinga yaqin boshqaruvchini chaqirib ketishdi: oblastdan yo‘qlashibdi.

Mavluda hali terimchilar daladan chiqmay turib xomcho‘t qilib ko‘rdi: rejadagi ish bajarilibdi. Kechgacha bir yarim hissa bajarilsa, ajab emas.

Oqshom chog‘ida xirmonda terimchi ayollar gap sotib turishgan edi. Paxtalarni olib ketgan traktorchi yigit mototsiklni tarillatib kelib qoldi. Aft-basharasi qora terga botgan, hovliqqanidan eplab gapirolmaydi.

– Talashyapti, ayamay talashyapti, – dedi u, – o‘g‘ri ekan-ku bularingiz. Besh tonna deyishyapti.

Mavluda hayron bo‘ldi.

– Hammasimi?

– Ha. Sakkizta aravaning hammasi besh tonna chiqibdi.

– Sovxozning odami bor edimi?

– Ha, tasdiqlab turdi.

– Paxtani ag‘dardilaringmi?

– Yo‘q.

– Qani, yuring bo‘lmasa.

Darhaqiqat, paxta ortilgan sakkiz arava bir chetda turardi. Mavluda punktning qabul qiluvchisiga yaqinlashib, aravalarni ko‘rsatdi.

– Hammasi besh tonna chiqdimi?

Qabul qiluvchi unga bepisand qarab qo‘ydi.

– Nima demoqchisiz?

– Qaytadan torttiring.

– Singlim, qo‘ying, foydasi yo‘q...

Sovxozning punktdagi vakili uni tinchlantirmoqchi bo‘ldi.

– Siz nima qilib o‘tiribsiz bu yerda, ko‘zingiz qayoqda?! – deb tutoqdi Mavluda. – Bitta aravaga salkam bir yarim tonna paxta ketadi. Boring, bir tonnadan ketsa ham, sakkiz tonna chiqishi kerak. Maktab bolasi ham hisoblab oladi buni.

– Singlim...

– Qo‘ying, ertaga direktorga tushuntirasiz bularni.

– Ana, o‘zlari kelyaptilar...

Mavluda yugurguday bo‘lib kelayotgan To‘xtamishni ko‘rib voqeaga tushundi. Traktorchi g‘alva boshlagandayoq sovxoz vakili To‘xtamishga chopar yuborgan. Demak, bularning hammasi direktorning buyrug‘i bilan bo‘lgan.

To‘xtamish traktor yonida turgan yigitga qarab qo‘l siltadi:

– Buntga hayda, aravangni bo‘shat!

Traktorchi «nima qilay?» degan ma’noda Mavludaga qaradi. Mavluda unga javob bera olmadi.

– Ha, o‘rtoq bosh agronom, nima gap? – To‘xtamish tez yurganidan hansirardi. Mavluda uning qattiq hayajonda ekanini payqadi. To‘xtamish uni chetga tortdi. – Bu nimasi, siz nima qilib yuribsiz?

Mavluda tushuntirmoqchi bo‘ldi.

– Bu ishlarga siz aralashmang. Hammasini bilaman. Paxtaning hisob-kitobini menga qo‘yib beravering. Qani, yuring idoraga, gap bor. – U shunday deb bir-ikki qadam bosdi-da, to‘xtab, punktdagi vakilga o‘girildi: – Yettinchiga yozdir... Ha, mahmadanani chaqir, tilini tiyib yursin.

Traktorchi yigit biroz hadik bilan yaqinlashdi.

– Vey, burning buncha uzun, duch kelgan teshikka tiqaverasanmi? Traktorchimisan yo hisobchimisan? Yo direktorlikni bo‘shatib beraymi?

Traktorchi nima deyarini bilmay yelkasini qisib turaverdi.

– Ikkinchi qadamingni bilib bos, bola, kimning o‘g‘lisan o‘zing?

– Zamonali akaning.

– Otang suvchimi? Tuppa-tuzuk odam-ku, senga kim tarbiya bergan o‘zi? Otangga ayt, ertalab idoraga kelsin. Bitta «Moskvich» yozdirib qo‘yganman. Sandiqda pul-muldan bormi?

Obdon so‘kish eshitishga tayyor turgan yigit kutilmagan xushxabardan gangib qoldi.

– Bor... bordir, – dedi bu gapning rostmi-yolgʻon ekanini bilolmay.

– Otangga oʻxshagin, gʻalamislarga qoʻshilma. Bor, ishingni qil. Yigit traktori tomon yugurib ketdi.

– Hozir hamma xoʻjayin, hamma kattakon, – deb gʻoʻldiradi Toʻxtamish, yigitning orqasidan qarab boʻralab soʻkinishning xonasi edi-yu, yonida ayol kishi bor...

Toʻxtamish xonasiga kirib seyfini ochdi-da, konvert olib, Mavludaga uzatdi: «Sadirova 1000».

– Nima bu? – dedi Mavluda goʻyo tushunmaganday.

– Sovxoz oʻn kunlikda gʻolib boʻldi. Gʻoliblarga mukofot beriladi odatda.

– Mening xizmatim yoʻq-ku...

– Bunaqa paytda uzumini yeng-u, bogʻini surishtirmang.

– Yaxshi, rahmat sizga.

– Ana bu boshqa gap.

– Bir narsani soʻramoqchiydim...

– Soʻrayvering...

– Shunday mukofotlardan... nima uchun Komil akamga berilmasdi?

– Berilmasdi? Hm... – Toʻxtamish Mavludaning koʻziga tikildi: «Laqillatyaptimi bu xotin yo Komil indamaganmi unga? Nahot? «Pul bermoqchi edi, olmadim», demaganmikan?..» – Berilmasdi... deb yuruvdingizmi? Ishongim kelmayapti... Berilardi. – Mavludaning koʻzida oʻt koʻrindi: «Yashirgan ekan. Xotini bilmas ekan». Toʻxtamish ayol koʻzidagi gʻazab oʻtini shunday talqin qilib ancha dadillashdi. – Teppa-teng berilardi. Ishonmasangiz... hisobli doʻst ayrilmas, degan gap bor. – U tortmani ochdi. Mavluda uning nimani qidirayotganini bilsa ham, sir boy bermadi. Toʻxtamish oʻrnidan turib, seyfini ochdi, qogʻozlarni titkiladi. Lunjini ushlab, oʻylanib qoldi. Yana tortmani qaradi. – Bir qogʻoz bor edi, hayronman. Topib koʻrsataman sizga, ishonavering. Olti-yettitaga yaqin olgan. Sizga bermagan boʻlsa, shuncha pulni nima qilgan?..

– Hayronman. Bir kavakda yotgandir. Ertaga menga javob bersangiz...

– Terim paytida-ya?

– Buni, – Mavluda konvertga ishora qildi, – ota-onasiga tashlab kelay. Ancha chiqimdor bo‘lishgan. Orqamdan gap qilib yurishmasin.

– Xo‘p, faqat bir kunga. Yuring, bir boqqa chiqaylik. Murod tansiq ovqat qilib qo‘ymoqchi edi.

– Boqqa keyin chiqamiz, kelishganmiz-ku?

– Hunaringiz kuydirish ekan-da. Adoyi tamom qilasizmi meni?

– Qatiqni ham puflab ichishga o‘rganib qolibman...

«Biz qatiq bo‘ldikmi hali, «asal akajonim» deb qolganingizda eslatib qo‘yaman bu gaplaringizni».

Ertasiga Mavluda konvertdagi pul bilan ro‘yxatni OBXSS boshlig‘iga berib, sakkizinchi bo‘lim boshqaruvchisining gaplarini aytdi.

* * *

Nurli rayon xalq sudi hukmi bilan Shog‘iyosov yarim yil muddatga ozodlikdan mahrum etilgach, Nozima Sadirovning ishi bo‘yicha tergovni davom ettirdi. Omonturdiyev Shog‘iyosovni qutqarishga harakat qilmadi. Hatto sudga ham kelmadi. Shundan ma‘lum bo‘ldiki, Shog‘iyosovning qismatidan ko‘ngli to‘q. Shog‘iyosov ham, suddagi xotirjamligiga qaraganda, taqdiridan rozi. Uning xotirjamligi uzoqqa cho‘zil-madi. Sudning ertasiga tergovga chaqirilayotganini bilib, esi og‘ib qolayozdi. Nozimani ko‘rgach, hammayog‘ini sovuq ter bosdi.

Nozima birinchi tergovdan hafsalasi pir bo‘lib qaytdi. Endi xonasiga kirgan ham ediki, telefon jiringladi. O‘g‘lining bog‘chasidan ekan. Ertalab o‘g‘li injiqlik qilayotuvdi, isitmasi ko‘tarilibdi. Nozima shoshib qoldi. Qog‘ozlarini temir sandiqqa joyladi-da, bo‘lim boshlig‘ining xonasi tomon tez-tez yurib ketdi.

Mayor Bo‘tayev xonasida OBXSS boshlig‘i bilan nimanidir muhokama qilib o‘tirgan edi. Nozima eshikni ochishga ochdi-yu, kirishni ham, kirmaslikni ham bilmay ostonada turib qoldi.

– Ana, o‘zlari keldilar, – dedi mayor, keyin Nozimaga qarab, – kiravering, hozir chaqirmoqchi edim sizni.

Nozima OBXSS boshlig‘i bilan salomlashib, mayorning ro‘parasidagi stulga o‘tirdi.

– Operatsiya bugun tugallanadi, ertaga bosh qashishga ham qo‘lingiz tegmaydi. Ishni o‘zingiz oxirigacha olib borasizmi yo yordamga odam beraylikmi?

– Hozir yordam kerak emas. Omonturdiyev qo‘lga olindimi?

– Ha. So‘nggi harakat rejasi tasdiqlandi. Biz uni tajribasiz deb yuribmiz. Pora berish yo‘lini o‘ylab topganini bilsangiz qoyil qolasiz. Omonturdiyev ertadan keyin Yaltaga uchadi. Bugun ertalab sovxoz bankdan katta miqdorda pul oldi. Demak, barcha bilan hisob-kitob qilib ketadi. Istasangiz, operatsiyada qatnashishingiz mumkin.

– Jon der edim...

Mayor Nozimadagi sarosimani sezdi.

– Nima gap, tinchlikmi?

– O‘g‘limning bog‘chasidan telefon qilishdi, isitmalab qolibdi.

– Tushunarli, boravering.

– Men boramanu qaytaman, qaynonam qarab turarlar.

– E, yo‘q, o‘rtoq leytenant, sizni endi hurmat qila boshlagan paytimda bunaqa gaplar bilan ixlosimni qaytaryapsiz. Bolaga qarang. Sizning ishingiz ertadan boshlanadi. Bugun ikki bo‘lim oyoqqa turgan, shuning o‘zi yetarli.

Nozima ming hijolat bo‘lib o‘rnidan turdi.

* * *

Kassir Mavludaning eshigini qiya ochib, direktor chaqirayotganini aytdi.

To‘xtamish aylanadigan qizil kreslosiga yastanib, taltayib o‘tirar edi. Stoli ustida sarg‘ish diplomat.

– Kayfiyatlar qalay, a‘lomi? Shaharga tushib chiqamiz. Bir-ikki idoraga kirib hisobot topshirishimiz kerak. Tayyor tur-ring, yarim soatdan keyin jo‘naymiz.

Mavluda xonasiga kirib, o'yinga toldi: «Qanaqa hisobot? Kassir bilan uzoq o'tirishdi. Nima qilishdi? Pul bo'lishdimi? Endi tarqatadimi? Meni nimaga aralashdiyapti? Qiziq...»

To'xtamish yarim soat emas, o'n daqiqadan so'ng eshikni ochdi. Qo'lida sarg'ish diplomat.

– Tayyormisiz, ketdikmi?

To'xtamishning kayfiyati yaxshi edi. Tinmay gapirib, kulardi. U mashinani shahar markaziga qarab burdi. Uch qavatli bino yaqinida to'xtab diplomatni ochdi.

– Shu uchta papkani tashlab chiqasiz. Direktor degan nomim bor, hisobot tarqatib yursam, uyat bo'ladi. Bu o'rtoqlarni taniysiz. Hisobot kutib turishibdi. Tashlaysizu chiqaverasiz.

Mavluda qog'oz papkalarini olib, mashinadan tushdi. Papkalar qog'ozlarga to'la edi. «Hisobot ham shuncha ko'p bo'ladimi?» U ichkariga kirib, yuvinish xonasiga o'tdi. Papkalardan birini ochdi: bir-biriga aloqasi yo'q qog'ozlar. Pul yo'q. Nimaga bunday qilyapti? Sezib qolganmi yo sinayaptimi? Mavluda shoshilib dahlizga chiqdi. Nima qilishni bilmay turgan edi, ro'parasidan kelayotgan yigit unga yaqinlashgach: «Borave-ring, biz kutib turibmiz», deb o'tib ketdi. Mavluda unga ishora ham qila olmadi. Holsizlanib ikkinchi qavatga ko'tarildi. Undan uchinchiga...

Ular yana ikki idoraga «hisobot» tashlab chiqishgach, To'xtamish mashinani hashamatli restoran oldida to'xtatdi.

– Keta qolaylik, – dedi Mavluda yalinish ohangida.

– Qorinni ham o'ylaylik. Direktor temirdan emas. Bu yilgi ishni do'ndirdik. Bir yayraylik endi.

Mavluda noiloj mashinadan tushdi.

– Dam olish ham tatimaydi menga. Birga borganimizda... – dedi To'xtamish qadahlariga konyak quyar ekan.

– Ayb mendami? – Mavluda shunday deb konyak quyilgan qadahni chetga olib qo'ydi. – Sovxozni menga, meni...

– Sizni hech kimga ishonmayman, bilib qo'ying, – To'xtamish shunday deb qadahni uning qo'lga tutdi. – Yaxshilik bilan uchrashishimiz uchun.

Mavluda ichmadi. To'xtamish esa, ketma-ket ulab yubordi. Shisha bo'shagach, ikkinchisi ochildi. Shunda Mavluda To'xtamishni ketishga qistay boshladi. Mavluda yalingan sayin To'xtamish yayrardi. Nazarida, bu go'zal ayol to'rdagi qushchaday tipirchilardi.

«Bu xotin hali qo'limga qo'nadi. Pullarni o'zi, tarqatadi. O'zining ulushidan boshi osmonda. Agar «u yoq»ning odami bo'lsa, chuvi chiqdi. Endi unga ishonishmaydi. Pul topishni bilgan To'xtamish tarqatishni bilmas ekanmi. Bu xotin... Bo'ldi. Bugundan qolmaydi. Bir oy sog'inib yashaydi keyin. Komil degan nom o'chadi, butunlay o'chadi. Dimog'i baland edi-ya, men uni kurortga yuboribman-u, u meni fosh qilmoqchi bo'libdi. «Raykomga o'zing borib ayt»mish. Aytmasam o'zi fosh qilarmish. Hotamtoyni qara-ya, bir kun muhlat beribdi. Ota-onasini ko'rib kelguncha, men sovxozni topshirib, qamoqqa o'z ixtiyorim bilan borarkanman-da... «He, dovdur Komil-e, odam degan tesha bo'lishi kerak-da. Tesha degan o'ziga qarab chopadi. Bu esa yo'q omadini randaga o'xshatib nari itaradi-ya. Merov olimcha! Atrofimda qalin devor borligini bilmasang, nima qilarding kalla qo'yib. Xo'p, devorga kuching yetdi ham deylik, axir, mening devorim ichkariga yiqiladi-ku, tuproq tashqariga tushib oyoqosti bo'lmaydi-ku... He, ahmoq, ahmoqligi boshini yedi. Nima qoldi undan. Shu xotinimi. U ham meniki endi...»

– To'xtamish aka, ketaylik endi. Bo'ldi, ichmang.

– Xo'p ichmayman. Lekin olma yeyish mumkindir!

To'xtamish olma olib qo'li bilan artdi-da, shart ikkiga bo'lib Mavludaga uzatdi. Mavluda To'xtamish tikilib turgani uchun olmadan bir-ikki tishladi.

– Odam Ato bilan Momo Havoga nima deyilgan? – dedi To'xtamish, Mavludaga suq bilan tikilib.

– Bilmayman. Ketamizmi?

– Shoshilmang, hali erta.

To'xtamish ofitsiantni chaqirib yana alanimabalolar buyurdi-da, Mavludaga suq bilan tikilganicha sigaret tutatdi. Mavluda bir qarorga kelib o'rmidan turdi.

- Yana biroz o‘tiramiz, – dedi To‘xtamish, buyruq ohangida.
- Hozir kelaman.
- Shunday bo‘lsin. Yana uzoqib ketmang, naq yorilib o‘laman-a.

Mavluda to‘g‘ri ko‘chaga chiqdi-yu, mashina to‘xtatib, opasinikiga jo‘nadi.

Eshik yopilib, mashina o‘rnidan jilishi bilan yig‘lab yubor-maslik uchun labini tishladi. U sershovqin, badbo‘y restoranda xo‘rlangan ayol holiga tushgan edi. «Bas, yetar endi, hammasi-dan to‘ydim, – dedi u o‘ziga o‘zi. – Bunga Xudoning o‘zi bas kelmasa, bandalari bas kelolmaydi. Men, esi yo‘q, shu odamni yengmoqchi bo‘libman, fosh qilmoqchi bo‘libman. Ne kun-larga qoldim? Menga buzuq ayolga qaraganday qarasa, og‘ziga kelganini qaytarmay valaqlasa. Men dardimni ichimga yutib, ovsarday jilmayib o‘tiraversam... Hammani laqillatdi. Qayerdan seza qoldi ekan?»

Mavluda opasinikiga yetgunicha tushovsiz o‘ylarga bandi bo‘lib bordi. Opasini ko‘rdi-yu, yig‘lab yubordi. Tongga qa-dar opa-singil hasratlashdilar. Shundan so‘nggina Mavludaning ko‘ngli biroz ravshanlashdi.

* * *

To‘xtamish Mavludani ancha kutdi. Hatto ko‘chaga ham chiqib keldi. Keyin bisotidagi bor so‘kislarni qalashtirib, yo‘lga tushdi. Atrof zim-ziyo. Mashina chiroqlari yo‘lni pay-paslab boradi. G‘ujg‘on o‘ynayotgan xazonlar ba‘zan To‘xta-mishning xayoliga pul bo‘lib ko‘rinadi. «Bugun kassir olib kelgan pulni sochib yuborsa, bu xazonlar ip esholmay qoladi, – deb o‘yladi u. – Hamma ish – besh! Agar u megajin sotgan bo‘lsa yana yaxshi. Laqillab qolishdi. To o‘zlariga kelishgun-cha bu pullar tillaga aylanib egalariga yetadi. Mening hiylam yetti uxlab tushlariga kirmaydi. Shuning uchun akaxonim meni yaxshi ko‘radi-da, keyingi yilda bitta rayonga yetishsam... os-hiqning olchi turgani shu-da».

Mavluda ko'chlarini olib kelish uchun keyingi haftada sov-xozga bordi.

Darvoza qulfiga kalit soldi-yu, xuddi bir narsa chaqib olgan-day qo'lini tortib oldi.

Nima qilyapti? Ko'chib ketish uchun uyga kiryaptimi? Komil akasini eslatib turuvchi go'shani tark etish uchun kiryaptimi?

Mavludaning yuragi gupillab urib ketdi. Nazarida, Komil akasi kutib o'tirganday. Unga nima deydi? Nima deb aldaydi? Ichkaridan Komil chiqib kelayotganday orqaga chekindi. Nafasi qaytdi. Tisarilayotib, oyog'i chuqurchaga tushib ketdi. O'tirib qoldi. Sovuq shamol qo'zg'alib sochlarini to'zitdi. Badaniga sovuq o'tib sal hushiga keldi. Uyga kirishga yuragi betlamay, dala tomon yurdi. Ana, biolaboratoriya oqarib turibdi. Ana, Komil akasi bosib o'tgan so'nggi yo'l. Mavluda oqarib ko'ringan bino tomon beixtiyor yurdi. Mana, Komil akasi kirib-chiqqan imorat. Uning ish stoli ham shu yerda edi... Shu binoda anavi suyuq bilan ishlagan. Suyuq bo'hton qildi. Komil akasi pokiza. Ichkari kirmoqchi bo'lib g'isht zinaga qadam qo'ydi. Biroq cho'g'ni bosib olganday sapchib, chekindi.

Komil akasi bu yerga undan oldinroq yetib kelib berkinib olganday edi.

Mavluda tiz cho'kdi. Zinani xuddi qabrni quchganday quchib, yuzini muzday g'ishtga qo'ydi. Ammo g'ishtning sovuqligini sezmadi. Nazarida, Komil akasi hozir bosib o'tgani uchun zina iliq edi...

... O'sha tongda Komil umrining tuni tug'ib qolganini sezmagan edi. Atrof osuda, dala kunduzgi besaranjomlikni jon-halaklik bilan kutib, asta titrab yotardi. Komil charxpalaklaridan xabar olish niyatida yo'lni biolaboratoriya tomon burdi. U yerda Latofatni ko'rib, ajablandi:

– Latofat? Shu yerda yotib qolganmisiz?

Latofat kelib, uning ko'ksiga boshini qo'ydi.

– Jinni bo'p qoldim. Sizni ko'raman deb mijja qoqmadim.

O'shandan beri qaramaysiz...

– Latofat, singlim, o‘zingizni bosing. O‘shanda... bilmayman...
– Nimani bilmaysiz? – Latofat qornini ushladi. – Bu kimniki?
– Nima? – ajablendi Komil.
– Bo‘yimda bo‘lib qolibman, – u ho‘ngrab yana Komilning ko‘ksiga bosh qo‘ydi.

– Latofat o‘ylab ko‘ring, balki mendanmasdir?

– Nima?! – Latofat orqasiga tisarildi. – Osmondanmi, bo‘lmasa?! Siz meni hali... siz meni... o‘zimni o‘ldiraman! Bu sharmandalikdan ko‘ra o‘lganim yaxshi!

Komil uning bilagidan ushladi. Latofat chinqirib, Komilning qo‘lini timdaladi. Bir yulqindi-da, uning qo‘lidan chiqib, kanal tomon yugurib ketdi.

U Komilning izma-iz yugurishiga ishonardi. Orqasidan kanalga tashlashiga ham amin edi. Kanalning u tomoniga o‘tib olishgach, yana dod-voy, oh-voh qilib, uni eritib olishiga ham ishonardi. U Komilning yumshoq ko‘ngilligini bilardi. Xotini tug‘masligini ham... To‘xtamish bilmay turib, bir nima demaydi-ku... Agronom yigit uniki bo‘lishi kerak... Latofat yugurib borar, oldinda daraxt panasida Shonazirning kutib yotganidan, sal naridagi daraxt panasida esa, ertalab izidan poylab chiqqan singlisining dahshat to‘la ko‘zlari bilan tikilib turganidan bexabar edi...

* * *

– Isnodga qolay dedim, Komil aka.

– ...

– Mendan rozimassiz, bilaman, kechirmaysiz...

– ...

– Haqiqatni ochaman, deb keluvdim-ku, bu yerga, bilasiz-ku, nimaga indamaysiz?

– ...

– Sizni oxirgi marta shu yerda ko‘rishgan. Men ham shu yerga keldim, izingizdan. Anavi bilan uchrashgan ekansiz? Nimani gaplashgansiz? Nimaga yugurdi u?

– ...

Mavluda boshini ko'tardi. Xayollari kimsasiz cho'lda besamar kezgan shamoldek o'zini har yon urdi. Foyda bermadi. O'midan turib, kanal tomon yurdi. Egasiz qolgan charxpalaklar sarsari kezgan yetimdek bo'zlab aylanyapti. Kichigi bo'm-bo'sh. Kattasida g'o'zalar qorayib turibdi. Charxpalaklar Mavludaning ko'ziga xunuk ko'rinib ketdi. Uning ovozi xunuk eshitildi. Charxpalaklarda Komil akasining izlari qolgan bo'lsa ham xunuk ko'rindi. Shu charxpalak bo'lmaganda... tinchgina yurishuvdi shaharda...

Yelkasiga g'o'zalarni ortgan charxpalak zorlanib aylanadi...

Mavluda iziga qaytdi. Uyg'a kirishga yuragi betlamadi.

Yuklarini keyinroq opasi olib ketdi.

Omadmi-tasodifmi?

Polkovnik Sultonov bu darajada pand yemagan edi. Bir qancha mas'ul xodimlarning pora olganlikda gumon qilinib, taftish etilishi evaziga qat'iy xayfsan oldi. Xayfsan boshqalarga, jumladan, Nozimaga ham nasib etdi. Omonturdiyev «Ishi» shu zaylda nihoyasiga yetdi. Aniqrog'i, nihoyasiga yetishi kerak edi. Ruslar «Baxtiyorlikka erishuvimga baxtsizlik ko'mak berdi», deb bejiz aytishmagan ekan. Bir tasodif sodir bo'ldi-yu, kelgusi yilning ayni yoz pallasida Omonturdiyev «Ishi» o'z-o'zidan yuzaga qalqib chiqdi.

Nozimaga odatdagiday yana «arzimas ish» topshirildi: bir uyni o'g'ri uribdi. Anchagina mol-mulkni o'maribdi. Jinoyat-qidiruv bo'limi bilan birgalikda harakat qilishi kerak.

Bo'lim boshlig'i o'rinbosari kapitan Meliyev xonasida grajdan kiyimidagi ikki inspektor o'tirardi. Nozima ular bilan salomlashgach, Meliyev xushchaqchalik bilan dedi:

– Omadli tergovchiga o'xshaysiz. Biz har doim ham bunaqa tez muddaoga erishavermaymiz. O'g'rini tutdik, tergovni boshlashingiz mumkin. Bu yigitlarni taniysiz. Ahmadjon bilan hatto birga o'qigan ekansiz. Hamkursingiz ishingizni ancha yengilatdi. Siz mana bu hujjatlar bilan tanishing: Bakir Xarisov. Yigirma sakkiz yoshda. Eski tanishim. O'smirligidan bilaman. Taxminimizcha, kecha Qrimdan safardan qaytgan. Mana bu ek-

spertiza xulosasi, oyoq izlari, barmoq izlari... Atay qoldirgan izlarni, ayyor, juda ayyor bu. Men buni o'smirligida qo'lga olganman. O'shanda iz qoldirmaslik yo'llarini bilardi.

– Necha yoshida?

– O'n beshda edi. Mana hujjatlari. Hammasi bor. Otasi-mayxo'r bo'lgan. Buning ko'ngli esa, mototsikl tusab qolgan. Otasiga tiqilinch qilgan. Otasi: «Pul top», degan. U: «Qayerdan topaman?» degan. Ota: «Ana, ko'cha to'la do'kon, birini o'mar», degan. Mastlikda aytilgan gap bilan do'konga tushgan. Birinchisida o'g'rini topa olmadik. Usul yangicha. Buning ustiga toza ishlangan. Gastrolyorllardanmi, desak, do'kon xarobgina, bunaqalar duch kelgan do'konni uravermaydi. Xullas, u pulni otasiga bergan, ota esa ichvorgan. U yana do'konga tushgan... Kinolarda ko'raverib, ko'zlari pishgan. Ekspertiza nimaga qodir-u, nimaga ojizligigacha biladi bular. Qrimda iz qoldirmagan. Lekin bizga yuborishgan xabarga qaraganda, usul shuniki. Qulfni ochishga suyagi yo'q buning. Keyin yakka o'zi ishlaydi. Sherikka toqati yo'q. Ish boshlashdan oldin joyni obdon o'rganadi. Shuning uchun ishini tez bitiradi. Xo'-o'sh, endi, jabrlanuvchiga ham ehtiyot bo'ling. Da'vosi osmonda. Xarisov olgan molning ro'yxati mana bu. Jabrlanuvchi mana bu ro'yxatni berdi. Qarang, to'rtta gilam, ikkita qorako'l po'stin, zarhal ko'zalar... Ko'zi och odamga o'xshaydi. Xarisov haq. Bir o'zi buncha narsani ko'tarib ketolmaydi. Undan tashqari, Qrimdagi izini yopmoqchi bo'lgan odam bunaqa boylikka tashlanmaydi. Xarisovni so'roqqa chaqirganman. O'zingiz eshitib ko'rasiz.

Dam o'tmay Xarisovni olib kelishdi. Bo'limning ikki xodimi chiqib ketdi.

– Tanishib olinglar: ayblanuvchi Bakir Xarisov. – Ozig'in, qirg'iyko'z yigit Nozimaga jilmayib yengil ta'zim qildi. – Ko'rdingizmi, juda madaniyatli-da, hech o'g'riga o'xshamaydi.

– Axir men, o'g'ri bo'lib tug'ilmaganman-ku, grajdanin tergovchi, men asli aqlli bolacha edim. Jamoatchilik tarbiyaga yetarli ahamiyat bermagan. Yana odobli bolaga aylanib qolishim mumkin.

Xarisov gapga chechangina ekan. Meliyev uni to'xtatmaganida hali-beri gapini bas qiladigan emasdi.

– Bu o'rtoq tergov bo'limidan. Leytenant Nozima Qosimova. Sening ishingni shu kishi olib boradilar.

– Minnatdorman. – Xarisov yana yengil ta'zim qilib jilmaydi. – Men bilan sira qiynalmaysiz, grajdanin tergovchi, men suv loyqalatmayman. Bilmasdan o'g'irlik qilib qo'yaman-u, darrov bo'ynimga olaman. Aslida o'g'irlikka toqatim yo'q. Ayt-dim-ku, o'g'ri bo'lib tug'ilmaganman. Kechirasiz, grajdanin tergovchi, nechchiga kirdingiz, juda yosh ko'rinasiz?

– Xarisov?

U kapitanga bir qarab oldi.

– Ha, ha, ayollarning yoshini so'rash gunoh. Shunchaki, mendaqalar sizni tez qaritib qo'yadi, demoqchi edim. Grajdanin kapitan bilan uchrashganimda bu odam ham yosh edi. Endi qarang, – Xarisov bo'ynini ham qildi. – Nima demoqchi edim, ha, o'g'ri bo'lib tug'ilmaganman. Lekin bir narsa o'sha tomonga tortaveradi, tortaveradi...

– Qrimga ham o'sha narsa tortdimi?

U Nozimaning savolini eshitib bir seskandi.

– Provokatsiyami?... Kechirasiz, unday demoqchi emasdim. Umuman... savolingizni yaxshi tushunmadim.

– Tushunding. Qrimdagi gastroling qalay o'tdi? Yetti yilni ko'tarar, a? – dedi Meliyev.

– Buni isbot qilish kerak, grajdanin tergovchi.

– Xotirjam bo'l, buni bizga qo'yib ber. Ko'rdingizmi, o'rtoq leytenant, qonunlar majmuasini yoddan biladi. Bu shovvoz shaxmatda asp yurishni yaxshi ko'radi. Qrimdagi izlar yopilguncha, bu yoqqa kelib yengilroq tomosha ko'rsatgan. Mayda-chuyda latta-putta, nari borsa ikki yil. Jabrlanuvchi bergan ro'yxatga qaraganda ikki yil kamlik qilar-ov...

– Jabrlanuvchingiz muttaham... kechirasiz, odobsiz ekan. Shuncha narsani bir o'zim qanday ko'taraman? Hali aytdim-ku, suvni loyqalatmayman, deb. Grajdanin kapitan meni xafa qilyaptilar. Men umrimda Qrimga bormaganman. Axir, bir umr

shimoldagi kurortlarda yurmayman-ku, to'g'rimi? Aytadilar-ku, esini tanisa so'fi bo'lar, deb. So'filikka o'tganda boraman Qrimga. Demak, bu gapingizni qaytarib oling, grajdanin tergovchi. Men to'rt kun avval Qrimda emas, Kurganda edim. Oltmish ikkinchi reys bilan uchib keldim. Ishonmasangiz, tekshirib ko'ring. Biletini ham olib qo'yanman. Uyda, pasportimning ichida.

– Kurganda nima qilib yuribsiz?

– Razvedkaga borgan edim. U yerda ish ko'rsatmadim. Tekshirishingiz mumkin.

– Razvedkangiz nimasi?

– Bu mening yangi sistemam, grajdanin tergovchi. Yangi sistema. Hunarimning siri shundaki...

– Xarisov, qisqaroq qil.

– Xo'p bo'ladi, grajdanin kapitan. Qisqasi, Ural tomonlarda bozorlar bor. Bozorlarda esa, hamyurtlar bor, degandek... Endi tushungandirsiz? Jabrlanuvchingizga Kurganda qarmoq tashlovdim. Chamamda, yigirma ming bilan qaytdi. U pulni o'marganimda ham meni qamamasliklaring kerak. Men davlat mulkiga tegmadim. U shaxsning mulki. U ham o'g'irlik. Shaharda yashasa, Kurganga shuncha pomidorni qayerdan olib borgan? Indamaysiz, a?

– Yigirma ming haqida bu ro'yxatlarda hech gap yo'q-ku? Ro'yxatlarga qaraganda siz olmagansiz, jabrlanuvchi o'g'irlatmagan.

– To'g'ri, to'ppa-to'g'ri, grajdanin leytenant. Yigirma ming topishni bilgan odam berkitishni ham biladi.

– Kurganda hid olgan bilmaydimi?

– E, grajdanin tergovchi, o'g'ri bo'lib tug'ilmaganim bilan, bunaqa ishda suyagim yo'q. Topdim. Suvni loyqalatmay ochiq aytaymi, ishonasizmi?

– Ayting-chi?

– Aslida u uydan bitta ro'molcha ham olmadim.

Meliyev boshini sarak-sarak qilib kulib qo'ydi.

– Ana, ishonmaysiz... Qo'rqmaganimda uyiga kirib chiqqanimni Sherlok Xolms ham bilolmasdi.

– Qo‘rqdingmi? Sen-a?

– Keling, grajdanin tergovchi, ochig‘iga o‘taymi? Ammo ikkita shartim bor: birinchisi; aytganlarimni protokolga tushirmaysiz, magnitofoningizni o‘chirib turasiz. Yangi ish ochsangiz meni aralashtirmaysiz. Ikkinchidan, ishimni yengillashtirishga yordam berasiz. Axir men sizlarga yordam beryapman-ku. Zo‘r ishligini ko‘nglim sezib turibdi. Yulduzning kattasini olishingiz mumkin.

– Bu yer bozor emas, Xarisov!

– Kechirasiz, grajdanin kapitan. Odobli bo‘lib borayotganim baribir inobatga olinishiga ishonaman. Men u pulni topdim. Chamamda, yigirmadan ham ko‘p edi. Nafs yomon-da. Shunga qanoat qilib chiqib ketavermaymanmi? Ichkarida ham biron narsa bordir deb o‘yladim.

– Pul qayerda ekan?

– Ha, aytmoqchi, pul garajda. Shunday kirsangiz, o‘ng tomonda, burchakda beshta ballon taxlab qo‘yilgan. To‘rttasi uncha urinmagan. Eng tagidagisi kalboshga o‘xshab qolgan. Pul shu ballondagi kamera ichida. Jabrlanuvchingiz usta ekan. O‘g‘ri kirsa, to‘rtta yaxshi ballonni ko‘tarib chiqib ketadi, eskisi baribir qoladi, degan-da. Siz qidirsangiz ham yerni kavlaysiz, devor orasini titkilaysiz, to‘g‘rimi? Mening ham tushimga kirmovdi. Garajda o‘ra-po‘ra bordir, devdim. Qarasam, ballondan sal narida rezina kley turibdi. To‘xta, dedim. Mashinaning balloni yangi. Yana to‘rttasi turibdi. Shunaqa odam ballonni o‘zi yamarmidi, dedim. Gumonim to‘g‘ri chiqdi.

– Ichkari uyga ham kirdingizmi?

– Kirdim-da. Yotoqxonasida Makkadagi machitning rasmi bor. Shuning orqasini, devor ichini qaramoqchi edim, uddasini qilolmadim.

– U yerda biror narsa bor, deb o‘ylaysizmi?

– Ko‘nglim sezadi, grajdanin leytenant. Makkaning rasmini oyoq tomonga osishidan shubhalandim. Musulmonlar bunaqa qilishmaydi, to‘g‘rimi? Devor ichidagi xazinaga qarab yotish oson, shuning uchun rasmni oyoq tomonga bo‘lsa ham osavergan.

– Xo‘sh, nimadan qo‘rqding, shuni ayt.

– Grajdanin kapitan, yoshligingizda ham shoshqaloq edingiz, gapirtirgani qo‘ymas edingiz. Xullas, u-bu bordir, deb mehmonxonaga kirib javonning tortmasini titkilovdim, anavi... bilasizmi... anavi... ning surati chiqib qoldi?

– Kimning?

– Anavi... magnitofon o‘chirilgan, a? Ha, rahmat. – Xarisov sal dadillandi. – Ahdni buzmasligingizga ishonaman. Bilasizki, sotqinlikdan xazar qilaman. Demak, shunday: Begemotning rasmini ko‘rib qoldim.

– Begemot?

– Ha, ha... o‘n ikki yillik kurortga shu yerdan jo‘nagan. Uni ham Kurganda uchratuvdim... uzoqdan turib... Rasmini ko‘rib qo‘rqib ketdim. Yo bu uy egasi Begemotning sherigi, yo sizning odamingiz, deb o‘yladim. Unday bo‘lsa ham, bunday bo‘lsa ham sho‘rim quriydi, deb qochmoqchi edim, xotini uyg‘onib qoldi. Indamay turaversam, yana uxlab qolardi. Lekin qo‘rqdim. O‘g‘ri bo‘lib tug‘ilmaganman-da, tajribasizlik qildim.

– Suratdagi rostdan Begemot edimi?

– Umrimda ko‘z doktoriga bormaganman, grajdanin kapitan, qorong‘ida bexato ishlayman-ku?

– Yana aytadigan gaping bormi?

– Hech narsa olmaganimga baribir ishonmaysiz, deb anavi ro‘yxatni o‘ylab topganman. Bir yilga tortadi. Begemotdan uzoqroq turay.

– Bir yildan keyin topolmaydimi?

– Voy, grajdanin kapitan, siz nima qilib o‘tiribsiz bu yerda. Begemot yo sizning, yo sizga o‘xshagan biror kapitanmi, mayorningmi suhbatiga keladi, yana safarga ketadi, to‘g‘rimi?... Ha, endi u qaytguncha yo podsho o‘ladi, yo eshak...

Xarisov qirg‘iy ko‘zini qisib, quvlik bilan kuldi.

Meliyev qo‘ng‘iroq tugmasini bosdi. Navbatchi militsioner kirib Xarisovni olib chiqib ketdi.

– Gaplariga ishondingizmi? – deb so‘radi Meliyev.

Nozima yelka qisdi.

– Anoyi emasga o‘xshaydi, – dedi u. – Birpasda bizni boshqa yo‘lga burdi-yu, muddaosiga yetdi. Yo‘q, unda boshqa sir bor. Boringki, Begemotdan qo‘rqdi, deylik. Unda nimaga iz qoldirdi? Tezroq ushlab, qamashsin, debmi? Gaplariga ishonish mumkin-u, ammo iz qoldirgani shubhali. Yigirma ming – o‘g‘ri uchun yomon ov bo‘lmasa kerak. Begemotdan qo‘rqsa, yarmini berib qutulardi. Qayerdandir ko‘proq boylik o‘margan. Yigirma ming deb undan kecholmagan.

– Bu farazingizda jon bor, – dedi Meliyev, – Qrimdagi o‘g‘irlik buniki emasga o‘xshab qoldi. U yerda umumiy hisobda sakkiz minglik narsa o‘g‘irlangan. Sizga bir maslahatim bor: Ittifoq bo‘yicha so‘rov yubortiring. Qayerda katta o‘g‘irlik bo‘lganini aniqlang. Kechasi Kamchatkada tilla do‘konini urib, ertalab Kurganda paydo bo‘lish hech gap emas. U yerda ham bekor yurmagan. Bu yoqlardan boradigan bozorning doimiy egalarini hisobga olib qo‘ygan. Nayranglari ish berib, bir-bir yarim yil qamalib chiqqach, shularning payiga tushadi. Biladiki, chayqovchi katta pulni omonat kassaga qo‘ymaydi. Uyda saqlaydi. Puldan ajralgach, militsiyaga arz qilolmaydi. Shunaqa ayyor u. Hali boshingizni ko‘p aylantiradi. Ehtiyot bo‘ling. Endi tintuv uchun ruxsat olish kerak. Tezroq borilmasa «jabrlanuvchi»miz pullarni gum qilishi mumkin.

– Balki kuzatarmiz? Balki sheriklari bordir? Begemot degani balki boshlig‘idir?

– Boshliq emasdir-u... shunga boshim qotdi. Begemot – Narziyev degan qimorboz, kallakesarning laqabi. Bo‘lim boshlig‘ingiz yaxshi biladi. Bularga nima aloqasi bor ekan? Chayqovchi bilan kallakesar?.. Qiziq. Gapingizda jon bor, tintuv qilsak, boshqalarni cho‘chitib qo‘yarmiz. Kattalar bilan maslahat qilib ko‘raylik-chi...

Tergov bo‘limi boshlig‘i Nozimaning gaplarini eshitib, hayratini yashira olmadi.

– Sizda bir jodu bormi, o‘zi, Qosimova, kichkina bir ishga qo‘l ursangiz, yirikrog‘i bosh ko‘taradi. Begemot bilan hazillashib bo‘lmaydi. Xarisovning qo‘rqqani rostdir. Endi jabr-

lanuvchi... kim edi, ha, Ergashev masalasi. Kuzatish kerak. O'zingiz bordingizmi?

– Topshiriq olganimga hali bir soat bo'lgani yo'q-ku?

– Unda sizga maslahatim: zudlik bilan boring. Sir boy bermang. Jabrlanuvchiligicha tura tursin. O'g'irlangan narsalarni qaytarishga va'da bering. Men Ergashev haqida ma'lumot to'plab qo'yaman.

«Jabrlanuvchi»ning uyi Nozima tasavvur qilgan darajada dang'illama emasdi. Hatto yon qo'shnilaridan pastroq edi. Ko'cha bo'ylab qator ekilgan daraxtlar shu uy oldida uzilib, so'ng yana davom etardi. Aftidan, «jabrlanuvchi» sahroyi tabiatga o'xshaydi. Ko'pchilik boloxonaning ostini garajga moslagan bo'lsa, Ergashevnikini hovli to'rida, temir darvoza bilan to'silgan edi. Hovlida ko'zga tashlanadigan narsa ham yo'q. Tokqaychi ko'rmagan uch-to'rt daraxt tarvaqaylab yotibdi. Olma daraxtining tagida yumaloq stol va besh-olti stul qo'yilgan.

Hovli bu ahvolda bo'lgani bilan uy ichining jimjimasi ko'zni olardi.

Uy egasi, ya'ni «jabrlanuvchi» – sochlarini tepaga silliq taragan qirq besh yoshlardagi serharakat malla kishi Nozimani noxush kutib oldi. Uyga ham istamaygina boshladi. Nozimaning uyni sinchiklab kuzatayotganini ko'rib to'ng'illadi:

– Yaqinda kelib-ketishdi-ku, odamlaringiz?

– Tergovni men olib boraman.

– Oldin o'g'rini tuting, keyin tergov qilasiz.

– Tutganmiz, xotirjam bo'ling.

– Yo'g'-e?

– Ha. Hozir uyi tintuv qilinyapti. Narsalaringiz balki ertaga qaytarilar.

– Bo'yniga oldimi?

– Kim darrov bo'yniga olardi? Qo'limizda dalil bor. Javoningizda barmoqlarining izlari qolgan. Javoningiz qaysi uyda, ko'rsam maylimi?

Ergashev uni o'ng tomondagi xonaga boshladi.

– Bu xonada nima bor? – dedi Nozima, chap tomondagi eshikni ko‘rsatib.

– Yotoqxonamiz.

– Bo‘lmasa, shu yerdan boshlaylik.

– Bu uyga kirmagan.

– Qayerdan bilasiz? Ish uchun hamma uylaringizni ko‘rsatishingiz kerak. Yo malol kelyaptimi?

«Jabrlanuvchi»: «Bira to‘la tintuv qilib qo‘ya qolinglar-da», deb to‘ng‘illadi-da, yotoqxonaga eshigini ochdi. Nozima ichkari kirasolib oyoq tomonga qaradi: Makkadagi machitning yaltiroq zarlar bilan ishlangan surati!!!

– Bu Samarqandmi? – deb so‘radi Nozima, o‘zini bilmaganga solib.

– Ka‘batullo, – dedi Ergashev, sovuqqina qilib.

– Chiroyli ekan...

Suratning orqasiga sinchiklab razm solish imkoni bo‘lmagach, Nozima iziga qaytdi. Hovliga chiqib, garajga qaradi:

– U yer garaj, – dedi Ergashev, uning qarab qolganini sezib.

– Ko‘raylik.

Garajning ichi ham shinam edi. O‘rtada chuqurlik, devorda tokchalar, o‘ng tomonda esa... ballonlar!!! Beshta. Eng tagidagisi eski. Xarisovning aytgani to‘g‘ri chiqyapti. Ko‘cha darvozada ham, garajnikida ham uchtadan qulf. Xarisov qanday ochib kirdi ekan?

Ko‘chaga chiqib, muyulishda eski «Jiguli»ning kapotini ochib kuymalanayotgan tanish yigitni ko‘rib, ko‘ngli joyiga tushdi: demak, kuzatuv boshlanibdi. Yo‘l-yo‘lakay mashinadagi ratsiya orqali bo‘lim boshlig‘i bilan bog‘lanib, ketmay turishini iltimos qildi.

Bo‘lim boshlig‘i xonasida yo‘q ekan. Nozima uni ancha kutdi. Betoqatlandi. Nazarida, «jabrlanuvchi» boyligini shu damlarda yo‘q qilayotganday, ular kechikib qolayotganday edi.

Bo‘lim boshlig‘i dahlizda xotirjam bir ahvolda ko‘rindi. Qo‘ltig‘iga qog‘oz papka qistirib olgan, bir qo‘lida...qatiq, yana bir qo‘lida shirin kulcha.

Bo'tayev joyiga o'tirib, Nozimaga qaradi:

– Xo'p, qanday gaplarni topib keldingiz?

Nozima bir boshdan gapirib berdi.

– Xarisov qo'lga tushganini aytmay tursangiz bo'lardi.

– Xayolimga bir fikr kelib qoldi, o'rtoq-mayor. Qarasam, Ergashev juda xotirjam. Hatto parvoyipalak. Faqat machitning suratiga tikilib turganimda sal bezovtalandi, lekin sir boy bermadi. Nazarimda, u boylikni berkitishga bugun-erta harakat qilmaydi. Uyiga o'g'ri tushganidan sheriklari bexabarga o'xshaydi. Ular darak topguncha pulni o'zimiz o'g'irlasak-chi?

– Nimaga?

– Bir-biridan gumonsirab qolisharmikin, deyman. Lekin u pul yo'qolganini bizga ma'lum qilmaydi.

– Ma'lum qilib jonidan to'yibdimi? Umuman, fikringizda jon bor. Pul ketsa, sheriklar orasidan mehr ketadi. Eng muhimi, uy ichidagi boylik tashvishi tushadi. Sheriklari shiraga intilgan aridek yopiriladi. Balki oradan bir-ikkitasini olib tashlashga harakat ham qilishar. Ergashev haqidagi ma'lumotni menga berishdi: 1934-yilda tug'ilgan. Ikki marta uylangan. Birinchi oilasidan olti bolasi bor. Ular sharqiy rayondagi dang'illama uyda turadi. Siz borganingiz otameros uy. Ikkinchi xotini bilan shu uyda yashaydi. Ilgari sabzavot do'konida ishlagan. To'rt yil burun bo'shagan. Uch yildan beri qurilish trestining idorasida qorovul. Alimentni shu maosh hisobidan to'laydi. Sudlanmagan. Hozircha bori shu. Endi xonangizga chiqib, fikrlaringizni jamlay turing. Men ham o'ylab olay. Agar sheriklari bo'lsa, shu kech, nari borsa, ertaga yo'qlab kelishi kerak.

Nozima xonasiga chiqib, iyagini qo'lga tirab o'tirdi. «Bunaqa ishning ochilib qolishi tasodifmi, baxtimmi, yo baxtsizligimmi? – deb o'yladi u. – Xarisov-ku bu ishni ko'rsatib berdi. O'zining ishini kim ko'rsatadi. O'zim titkilab topishim kerak. Bo'yniga qo'yishim kerak. Ergashevning ishi-chi? Bir o'zi bilan tugaydimi yo to'rlab ketadimi? Bunaqa ishlashda oilam nima bo'ladi?»

Bez bo'lib turgan telefon birdan asabiy jiringlab qoldi. Bo'lim boshlig'ining so'zlarini nafas yutib tingladi.

– Zerikmayapsizmi? – dedi Bo'tayev. – Bunaqa kutish jinoyatchining orqasidan quvishdan ham azob. Gap bunday: yigitlar xabar berishdi. Ergashevnikiga oq «Jiguli»da bir odam kelgan. Mashina, nomeriga qaraganda, Omonturdiyevning sovxozidan, bunga nima deysiz? Siz Meliyev bilan katta yo'ldagi GAI postiga borasiz. Mashinani tekshirish kerak. O'zingiz ichkarida turib kuzating. Mashina egasiga ko'rinmang. Tez chiqing, kutib turishibdi.

Yarim yo'lga yetishganda—mayor Bo'tayev ratsiya orqali ulanib, Ergashevning mehmoni yo'lga chiqqanini ma'lum qildi.

– Tez qaytibdi. «Ish» pishmaganga o'xshaydi, – dedi Meliyev.

GAI postida jinoyat-qidiruv bo'limining yana uch xodimi turgan edi. «Qachon ulgurisha qolishibdi?» deb o'yladi Nozima. U zinadan yuqori ko'tarilib, oynaband xonaga kirdi. Ochiq derazaga yaqinlashib pardani tortib qo'ydi.

Ergashevning mehmoni hayallamadi. Gai inspektorining ishorasi bilan oq «Jiguli» to'xtab, undan... Murod mug'ambir tushdi. Nozima ko'zlariga ishonmadi. Xonasidagi savol yana miyasiga urildi: «Tasodifmi, baxtimmi, baxtsizligimmi?..»

Inspektor Murod mug'ambir uzatgan hujjatlarni tekshirib chiqdi.

– Ishonch qog'ozi yo'q-ku? – dedi u.

– Endi, uka, biz shaxsan o'rtoq Omonturdiyevning topshirig'i bilan tushdik shaharga. Bilasiz, dalachilik, bosh qashlashga vaqt yo'q. O'rtoq Omonturdiyev betoqat bo'layotgandirlar. Erta-indin qo'l bo'shasa, dachaga chiqasiz, gunohimizni yuvamiz.

Inspektor uning gapiga parvo qilmay, qo'lidagi qog'ozni karnay qildi-da, Murod mug'ambirga uzatdi.

– Kuf deng.

– Ichmaganman, ichgan bolamasman umrimda. Mana ishonmasangiz, kufff.

Inspektor qog'oz karnayni burniga olib keldi.

– Ichgansiz. «Jiguli» shu yerda qoladi, – u shunday deb mashina tomon yurdi. Murod mug‘ambir uning yo‘lini to‘sdi.

– Hoy, oshnajon, bunaqa qilmang, yaxshiligingiz yerda qolmaydi. O‘rtoq Omonturdiyev eshitalsar, xonumoningiz kuyadi-ya, shu yerda tirikchilik qilib turibsiz. Mang, manavini olib qo‘ying.

– Qo‘lingizni torting!

Shu mojarro ustiga Meliyev bordi.

– Nima gap?

– O‘rtoq nachalnik, bu bolangizga gap uqdirib bo‘lmayapti, o‘rtoq Omonturdiyev kutyaptilar meni.

– O‘rtoq Omonturdiyev?.. U kishini xafa qilish kerakmas. Oblastning hurmatli odamini ranjitib bo‘ladimi?

Murod mug‘ambir jonlandi.

– Ana, gapga tushunadigan odam ham bor ekan-ku!

– O‘rtoq kapitan, mashinaga ishonch qog‘ozi yo‘q. Keyin, haydovchi ichgan. Keyin, pora bermoqchi bo‘ldi.

– O‘rtoq serjant, gapni bunday qilsak, o‘rtoq Omonturdiyevning nomi biz uchun o‘nta ishonch qog‘oziga o‘tadi.

– Otangizga balli! – dedi Murod mug‘ambir hujjatlariga qo‘l uzatib.

– Pora bermoqchi bo‘ldi, degan gapni ham unuting, – dedi kapitan, – berganda boshqa gap edi. U taklif qildi, siz rad etdingiz. Bo‘ldi, gapni cho‘zmang. – Meliyev shunday deb Murod mug‘ambirga yuzlandi: – Shu ichganingiz chatoq ekan-da, biz sizni qo‘yib yuborsag-u, bir kori hol bo‘lsa, ertaga gap eshitamiz. O‘rtoq Omonturdiyev ham xafa bo‘ladilar.

Murod mug‘ambirning hujjatga uzatilgan qo‘li muallaq qoldi.

– Voy, qanaqa odamsizlar, ichmaganman dedim-ku?!

– Endi, aka, besh minut vaqtingizni ayamaysiz. Tekshiruvga borib kelasiz. Mashinangizni qulflang. Qimmatbaho narsangiz bo‘lsa olvoling.

Murod mug‘ambir jahl bilan qo‘l siltadi.

– Qimmatbaho narsa nima qiladi, o‘, serjant bola, yur bo‘lmasa!

U mashinani qulflamadi. Ketishlari bilan yigitlar mashinani tintib chiqishdi, ehtiyot ballongacha qarashdi – hech nima yo‘q.

Murod mug‘ambir qaytib kelgach, Meliyev yana uzr so‘radi.

– Siz-ku, odam tanir ekansiz, manaviningizga tayinlab qo‘ying, kattalar bilan hazillashmasin, – dedi Murod mug‘ambir, keyin serjantga qaradi: – Burningni do‘xtir-po‘xtirga qarat, is bilmaydigan bo‘lib qolibdi, – shunday dedi-yu, gazni bosdi.

Meliyev ratsiya orqali bo‘lgan gaplarni mayorga yetkazdi. So‘ng Nozimadan so‘radi:

– U odamni tanidingizmi?

– Tanidim. Omonturdiyevning oshpazi.

– Omonturdiyevning sovxozida faqat paxta ekiladimi yo poliz ham bormi? Balki Ergashev pomidorni shu sovxozdan olgandir?

– Bilmadim, qiziqib ko‘rmagan ekanman.

Bo‘lim boshlig‘ining xonasida Ahmadjon bilan Xarisov o‘tirardi. Bularni ko‘rib Nozima ajablandi.

– Grajdanin Xarisov bizga yordam berishni istamayapti, – dedi mayor Nozimaga joy ko‘rsatib.

– Istamayapti, demang, grajdanin mayor, axir o‘g‘irlik qilmayman, deb qasam ichganman. Qasamni buzsam, otam go‘rida tik turadi.

– Xarisov!

– O‘zingiz olib chiqavermaysizmi?.. Kechiring meni, siz olib chiqqanlarni ushlaysiz... Kasbimiz boshqa-boshqa bilaman. Lekin... keyin borib bo‘ynimga qo‘ymaysizlarmi? O‘zim bergan ro‘yxat kuchda qoladimi?

– Xarisov, sen o‘g‘rimisan, chayqovchimisan?

– Tushundim... chayqovchilikdan Xudo asrasin. Ulardan hazar qilaman. Men bilan bu o‘rtoq... kechiring, grajdanin boradilarmi? Kechiring, grajdanin... sizda yo‘tal tutish odati yo‘qmi, aksirmaysizmi, necha minut nafas olmay tura olasiz? Menga qarang: – Xarisov nafasini ichiga yutdi. Ahmadjon ham shunday qildi. – Yaxshi. Umuman menga assistent kerak emasku-ya, lekin siz aytsangiz... Xo‘p, eshiting bo‘lmasa...

Xarisov Ahmadjonga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatdi. Gapni cho‘zib yuborsa ham indashmadi, ko‘ngliga qarashdi.

– Esingda tursin, juda tartibli bo‘lmasin, – dedi mayor uning ma‘ruzasi yakunlangach. – Garajni titganing bilinsin, darvozasi ochiq qolsin.

– Bu yog‘ini menga qo‘yib bering. Demak, soat to‘rtda yo‘lga chiqamiz.

– Kech emasmi?

– E, ha, jabrlanuvchi hozir uxlayapti, deb o‘ylaysizmi? Uxlab bo‘pti. To‘rtlargacha poylaydi. O‘g‘ri ikki bilan to‘rtning orasida keladi, deb o‘ylaydi. Kechadan beri uxlamagan, chidolmaydi. To‘rtdan keyin qotadi.

Xarisov pand bermadi. Yarim soatda qaytishdi. Ballon ichidan qirq ikki ming pul chiqdi. Buni ko‘rib Xarisovning esi og‘ib qolayozdi.

Tuzoq

Operativ gruppada ertalabdanoq tergov bo‘limining boshlig‘i xonasiga to‘plandi. Nozima kechroq qolgani uchun izza chekib, chetroqqa o‘tirdi.

– Jabrlanuvchini bugunga chaqirgan edingizmi? – deb so‘radi mayor Bo‘tayev Nozimadan.

– Soat o‘nga kelishi kerak. O‘g‘irlangan narsalaringizni olib ketasiz, devdim.

– Kelmaydi, xotirjam bo‘ling, hozir ko‘ziga gilam-pilam ko‘rinmaydi. Ilonni dumidan bosdik. Hovlisida vishillab yurgandir. Ba‘zi narsalar bizga aniq: Zuhur Ergashevning kimligini bilamiz. Pul qayerdan kelgani, molni qayerdan olgani ham ma‘lum. Uning o‘n uchinchi sovxoz bilan aloqasi ko‘p narsadan darak beradi. Lekin isbotsiz gapga suyana olmaymiz. Begemot masalasi... U o‘tgan oyda qamoqdan chiqqan. Sud hukmi bilan yana ikki yil Kurganda yashashi kerak. Omonturdiyevning odami quruq qaytdi, demak, o‘n uchinchi sovxozdan yana bir vakil kelishi kerak. Qolgan boylik u yerdagilarni tinch qo‘ymaydi.

Operatsiya yakunlagunga qadar o'n uchinchi sovxozdagilarga tegmaymiz. Shubha ham uyg'otmaslik lozim.

Telefon jiringladi. Bo'lim boshlig'i trubkani ko'tarib, navbatchining gaplarini diqqat bilan eshitib: «Nazoratni kuchaytiring, o'sha atrofda kutib turing», deb buyurdi-da, o'tirganlarga bir qarab oldi.

– Vakil kelibdi, – dedi trubkani joyiga qo'yaturib. – O'sha, kechagi mashina. Faqat boshqa odam. GAI bilan bog'laning. Mashinani ushlab turish kerak. Ammo vakil shubhalanmay qaytib ketsin. Leytenant Qosimova siz bilan birga boradi.

Meliyev yo'lda ratsiya orqali opergruppa rahbari mayor Bo'tayev bilan bog'landi.

– Vakil uydan shoshib chiqibdi. Bir gap bo'lganga o'xshaydi. Gulbog' ko'chasi tomon yuring. Leytenant Tojiyev oldidan kesib chiqmoqchi.

Gulbog'dagi kichik chorrahada odamlar to'planib qolgan edi. Bir-biriga urilib o'ng qanotlari pachoq bo'lgan mashinalar oldida Ahmad bilan... Shonazir yoqa bo'g'ishayotgan edi.

– Ginekolog-ku? – dedi Nozima. – Qamoqdan chiqibdimi?

– Omonturdiyevning odamimi bu ham?

– Ha, yugurdaklaridan.

– Unda mashinada o'tiring, – Meliyev shunday deb tushdi-da, mashmasha bo'layotgan tomon yurdi. – Kapitan Meliyev, nima gap, o'rtoqlar?

– Ana ko'ring, – dedi Ahmad, mashinaga «achinib».

– Avval mashinalarni urishtirib, endi o'zlaring urishyapsizlarmi?

– E, g'irt mast bu, o'rtoq kapitan, – dedi Ahmad.

– Mastmasman... o'rtoq kapitan, bir og'iz gapim bor... – Shonazir Meliyevni chetga tortdi. – Kecha ichganman, to'g'ri, ammo hozir kayfim yo'q.

– Og'aynichalish, ishingiz chatoq. Belgini ko'ryapsizmi, yo'l bo'shatishingiz kerak edi. Qani, hujjatlarni oling-chi.

– Hujjatlar... uyda qolib ketibdi. Akam kasalxonada edi, og'ir yotibdi. Shuni ko'rgani keluvdim.

– Qayerdانسiz?

– O‘n uchinchi sovxozdan.

– Ie, mash‘al sovxozdanmi? O‘rtoq Omonturdiyev eshit-salar...

– Shuni aytaman-da. O‘rtoq Omonturdiyev qattiq xafa bo‘ladilar. Men u kishining ukaxonlaridanman.

Meliyev chakkasini qashidi.

– Bolani rozi qila olasizmi?

– Bu yog‘i bizga tan, sizni ham...

– Bel baquvvat bo‘lsa bas, bizga. Qani yuring-chi, – Meli-yev Ahmadning oldiga qaytdi. – Mashinaga o‘tiring, orqamdan yuring.

– Nimaga? Akt tuzmaymizmi?

– Tuzamiz. Yuravering. – U Shonazirning mashinasiga o‘tirib, chap tomondagi kichikroq ko‘chaga burildi. Ko‘p o‘tmay to‘xtadi. Ahmad ham to‘xtagach uni imlab chaqirdi. Ahmad kelib orqa o‘rindiqqa, Shonazirning yoniga o‘tirdi.

– Endi, uka, ikkalangiz ham o‘zbek ekansiz. Bo‘lar ish bo‘libdi. Xafalashishning hojati yo‘q. Mashina temir. O‘zlaring omon ekansizlar – shu katta gap. Qog‘oz-pog‘ozni aralashtir-may kelishib qo‘ya qolinglar. Oshnamiz harajatini beradilar. Mashinangiz yap-yangi bo‘lib ketadi.

– Biluvdim, pichir-pichir qilib qoluvdingiz. Siz haqiqat qil-may, jinoyatchining yonini olyapsiz! Shikoyat qilaman.

– Katta ketmang, uka. O‘zingizga qiyin. Yugur-yugur qilib charchaysiz. Haqiqat qil, desangiz, mayli, hujjatlaringizni bering.

– Hujjatlarimni nima qilasiz, men aybdor emasman.

– Shunaqami... Mashinadan tushib turing, – Ahmad tush-gach, Shonazirga yuzlandi: – Pulni oling, besh yuz bering, ka-miga ko‘nmaydi.

– Mana besh yuz. Bunisi sizga... Yuz...

– Yaxshi. Nariroqqa borib turing.

Shonazir nari ketgach, Ahmad yana orqa o‘rindiqqa kelib o‘tirdi.

– Nima bo‘ldi? – deb so‘radi Meliyev undan.

– Ergashevni bir balo qilganga o‘xshaydi. Chiqishi boshqacha edi. Ergashevning xotini dod-voylab qoldi. Solijonov kirib ketuvdi.

Meliyev ko‘zgu orqali Shonazirni kuzatdi: u dam-badam mashinaga qarab qo‘yardi.

– Sal tarxashlik qilgin-u, pulni ol. Mening haqqim alohida. Aralashtirib yuborma. Alohida-alohida rasmiylashtirasan.

Shonazir qo‘lini paxsa qilib gapirayotgan yigitga qarab: «Ahmoq ekansan sen bola», deb g‘udranib qo‘ydi. Yigit uza-tilgan pulni olmayman deb mashina eshigini ochib, tushmoqchi bo‘ldi. Keyin joyiga qaytdi. Kapitan unga uzoq gapirdi. Keyin ko‘rsatkich barmog‘ini niqtab, po‘pisa ham qildi. Yigit pulni oldi. Sanadi. Bosh chayqab qaytarmoqchi bo‘ldi. Kapitan yana po‘pisa qildi. Hatto boshidagi furajkasini ham jahl bilan olib qo‘ydi. Eshigini ochib, tushmoqchi edi, yigit uni yelkasidan ushlab to‘xtatdi: «Yalinyapti, shekilli. Puldan sanab berdi... Ana, bo‘ldi. Kapitan mol bozordagi dallolning o‘zi ekan. Sotganni ham, olganni ham shildi. Balo ekan».

Kapitan imladi. Shonazir yugurib keldi. Ahmad mashinadan tushdi.

– Akamga rahmat deng. Yap-yangi mashinani rasvo qildingiz, – dedi Ahmad do‘ng‘illab.

– Meniki eski ekanmi? – dedi Shonazir, ishi bitganidan dillanib.

– Bas qilinglar. Tuya ko‘rdilaringmi, yo‘q. Sen ertaga GAI ga kel. Spravkangni to‘g‘rilab qo‘yaman. Men bo‘lmasam, Solijon degan yigit bor. VAZ da Sattorov degan mexanikka uchraysan. Uch kunda to‘g‘rilab beradi.

Ahmad bosh irg‘ab, mashinasi tomon yurdi.

– Ko‘rdingizmi, oshini chaynab, og‘ziga solib qo‘ydim. Istantangiz, mashinani tashlab keting, ustalarning zo‘riga beramiz.

– Rahmat, oshna, shu yordamingiz ham esdan chiqmaydigan bo‘ldi.

Meliyev Shonazirni kuzatib yuborgach, Nozima keldi.

– Yarashtirib qo‘ydingizmi? – dedi Nozima kulib.

– U-bulik ham bo‘ldim. Hamkursingiz xasis ekan. Mana, bergani, – Meliyev kulib, cho‘ntagidan uchta o‘n so‘mlikni chiqardi. – Anavi durust edi. Yuz so‘m berdi.

– Ergashevni o‘ldirib qo‘yay debdi. Boshini urib, yoribdi. Kasalxonaga olib ketishibdi. Mayor bizni Ergashevning uyida kutyapti.

Ergashevning uyi oldidagi ikki «Volga» atrofida bolalar chug‘urlashishardi.

Ichkarida, stol ustida Nozimaga tanish surat – Makkadagi machitning zarlar bilan ishlangan rasmi turardi. Suratkash yigit uning yoniga sohib qo‘yilgan tilla tangalar, ular yonida ko‘zni olayotgan javohirlarni suratga tushirardi. Guvohlikka chaqirilgan uch qo‘shni o‘zaro pichirlashib qo‘yardi. Ergashevning ko‘zlari ko‘kargan xotini esa, burchakdagi yumshoq o‘rindiqa sassiz-sadosiz, karaxt bir ahvolda o‘tirardi.

– Boyligimiz hozircha shu, yana qidirishyapti, – dedi mayor Nozima bilan Meliyevga.

– Javonda surat bo‘lishi kerak edi, – dedi Nozima.

– Ha, topdik, mayor yon cho‘ntagidan suratni olib uzatdi: binoyi kiyingan, qoshlari qalin, ammo ko‘zlaridan sovuq uchqun sachrab turgan odam. Orqasida badbaxt yozuv: «Jonvuzdan azez jigaruvza Xekmatxujaga esdalek», – Hikmatxo‘jani tezda aniqlash zarur. Guvohlarga tayinlang: ichkarida ko‘rganlarini tarqatishmasin. Sirmi oshkor qilish qanday jinoyat ekanini ham eslatib qo‘ying. Ko‘chada mashina qolmasin. Odamlar, «shunchaki bezorilik yuz beribdi, bezorini tutamiz», deb qo‘yavering. Opergruppa kech soat to‘qqizda to‘planadi. Operatsiya bugun nihoyasiga yetadiganga o‘xshaydi.

* * *

Shonazir osongina qutulganidan mamnun bo‘lib mashinani tezlatdi. Uning boshi tars yorilay der, yuz bergan voqealarni hali ham o‘ziga singdirolmagan edi.

Ertalab xo‘jayin tepib uyg‘otdi. Shaharga tushasan, dedi. Bosh og‘riqqa bir qultum ham bermadi. Shaharga borguncha

adoyi tamom bo'ldi. Zuhurning uyiga kirdi. Sovuq kutib oldi. U ham bosh og'riq dardida kelibdi, deb o'ylabdi. Bir shisha pivo so'radi. Berdi. Yarmini ichdi. Xo'jayin: «bor bisotini yo berib yuborsin, yo o'zi olib kelsin, uyda saqlamasin», devdi. Shu gapni aytdi. «O'g'irlab ketishdi», «Laqillatma», «O'zlaring o'g'irlagansanlar»... Yana nima balolar deb yoqasiga yopishdi. Bo'g'a ketdi. Shunda shisha bilan boshiga bir urdi. Shilq etib yiqildi... Xotini dod dedi. E... shu yerda qochib chakki qilibdi. Xotinini tinchitish kerak edi. Bir urishda o'lmagandir, axir. E, la'nati, ishni buzibdi shu yerda... Qiziq, pulni o'g'irlatdim, dedimi? Qanaqasiga o'g'irlatadi? Shuncha yil o'g'irlatmagan? Yo'q, bu g'alamis o'g'irlatmagan. Bahona qilyapti...

Shonazir yo'lda to'xtatmoqchi bo'lgan GAI inspektorlariga ham parvo qilmay pachoq mashinasini uchirib borardi. Omon-turdiyev uni bog'da kutayotgan edi. O'sha yoqqa burildi.

To'xtamish shiyponda yonboshlab yotib telefon orqali kassir bilan gaplashardi. Kassir bo'lim boshqaruvchilarining kelib vedomostlarni to'ldirib ketishganini aytdi.

U kassir bilan xayrlashmayoq trubkani qo'ydi-da, o'rnidan turdi. Ammo pastga tushmadi. Shonazirning gaplarini ham tik turganicha eshitdi.

– Hayvon! – dedi u tishlarini g'ijirlatib.

– Zuhurmi?

– Sen! Nimaga urasan uni, ahmoq?!

– Bo'g'ib o'ldirib qo'yardi.

– O'ldirsa, savobga qolardi.

– Xo'jayin, hali u yoqdagi gaplarni bilmaysiz.

– Yana qanaqa gap?

– Mol qo'lga tushib qolibdi.

– Nima?! Qirq minglik mola-a?!

To'xtamish uning yoqasidan bo'g'ib urmoqchi bo'ldi-yu, shashtidan qaytdi.

– Mollarning hujjatlari kimda? Zuhurdami? – To'xtamish undan javob kutmay baqirdi: – Murod!

Murod mug'ambir avval oshxona derazasidan ko'rinish berdi-da, so'ng pildillab yurib keldi.

– Ikkoving shaharga tush. Taksida borlaring. Xunasani toplaring. Tirikmi, o‘likmi, toplaring. Avval «Tez yordam»ga borlaring. Shunaqa, oshnamiz edi, qishloqdan keldik, qaysi kasalxonada, uyidagilar ham bilmas ekan, deb so‘rab ko‘rlaring. «Tez yordam» chaqirmagan bo‘lsa, uyidadir. Uyiga yaqinlashmalaring, bitta-yarimta bolaga pul-mul bersalaring chaqirib beradi. Men soat o‘nda yetib boraman. O‘zimiz o‘tiradigan restoranda kutlaring.

Ular jo‘nashi bilan telefonga yopishdi. Xayriyat, suyangan tog‘i idorada ekan. «Akajon, militsiyangiz tinch qo‘yadimi, o‘zi? Kavushini to‘g‘irlab qo‘yavermagan ekansiz-da, shu... yana qitmirlikning hidi kelib turibdi. Ishonganim – siz, yana kimim bor...» U tomondan dalda beruvchi so‘zlarni eshitgach, ko‘ngli biroz tinchlandi. Ammo qo‘ldan ketgan naqd boylik esiga tushdi, lovillab ketaverdi. Kechgacha olov ustida yurganday bo‘ldi. «Itvachcha, sakson mingning boshini yedimi, a? – derdi u o‘ziga-o‘zi. – Shu ishlardan qutulib olay, tinchitaman uni. Sasigan kartoshkalarini sotib yuraversin».

Zuhur Ergashevni To‘xtamish dastlab sabzavot do‘konida ko‘rgan edi. Uning sovxozi bayram arafasida shaharliklarga sovg‘a tariqasida sabzavot olib kelishi lozim edi. Bu haqda buyruq berilganda tomorqalar allaqachon qurib bo‘lgandi. Undan tashqari, buyruqqa kiritilgan bodring, baqlajon sovxozda umuman ekilmagan edi. Odamlar, qalovini topib qorni yondirisharkan. Uch-to‘rt tonna sabzavotning ishi qiyin ekanmi? Omonturdiyev qizil karvon bilan izma-iz shaharga kelib Ergashevni ko‘rdi. Shu Ergashev ko‘magida olib kelgan «noz-ne‘matlarini» shaharliklarga bir kun ichida «in‘om qilib» qaytdi. Shu-shu, ular qiyomatli oshna bo‘lishdi-yu, Zuhur do‘konni topshirib, Sibir tomonlarning hadisini oldi.

To‘xtamishning bir cho‘ntagiga boylik paxtadan oqib kirsas, ikkinchisiga Zuhurdan oqardi. Ana endi shu oqimga ko‘z tegib turibdi. Nima qilishni bilmay boshi garang. Ammo unga bir narsa aniq – Zuhurning bahridan kechish kerak. Boshqa iloj yo‘q. Faqat... yashirganlarini topib olish kerak...

Kelishilgan uchrashuv joyi – restoran ancha bo‘shab qolgan edi. Murod mug‘ambir shirakayf. Shonazir esa, ancha aljib qolgandi. To‘xtamish o‘tirishi bilan ofitsiant issiq ovqat olib keldi. Shonazir konyak quymoqchi edi, To‘xtamish ruxsat etmadi.

– Yana bo‘kibsan-ku, – dedi unga nafrat bilan. Keyin Murod mug‘ambirga qaradi: – Qayerda ekan?

– Kasalxonada. Birinchi qavat, o‘n yettinchi palata. Bir o‘zi. Boshi yorilib, miyasi sal chayqalgan ekan. Esi joyida.

– Bordilaringmi?

– Men kirib chiqdim.

– Kallang ishlaydimi, ahmoq!

– Meni birov tanib o‘tiribdimi, tog‘avachcham dedim.

– Menga qara, do‘xtir, ofitsiant bilan hisob-kitob qilib, avtostansiyaga bor. Taksi-paksi olib jo‘na. Turqingni qara, it ko‘rsa, itning ham ko‘ngli ayniydi. Biz ketdik.

Eski usulda qurilgan bir qavatli kasalxona atrofi xo‘jako‘rsinga panjara bilan o‘ralgan edi. Darvoza yonidagi uychada qorovul baralla xurрак otar, ichkarida hamshiralalar ham kechki ishlarni tugatib, dam olishardi. Murod mug‘ambir To‘xtamishni siniq panjara orasidan olib o‘tib, to‘g‘ri Ergashev yotgan xona derazasi tomon boshladi. Deraza qiya ochiq edi. Murod mug‘ambir uni asta chertdi. Javob bo‘lmadi. «Uxlab qolgan shekilli», deb to‘ng‘illadi Murod mug‘ambir.

Zuhur Ergashev uyg‘oq edi. U ertalab boshiga tushgan shisha zarbidan emas, keyingi to‘rt kuni ichi duch kelgan kulfatlar zarbidan karaxt edi. Hazilmi, misqollab topgan edi, botmonlab yo‘qotdi. Kecha uyiga o‘g‘ri oralaganda ko‘pam xavotirga tushmagan edi. Xotini vahima qilmaganida, qo‘shnilar uyg‘onib, telefon qoqishmaganida militsiyaga o‘zi u dunyo bu dunyo xabar qilmas edi. Militsiya kelgandan keyin nima deydi? «O‘g‘ri kirib, sayr qilib chiqib ketdi», deydimi? «Nima yo‘qolganini xotinim biladi», dedi. Xotini og‘ziga kelganini aytgan. Tergovchi kelib, «o‘g‘rini tutdik», degan edi-ku? «Pulni kim

ilib ketdi?» Bu savolga javob topishi qiyin. Xayol ming ko'chaga haydaydi. Buncha pul borligini kim sezgan bo'lishi mumkin? Yo Kurganda birov orqasidan tushdimi?

Kurgan... Kurgan... Shuncha yil bag'rini ochib kutib olayotgan shahar... Nima bo'ldi? Biron-bir qaltis ishning hidi yo'q edi. Mol barvaqt keldi, quvondi. O'zi itday bo'lib tushirdi. (Hamisha shunday: pul begona bo'lmasin deydi. Ammo xo'jayin bilan hisob-kitobda mardikor haqini chegirib qolishni unutmaydi.) Qutilarni avval o'rmon ichiga tushirdi. Keyin kampirning uyiga tashidi. Ermak qilay, deb bozorga chiqib qarasa, militsiya xodimlari suratga olib, hujjatlarni tekshiryapti. Qochdi. Ko'ngli bir narsani sezdi. Pomidorlar tomorqasida yetishtirilganini isbotlovchi hujjatlari bo'lsa ham qo'rqdi. Kampirning uyiga kirishga yuragi betlamadi. O'rmonga yashirindi. Tepalikda uy ko'rinib turibdi. Militsiya xodimlari kelishdi. Uydagi molni ochib qarashdi. Kechgacha poyladi. Militsiya ketmadi. Pidjagi uyda edi. Pasporti, eng muhimi, pullari shu pidjaking cho'ntagida. Hech qayoqqa ketolmaydi. Oqshom cho'kdi. Sovuqdan diydiray boshladi. Militsiya ketadiganga o'xshamaydi. Yo'q, ana, ketdi. U pastga qarab joni boricha yugurdi. Kampir uni ko'rib: «Tez ket, yana kelishadi», dedi. Pidjagini olib chiqib berdi. «Qozog'istondan kelgan deng, Qozog'istondan»? dedi u shoshib. «Aytdim, – dedi kampir, – gazetalaring bor ekan, ishonishmadi, mana, o'zing qara».

G'azabdan nima qilishni bilmay qoldi. Pomidorlarning tepasiga gazeta yopilgan ekan: «Nurli haqiqati». E, galvarlar!

Sovuqda diydirab, o'rmon ichida tong ottirdi. Ertalab kampirning uyiga yuk mashinalari keldi. Molni orta boshlashdi. Uning ko'zlaridan yosh tirqirab chiqdi. Axir, salkam qirq minglik mol-a!! Qanday tushsin, qanday talashib-tortishsin. Tagiga yetishsa, oborib o'tqazib qo'yishadi-ku?.. Chorasizlik, katta puldan ajralish alami, ochlik, sovuq... Hammasi bir bo'lib, uni burdalardi. U odam bo'lib hali bunaqa azobga tushmagan edi.

Uyiga qaytgach, ochko'zlik qildi. O, bu ochko'zligini bir umr kechira olmaydi. Mol qo'lga tushgani uchun xo'jayin

pullarning hammasini olib qo'yadi, deb o'yladi. O'z ulushini yashirishni, yashirish emas, bir bahona bilan chegirib olib qolishni o'yladi. Hech bo'lmasa, yigirma mingi uniki edi.

Kasalxonada o'ziga kelishi hamon onasini esladi. Urushdan keyingi og'ir yillarda onasi ishdan keyin sigaret-papiros sotib kun ko'rardi. Bir kuni tramvayda pulini oldirib qo'yibdi. O'shanda uyga rangi oppoq oqarib, titrab kirib kelgan edi. Ikki kun ishga ham chiqmadi. Tomog'idan ovqat ham o'tmadi. Onasining titrab, oqarib kirib kelishi Zuhurning xotirasiga muhrlanib qolgan. O'sha kundan beri pul yo'qotishdan qo'rqardi. Tushida o'g'irlatsa ham anchagacha o'ziga kelolmay yurardi. Mana endi o'ngida o'g'irlatdi. O'g'irlatganda ham birvarakayiga o'g'irlatdi...

Shu azoblarda to'lg'anayotganda deraza taqilladi. Kimdir g'udrandi. Keyin tanish ovoz keldi.

– Zuhur aka, uyg'oqmisiz, xo'jayin keldilar.

Keyin To'xtamishning ovozi eshitildi.

– Zuhur, tura olasanmi, bu yoqqa chiq, gap bor.

Ergashev turib, derazaga yaqin keldi.

– Nima gapingiz bor, birato'la o'ldirmoqchimisiz?

– E, sekinroq, esing bormi o'zi, bo'lar ish bo'пти, do'ppi ket-sa ketsin, boshing ketmasin. Tush deyapman, vaqt ziq.

Ergashev picha o'ylanib turgach, deraza oshib pastga tushdi-da, To'xtamishning izidan yurdi. To'xtamish ovloqroq joydagi daraxt tagida to'xtadi.

– Sen mashinada o'tirib tur, – dedi Murod mug'ambirga. Murod mug'ambir qo'lida ko'tarib yurgan qog'oz xaltani yerga qo'yib panjara tomon ketdi.

To'xtamish cho'nqayib o'tirib, xaltani yirtdi-da, qo'lbola dasturxon qildi.

– O'tir, mendan nimaga xafa bo'lasan? O'zing bo'g'ib-san-ku, uni. Qani ol, salomatlik bo'lsin.

Ergashev konyak to'la piyolani ushlab ichmay turdi.

– Qirq uch ming edi... – dedi titroq ovozda.

– Qirq uch million bo'lmaydimi? Pulga achinma. Ich.

Ergashev yutoqa-yutoqa ichdi.

– Uyingni milisa bosgandir?

– Bilmadim.

– Ichvor, yengil tortasan. Pul kelsa shukr qil, ketsa achinma.

Bunaqada o‘zingni yeb qo‘yasan.

Ergashev bu safar suvday simirdi. Badanlari yayradi.

– Qog‘ozlar qayerda, yo‘qotganmisan?

– O‘zingga qaytib olib kelasan, degansiz-ku? Doim o‘zingizga berardim-ku?

– Uydami?

– Ha.

– Hozir uyingga boramiz. Olib chiqasan. Seni yana shu yerga olib kelib qo‘yaman. Birov bilmaydi. Uyingda yana pul-muling bormidi?

– Yo‘q.

– Odam degan yolg‘on gapirishdan oldin o‘ylab olishi kerak. Senday baxil, senday ko‘rmamak odamni uchratmaganman. Xasisliging boshingga yetay deb turibdi, bilyapsanmi? O‘sha qirq uchni ham pastkashliging tufayli boy berding. Kallangni ishlat!

– Pul yo‘q, rost aytyapman.

– Tilla–pillang bordir?

– ...

– Menga baribir. Tushganda sen chuv tushasan. Qirq uchni undirib oladi, deb qo‘rqma. Bosh-ko‘zimdan sadaqa u. Xohlasang yiqqan-terganlaringni menga berib qo‘y, tinchiganingdan keyin qaytarib olasan. Qo‘rqsang, tilxat beray. Ha... omonatlarim turgandir-a?

Ergashev o‘ylanib qoldi. To‘xtamish yuz mingning nari-berisidagi tilla tangalarni yashirib qo‘y deb berib qo‘ygan, hozir uni xuddi arzimas narsaday, shunchaki gap orasida eslab qo‘yganday edi. Bu bilan: «Men senga shuncha boyligimni ishonib qo‘ysam-u, sen ishonmaysanmi?», deb shama qilgan, Ergashev buni aynan tushungan edi.

– Quying, – u shunday deb piyolani uzatdi.

Ergashev qop-qorong'i xaltako'chaga kirib qolgan, To'xtamish boshlagan tomonga yurishdan boshqa imkoni yo'q edi. U konyakni sipqorgach, o'midan turdi.

– Yuring...

To'xtamish mashinani bir ko'cha berida to'xtatdi.

– O'zing kirib chiq, – dedi Ergashevga qarab.

Zuhur tushib sal gandarab keta boshladi. To'xtamish xavotirlandi.

– Murod, tush, to'xtat uni, ko'chasiga kirib kel, tinchlik-mikin?

Murod mug'ambir ko'cha kimsasiz ekanini xabar qilgach, Ergashevni qo'ltiqib, sudrab ketdi. To'xtamish mashinadan tushib, ularga ergashdi.

Darvozani Ergashevning xotini ochdi. Ichkari kirib past ovozda iliq salomlashib, ko'ngil so'radi. Uyga kirishgach, Ergashev xotini chiqarib yubordi. Yotoqxonaga o'tib, katta sandiq ustidagi shift baravar taxlangan ko'rpalarni yiqitdi-da, eng ostidagisining orasidan gazeta qatidagi qog'ozlarni oldi.

– Mana, hujjatlar...

To'xtamish tunchiroq nurida tezgina qarab oldi.

– Endi anavi suratni oling. Men ololmayman. Boshim lo'qillab ketyapti.

To'xtamish Makkadagi machit suratini olib, to'shak ustiga qo'ydi.

– Orqasini oching. Tangalaringiz o'sha yerda. Meniki ham... Oltita yoqut ko'z bor.

To'xtamish avval surat orqasini paypaslab ko'rdi. Qattiq narsalar borga o'xshaydi.

– Balo ekansan, Zuhur, hech kimning aqliga kelmaydigan ish.

– Pul topgan odam yashirishni bilmasa topib nima qiladi?..

To'xtamish qog'ozni tatalab yirta boshladi. Qo'lga tanga ilindi. Shosha-pisha olib, chiroqqa tutdi: oddiy besh tiyinlik! Yana tatalab, bitta tangani oldi: yana besh tiyinlik! U vajohat bilan Ergashevni bo'g'di.

– Meni laqillatmoqchimisan, xunasa?! Qani tangalar! Ayt, bo‘lmasa o‘ldiraman!

To‘xtamish bu onda tamom o‘zini yo‘qotgan edi. Qirq uch mingning o‘g‘irlatilgani, Kurganda shuncha pul keltirishi mumkin bo‘lgan molning qo‘ldan ketganiga chidagan edi, tillalarning yo‘qolishi ko‘zini qonga, yuragini beadoq g‘azabga to‘ldirib tashladi. U Ergashevni tobora qattiqroq bo‘g‘ar, nima gap ekanini hali fahmlab yetmagan Ergashev esa, xirillab, ti-pirchilardi.

Shu payt, kutilmaganda, chiroq yondi-yu, ketma-ket yashin chaqnaganday bo‘ldi. To‘xtamish dovdirab, Ergashevni qo‘yib yubordi. Eshik og‘zida mayor Bo‘tayevni ko‘rib, gangib qoldi. Dastlab nima voqea yuz berganini bilmay turdi. Keyin fikri tiniqlashdi-yu, mayorga bo‘riday tashlandi. Mayor o‘zini chetga oldi. To‘xtamish suratkash yigitga urilib, uni yiqitib yubordi. Mayor To‘xtamishni bilagidan ushlab, qayirdi. U toshdek qotdi.

To‘xtamishni dahlizning o‘ng tomonidagi katta xonaga olib o‘tishdi. Xonada Nozima, To‘xtamish tanimaydigan bir necha kishi va ... oblast ichki ishlar boshqarmasining boshlig‘i polkovnik Sul-tonov bilan, oblast prokurori turardi. To‘xtamish ikki yigit o‘rtasiga o‘tirdi. Dam o‘tmay xonaga Murod mug‘ambir bilan Shonazirni ham olib kirishdi.

– Ana, jamoa jam, endi tomoshani tugatsak ham bo‘lar. Yana bir kishini taklif qilgan edik, u kishi o‘tgan yili Omon-turdiyevni tinch qo‘yishimizni buyurgan edilar. Bugungi tomoshaga nima uchundir kela olmadilar. O‘rtoq prokuror, hujjatlar bilan tanishgansiz. Grajdantin Omonturdiyev avvalo, davlat mulkini talon-taroj qilishda, ko‘zbo‘yamachilikda ayblanadi. Shuningdek, yolg‘on guvohlik berishda, qo‘l ostidagi xodimani aldab, nomusiga tegishda, eng muhimi – qotillikka sheriklikda ayblanadi.

– Nima?! – To‘xtamish xirildoq ovoz bilan baqirib yubordi.

– Ha, aynan qotillikda. Bosh agronom Komil Sadirov o‘ldirilgan. Grajdanka Latofat Hamidova uni aldab kanal yoqasiga olib borgan, grajdantin Shonazir Shog‘iyosov esa, uni suv

bo'yida poylab turgan. Grajdanka Hamidova kanalni suzib o'tib qochib ketgan. Komil Sadirov ko'p narsani bilardi. Omonturdiyev shundan hayiqqan.

– Yolg'on! U mening do'stim edi, hech kimga «o'ldir» demaganman!.. – To'xtamish yigitlarning qo'lidan chiqishga urinib tipirchilardi.

Jinoyatchilarni olib chiqib ketishdi.

Bu vaqtda tun yarmidan oqqan. Tong yorishuviga picha vaqt bor edi.

Muallifdan

Komil Sadirov o'limiga doir voqealar sodir bo'lganidan to uning bayoniga so'nggi nuqta qo'yilguncha ko'p vaqt o'tdi. Bu orada charxpalak bag'rida yetilgan chigitlar koinotga olib chiqildi. Koinotda, avtomatik stansiyada g'o'za yetilguncha esa, yerda ozmuncha o'zgarishlar yuz bermadi. Ulardan eng muhimlari – To'xtamishning «dono akalari» qanday fosh bo'lgani, toza havolarni to'sib turgan «tog'»larning yemirilishini hozir aytib o'tirmay. Bularning o'zi alohida qissa.

1982–1985

MUNDARIJA

Baxtsiz hodisa yoxud «Arzimas ish»	5
To‘ydan uch kun oldin	13
Odanga nima kerak?	23
O‘g‘il bola gap	32
Gumonlar	39
Xiyonat.....	56
Jarohat.....	72
Ikki olam orasida.....	89
Chekinish	113
Qahri qattiq ayol	123
To‘rtinchi kimsaga ayon bo‘lgan sir	131
Oq libosli kelinchak	141
Qamal holatining tugatilgani.....	153
Baliq.....	161
Tuzoq	223
Muallifdan.....	237

Adabiy-badiiy

TOHIR MALIK

CHARXPALAK

Qissa

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent – 2018

Muharrir

Faxriddin Hasanov

Badiiy muharrir

Bahodir Ibrohimov

Texnik muharrir

Umida Yaxshiboyeva

Kichik muharrir

Zilola Mahkamova

Musahhih

Umida Abdullayeva

Sahifalovchi

Surayyo Sunnatullayeva

Nashriyot litsenziyasi AI № 160. 14.08.2009 y.

Bosishga 25.10.2018 da ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 84x108^{1/32}. Ofset qog'oz.

«Times» garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 12,6. Nashriyot-hisob tabog'i 11,65.

Adadi 10 000. Shartnoma № 29–18.

Buyurtma raqami 2 69–18

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti,

100011, Toshkent sh., Navoiy ko'chasi 30-uy.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining

"O'qituvchi" nashriyot - matbaa ijodiy uyida chop etildi.

Toshkent-206, Yunusobod dahasi, Yangishahar ko'chasi, 1-uy

TOHIR MALIK

Charxpalak

Q I S S A

16+

«O'ZBEKISTON MILLIY ENSIKLOPEDIYASI»
DAVLAT ILMIY NASHRIYOTI

Toshkent, 100011,
Navoiy ko'chasi, 30- uy,
tel.: 71 244 09 36,
fax: 71 244 34 38.

ume.dinash@umail.uz

fb.com/ume.dinash

[ume.dinash](https://www.instagram.com/ume.dinash)

t.me/Ensiklopediya_DIN

ISBN 978-9943-07-657-0

9 789943 076570